

Надія Хмара

ПОЗАРОСТАЛИ СТЕЖКИ-ДОРІЖКИ

ПОЗАРОСТАЛИ СТЕЖКИ-ДОРІЖКИ

СПОГАДИ

Надія Хмара

Hagis Kuapa

Надія Хмара

ПОЗАРОСТАЛИ
СТЕЖКИ-ДОРИЖКИ

СПОГАДИ

Торонто
Дослідний Інститут „Україніка”
2008

© Nadia Olynyk

Printed by

Trident Associates Printing
Українська Друкарня „Тризуб”
www.trident-printing.com

ВСТУПНІ АВТОРСЬКІ ЗАВВАГИ

Кажуть, що чим більше людина старіється, тим гостріше виступають в її пам'яті картини й переживання, пов'язані з дитинством і юністю. Не знаю, чи можна це твердження узагальнювати, але в моєму випадку саме так і сталося. Все давнє постає перед очима душі якесь виразніше, гостріше, опукліше, ніж події недавніх літ. І тепер, особливо в безсонні години ночей, здається воно кращим, світлішим, радіснішим, ніж насправді було, бож поколінню моєї юности довелося жити під трьома жорстокими окупантськими режимами.

Далі прийшла розлука з Батьківщиною, роки скитання на чужині і врешті поселення в новій країні за океаном, серед незнайомих людей і незвичних обставин. Довелося боротися не лише за збереження фізичного існування, але й за те, щоб світло любови й пошани до всього рідного не погасло в моїй душі. Цей нелегкий емігрантський шлях мені пощастило проходити з непересічною людиною, Романом Рахманиним, і разом з ним понад півстоліття прямувати до нашої омріяної мети — незалежної Української Держави. Наполегливою працею ми намагалися сплатити свій довг перед кожним, хто "минаючи тропу розлук, зостався, щоб зазнати хресних мук" (Юрій Клен).

Залишившись самотньою на схилі віку, я пройнялася бажанням розказати про минуле, заки його не затьмарить невимовний час, і зберегти від забуття імена всіх тих, які заторкнули моє життя. При тому зазначую, що мої спогади аж ніяк не претендують на те, щоб служити джерелом для об'єктивного вивчення подій у тій добі, в якій я жила. Ці події виступають радше як тло, на якому зарисовується картина мого особистого життя. Мені просто хочеться нагадати ті стежки-доріжки, якими ходили люди мого покоління, заки вони зовсім не заростуть бур'яном забуття.

І. ЗВІДКИ Я ВЗЯЛАСЯ

Про моє родинне місто, Сокаль, можна б багато написати, але я обмежуся тільки найосновнішим. Воно розташоване на правому березі ріки Буг, приблизно 90 км на північ від Львова. Перша історична згадка про Сокаль походить з 1411 року і треба припускати, що вже тоді він був помітним укріпленим городом. Численні татарські напади, часті пожежі і братовбивча боротьба за унію з Римом і проти неї — не давали місту змоги як слід розвинутися і зміцніти.

Кілька історичних згадок про Сокаль пов'язані з війною гетьмана Богдана Хмельницького проти поляків. У 1648 році, перед походом на Львів, він стояв табором під лісом Валявкою, де й досі збереглися сліди козацьких окопів. Під час наших гімназійних прогулянок я оглядала ці окопи і вся тремтіла зі зворушення, коли усвідомила, що ось то мені судилося ступати по тій самій землі, по якій ходив великий гетьман. Він навідався до Сокаля ще раз — у 1655 році — після поразки під Берестечком.

Під містом стояв також правобережний гетьман Ханенко з п'ятьма тисячами козаків, а в 1702 році перебувало там шведське військо, яке здерло з мешканців величезну контрибуцію і залишило по собі, крім сумної пам'яті, окопи, сліди яких збереглися на передмісті Бабинець. Два роки згодом зупинився на бабинецьких полях польський король Август II, утікаючи перед шведами.

Розбір Польщі в 1772 р. застав Сокаль, як і решту галицьких міст під Польщею, в повному занепаді. Щойно проведення залізничного шляху до Сокаля у 1885 році започаткувало нову епоху в його розвитку. За кілька років, на основі крайового австрійського закону, піднесено його до ряду тридцяти більших міст тогочасної Галичини.

В місті є кілька церков. Найстаршою була дерев'яна церква Пречистої, збудована правдоподібно при кінці XVI ст.; вона впала жертвою пожежі 1821 року. Безсумнівним жемчугом традиції і мистецької старовини українського Сокаля є

мурована церква св. Миколи, побудована на горбку над Бугом. До цієї невеликої церковці ходили за Польщі українські учні на спільне Богослужіння. Я пам'ятаю її добре, бо, як учениця I-ої класи гімназії, я співала там у невеликому (16 осіб) церковному хорі, яким керував Микола Ничай, син сокальського о. декана Степана Ничая. Була ще церква св. Михайла при вул. Шляхетській і найновіша, збудована 1909 року, церква св. Петра і Павла, в якій я молилася до 18-го року життя, тобто до виїзду на еміграцію.

Панораму міста характеризує польський кляштор (монастир) Бернардинів, який кидається увічі кожному, хто наближається до міста з боку залізничної станції.

Сокаль — місто невелике (тепер нараховує приблизно 35 тисяч мешканців), але відзначається небуденною красою і дивним чаром. Про це засвідчують не лише ті, які там народилися, зростали чи вчилися, але й відвідувачі. Пам'ять про це місто над синьоводним Бугом я пронесла крізь все життя. Йому співці складали пісні, а поети дарували вірші. Ось один із них, який особливо припав мені до душі, бо влучно схоплює почування тих, які знали це незвичайне місто:

Там, де сонце встає, де дитинство моє
Промайнуло, як тепле літо,
То — вітчизна моя, українська земля
Понад все, найдорожча на світі.

До цілющих джерел на зелені луги
Журавлі нам весну приносять,
Щоб прибузькі твої зацвіли береги,
Відгукнулись сади стоголоссям.

Хто не знає тебе, той повік не збагне
Те містечко на заході краю,
А сокальська земля — то колиска моя,
Я без неї життя не приймаю¹.

Я народилася в Сокалі, в родині Олександра Хмари і Марії з Собецьких. Батько був наймолодший із трьох синів Василя

---

¹Автор — о. Володимир Вітт, "Пісня про Сокаль",
із збірки *В калейдоскопі літ*, Львів, 1992.

Хмари і Юлії Прокопович. На 23-му році життя вона повдовіла і, хоча була молода, гарна та мала немало женихів, заміж удруге ніколи не вийшла, щоб була не наразити синів на знущання, якщо б трапився поганий вітчим. Єдиним її майном була хата і доволі просторий город, де росла всіляка городина і трохи квітів. Пробивалася крізь життя сама головно тим, що кожного шкільного року брала на удержання кількох учнів середньої школи. Батьки платили їй харчами, деревом для опалювання і невеликою сумою грошей. Це називалося "тримати студентів на станції". Така праця була нелегка, бо в тому часі не було в хаті електрики, ані біжучої води. Треба було світити нафтовими лампами, а воду приносити відрами з недалекого млина, власником якого був знайомий пан Смішко. Деколи в тому допомагали їй старші студенти, особливо тоді, коли вона постаріла.

Яка б важка не була та праця, вона приносила їй велике задоволення, бо всі її вихованці звичайно з успіхом закінчували середню школу, деякі поступали в університети і ставали не лише професіоналами, але й відомими заслуженими громадськими діячами. Деякі з них мали можливість деколи її відвідати, принести невеликі подарунки і розказати про себе. Такими відвідинами вона дуже гордилась і спогадами про них жила довгий час.

При тому треба додати, що вона була незвичайно побожна. Кожного ранку, без уваги на погоду, вона швидко видавала сніданок і, випровадивши своїх студентів до школи, бігла через ціле місто до кляштора Бернардинів, хоча церкви були набагато ближче. (До речі, це той самий кляштор, що його облягав гетьман Богдан Хмельницький). Ще й сьогодні я не певна, чи вона справді була з польського роду, чи може її в якомусь критичному моменті життя перетягнули на свій бік римокатолицькі ксьондзи-душехвати і вже добре пильнували, щоб вона не вислизнула з їхніх рук. Я бачила в неї різні польські молитовники, образки, брошури і стоси журналу *Rycerz Niepokalanej* (Лицар Непорочної). Сумніваюся, чи вона мала змогу все те купувати чи передплачувати.

Хоча вся її освіта обмежувалась чотирма класами початкової школи, вона мала вроджену інтелігентність і незвичайну пам'ять. До кінця життя могла цитувати різні приповідки, анекдоти і віршики, завчені давно-давно в школі. Мій улюблений жартівливий віршик, яким я часто забавляла

своїх дітей і знайомих, був ось такий:

- Gdzie idziecie, Bartoszu?
- Niosę koguta w koszu.
- A jak się ma wasza żona?
- Ta to kogut, nie wrona!
- A jak się mają wasze dzieci?
- On związany, nie polecі.
- E, Bartoszu, wy głupi!
- Jak nie kupi, to nie kupi,
Do domu poniosę.

Завдяки своїй невсипущій праці і витривалості вона зуміла не лише виховати своїх трьох синів, а й дати їм освіту. Найстарший син, Михайло, став учителем, але на працю попав у корінну Польщу, одружився з полькою і в молодому віці помер. Середущий Осип (його кликали "Юзьо"), одружений з донькою о. Ляврецького, жив у Тарнові (Польща), працював шкільним інспектором, цікавився музикою, досить добре грав на скрипці і навіть дещо компонував. (Працюючи в бібліотеці, я випадково натрапила на його прізвище в каталозі Конгресової Бібліотеки як автора якоїсь скрипкової композиції). Михайла я ніколи не бачила, бо він до Сокаля не приїжджав, але "стрийка Юзя" і його жінку пригадую добре. Вони були бездітні і робили на мене малу враження багатих пихатих самолюбів. Майже кожного літа приїжджали до Сокаля на вакації, возили бабцю Юлію фіякром по місті, водили до ресторану чи до цукерні, а вона була в сьомому небі і, очевидно, з усіх синів Юзя найбільше любила. Нічого дивного, що згодом все своє невелике майно записала йому, хоча він і без того був краще забезпечений, ніж мій батько, і тому мама ніколи цього не могла забути. І ще один факт свідчить про його характер. Коли наближалися російські більшовики, щоб удруге окупувати Західню Україну, він мав можливість забрати свою стареньку і вже безпомічну матір до Тарнова, де мав велике і вибагливо влаштоване помешкання, але цього не зробив. Мого батька тоді вже в Сокалі не було, отже він не міг нічого тому зарадити. Остаточнo її забрав до себе на приходство о. Ляврецький (не пригадую назви села) і там вона незабаром померла.

Наймолодший син, Олександр, після закінчення навчання був мобілізований до австрійської армії. Коли Австро-Угорщина розпалася, він перейшов до Української Галицької

Армії (УГА), де в ранзі поручника, а згодом сотника, служив до кінця визвольної війни, беручи участь у багатьох важливих боях. Вже в найранішому віці мені були знайомі такі назви, як Маківка, Лисоня, Потутори, Жмеринка та інші. Коли після смерті батька 1974 року мені довелося упорядковувати його папери, я між ними знайшла спогад "П'ята (Сокальська) Бригада за Збручем", який він написав з нагоди 50-річчя її зформування. Цей спогад я згодом помістила в 3-ому томі збірника *Надбужаничина*, стор. 41-50. Він цінний м. ін. тому, що подає характеристику кожного члена штабу бригади — від її командира, сотника Володимира Косара, до помічника шефа канцелярії, хорунжого Йосифа Кульчика. Про себе і свої функції ад'ютанта бригади він пише ось що:

"У час відступу Сокальської Бригади за Збруч пор. Петро Ган перейняв пост шефа штабу, а мене сот. Косар покликав на ад'ютанта бригади. Ця ділянка була для мене не чужа, бо ад'ютантом я працював уже в австрійській армії — у вишкільній групі в Дроговижі біля Миколаєва над Дністром.

Канцелярія штабу приміщувалася звичайно в просторих будинках і займала щонайменше три-чотири кімнати. Після запровадження телефону до всіх частин праця в канцелярії пожвавлювалася і тривала безперервно аж до зміни місця постою. До моїх щоденних зайнять, крім телефонних викликів, належали: перегляд звідомлень і наказів, отриманих на протязі ночі, перегляд щоденних звітів усіх частин, руху старшин і стрільців бригади, записування матеріалу до щоденного бригадного наказу, відчитування і полагоджування кореспонденції, звітування командирів бригади про пророблену працю, виїзди з командиром по справах до різних частин і т.д.

Сотник Косар мав повне довір'я до мене і моєї праці, яку всі працівники разом зі мною виконували точно і сумлінно. В час шаліючого тифу я не хворів і безперервно провадив адміністрацію бригади, часто 18-20 годин на добу.

Після примусової злуки з більшовицькими військами нашу бригаду переіменовано на 2-ий кавалерійський полк, а мене (із-за недостачі старшин) залишено ад'ютантом і шефом штабу нового командира, полк. Миколи Аркаса. На цьому посту я залишався аж до роззброєння нас поляками та забрання в полон нашого полку. Я і декілька старшин втекли вночі з полону і подалися до Дійової Армії в Кам'янці Подільському. Там ми

перебували до 21 листопада 1920 р., тобто до останнього дня існування тієї армії на землях України."

Беручи до уваги малощо не мученицьке життя бабці Юлії, її добру і ласкаву вдачу, можна б сказати, що це була майже свята людина. Але, але... трапилася одна подія, яка тільки підтвердила відому істину, що людська психіка дуже складна і незбагненна. А було це так. Мама і я приїхали на кілька днів до Сокаля з села Переспи, де батько вчителював. Була сильна спека, а ночі холодні і мама дуже простудилася, з чого розвинулося двостороннє запалення легень. Повідомили батька і він негайно приїхав підводою. Склалося так, що на другий день мали приїхати з Тарнова "тамті", отже бабця хотіла перенести маму з великої і світлої кімнати до маленької, щоб у великій примістити любих гостей. Мама, майже непритомна від високої гарячки, все таки запротестувала і зчинився конфлікт. Вмішався батько, але й він не міг його розв'язати, отже, без уваги на інструкції лікаря забезпечити хворій цілковитий спокій, вирішив забрати маму додому. Це так озлобило бабу, що вона почала верещати і з люттю викидати мамині речі в напрямку воза. Ця несподівана жаклива сцена назавжди застрягла в моїй пам'яті. Маму таки завезли додому, якось відрятували, але кілька років вона була ображена на бабу. Легені її вже ніколи не були цілком здорові.

Повернувшись після війни до Сокаля, молодий Олесь знову наві'язав контакт зі своєю улюбленою дівчиною, Марусею Собецькою, з якою зустрічався ще до війни. Вона походила з мішаної українсько-польської родини багатючих сокальських міщан, Томаша Собецького й Агафії з Караванів. Не знаю, чи й дід був з багатого роду, але Каравани мали десятки гектарів землі довкола міста, великі доми і заможні господарства. Вже змалку я знала про те, що мій прадід подарував величезну площу, на якій 1911 р. збудовано імпазантний будинок гімназії і гімнастичну залю, де була також сцена та інше відповідне устаткування для всіх гімназійних імпрез. Не знаю, скільки правди було в тому родинному переказі, бо я ніколи не бачила будь-якого документу про це, ані якоїсь згадки в публікаціях про Сокаль. Єдиним фактом для підтвердження цього була назва бічної вулиці навпроти гімназії — Караванівка.

У подружжя Собецьких було четверо дітей: Емілія, Ольга, Ігнатій і Марія. Обидві старші дочки вийшли заміж за поляків і

*Тітка Ольга, мама Марія,
тітка Емілія, 1922*

цілковито спольщилися. У тих давніх часах, казали мені, не було надто великої різниці між тими двома національностями. Молоді зустрічалися одні з одними на танцях чи на прогулянках, деколи одружувалися і це тоді не вважалося національною зрадою. Напр. син Ігнатій був одружений з україркою, але про його життя я знаю дуже мало. Наймолодша Маруся — висока і струнка красуня — "око в голові" у всієї родини, була розпещена і розвезена, всі її забаганки миттю сповняли і нічого їй не відмовляли. Забороняли їй тільки зустрічатися з Олесем Хмарою, бо своїм статусом небагатого напівсироти він їй не дорівнював. Однак вона вміла різними хитрощами і викрутками поставити на своєму.

Про своє заможне передвоєнне життя у великому домі на передмісті, званому Колонія, мама розповідала мені багато. Пригадую, коли ми, вже на еміграції, разом готовилися до Свят-Вечора, на неї находили спогади з дитинства і тоді з її уст плила

розповідь, наче якась давня казка: "Вже тиждень перед Різдвом мама Агафія наймала кілька жінок і вони разом чистили всю хату, прали віконні занавіси, тріпали килими, а тоді пекли хліби, булки, маківники, сирники, гори рогаликів і тістечок та кілька вибагливих тортів. Няня Катерина ("Кася") приносила зі стодоли збережені в сіні стоси яблук і кошики волоських горіхів. Потім варили шинки, пекли домашні вуджені ковбаси, робили холодець і ще багато інших страв готували на Різдво. В день Свят-Вечора господар з наймитами привозив цілий цебер наловленої через ополонки на Бузі різної риби — коропів для смаження, щупаків для начинювання, карасів для холодцю, а жінки варили ще інші пісні страви, щоб було рівно дванадцять, як і було дванадцять апостолів. Вкінці батько приносив свіжу пахучу ялинку і ми, діти, мали завдання її прикрасити різнокольоровими скляними "баньками", позолочуваними горіхами, маленькими рум'янощокими райськими яблучками і свічечками з пахучого воску. На Свят-Вечір збиралася тільки найближча родина, а вже на Різдво, після врочистого Богослужіння, приходили ще численні запрошені гості. Всі наїдалися і напивалися донікуди, а колядки, світські пісні, веселощі і забави не вгавали до пізньої ночі" .

Цю міщанську ідилію нагло і безповоротно розбила війна. Баба Агафія тяжко захворіла, відповідної лікарської опіки не було, бо добрі лікарі повтікали з міста перед наступом москалів, а ті, які залишилися, поставили неправильну діагнозу і вона в страшних муках померла від шлункового рака. Від російського гарматного стрільна зайнявся дім і згорів дощенту, бо не було кому гасити вогню. Дід Томаш під впливом цих ударів заломився, втратив усю енергію і почав пити. Хоча між ним і жінкою не було надто великої любови, навпаки, вони часто сперечалися і тоді він спересердя називав її "татарським насінням" (відомо ж, що прізвище Караван є татарського походження: Кара Ван — Чорний Син), то все таки він завжди мав бездоганну опіку і якусь цілеспрямованість. А тепер цього всього не стало. Старші доньки запрошували його до себе, гостили, напоювали горілкою і всіляко підлещувалися, обіцували завжди його доглядати і вкінці намовили його (певно за спонукою чоловіків-поляків) записати все майно на них, залишаючи наймолодшу сестру майже без нічого. Про це вона довідалася значно пізніше, коли вже було запізно протестувати.

В міжчасі сестра Ольга виїжджала до Відня і забрала зі собою Марусю (Маню, як її називала вся польська родина). Без уваги на всі недавні трагічні переживання, розлуку з милим Олесем і брак будь-яких вісток з фронту від нього, вона почувалася непогано, бож Відень — чудове місто, повне славних церков, замків, палат, мистецьких галерей, парків, розвагових майданчиків та цікавих вулиць. Спогади про перебування у тому незвичайному місті залишилися в неї назавжди. Це від неї я чула і затимила такі назви, як Riesenrat, Ringstrasse, Mariahilferstrasse, Schönbrunn та інші. Коли в 1983 році я мала нагоду побувати у Відні, всі ці вулиці та будівлі були для мене наче давні знайомі.

Повернувшись після війни до Сокаля, Марія опинилася в дуже скрутній ситуації: вона втратила дорогу люблячу матір, втратила родинний дім, втратила будь-які засоби для прожитку. Вона вправді мала закінчену вчительську семінарію, але праці не могла знайти. Сестри мали вже повно своїх дітей і не могли

Мама у Відні, 1915

(чи не хотіли) її прийняти, брат зовсім не входив у рахубу, а батько відцурався від неї, мабуть зі сорому за свій несправедливий вчинок. З цієї майже безвихідної ситуації врятувала її няня Кася. Вона притулилася на час війни в сусідів і доглядала все те, чого не знищив вогонь, передусім величезні городи по обох боках дороги і сад, де росли яблуні, груші, сливи, черешні і горіхові дерева. З того всього вона збирала плоди, частину віддавала сусідам, дещо продавала, решту заквашувала, засолювала, а картоплю, буряки і моркву закопувала на зиму в землю. Коли повернулася з Відня її пестунка Маруся, няня взяла все у свої руки і разом з добрими сусідами і знайомими до осені поставила хату, зуживаючи для того свої власні невеликі грошові заощадження. Ця хата стояла на протилежному від погорілого будинку боці вулиці, не відзначалася ані архітектурою, ані естетикою. Головний вхід був збоку, другий від подвір'я, а від вулиці видніла тільки довга біла стіна з двома невеликими вікнами. Пригадую, що я дуже соромилася цієї хати, коли мені доводилося проходити з моїм товариством попри неї. Тепер мені соромно за мій тодішній сором, бож ця хатина була доказом безкорисливої любови і жертвовної посвяти простої жінки, яка все своє життя провела в наймах і при тому виняньчила мою маму, мого брата і мене.

В кожному разі дах над головою вже був, а незабаром повернувся з війни Олесь Хмара — живий, цілий і стужений за своєю коханою. Але про одруження не могло бути й мови, бо він не мав праці, ні будь-яких матеріальних засобів. Врешті йому дали вчительську посаду, але в якомусь Богом і людьми забутому селі на Мазурщині. Приїжджаючи на літні вакації до Сокаля, він розповідав макабричні історії про свою працю серед мазурів. Заки розпочати навчання, треба було притягнути до школи учнів, яких батьки не пускали, бо вони були потрібні в господарстві. Доводилося ходити від хати до хати, переконувати і просити, наражатися на кпини, а то й образи. Клясичним прикладом трактування вчителя обивателем Польської держави є ось така заява: "Żebyś pan wylazł na dach i tarł d... ą o strzechę, to ja swego chłopaka do szkoły nie poślę. Co to ja sam mam pasać krowy?"² Треба тільки порівняти, з яким респектом і непідробною прихильністю ставилися в тому часі українські

---

²"Хоч би пан виліз на дах і тер д...ю об стріху, то я свого хлопця до школи не пішлю. Чи то я сам маю пасти корови?"

селяни до своїх інтелігентів. Щойно коли прийшла поліція і загрозила грошовими карами, а то й ув'язненням, діти почали приходити до школи. Вони були неймовірно брудні, занедбані і безнадійно тупі. Ось наприклад: лекція концентрувалася на букві "м". Учні повинні були записати кілька рядків цими буквами, які здебільша виглядали як розчавлені мухи, а тоді називати слова, які починаються ними. Посипалися приклади: матка, мліко, масло, міска, а один зашмарканий студент вигукнув: горнек! (це горщик — за правилом асоціації...)

У 1923 році молоді таки одружилися і ще в тому самому році народився їм син Нестор Богдан. Породи були передчасні, батька, очевидно, не можна було на час повідомити, а й для немовлятка не було будь-що приготоване. Всім знову зайнялася няня Кася. Хлопчик народився здоровий і гарненький, але незабаром дістав по всьому тілі якусь страшну сверблячу висипку і кричав удень і вночі. Місцеві лікарі не могли його вилікувати, отже конечно було кілька разів возити його до Львова до спеціалістів, а це коштувало чимало грошей, яких не було. Треба було шукати позичок, які тягарем лягали на молоде подружжя і так початок їхнього спільного життя не був надто щасливий.

2. МОЄ ДИТИНСТВО

Я прийшла на світ 2 січня 1926 року і назвали мене Надія Марія. Це ім'я, як говорила мама, символізувало надію, що мене буде легше виховувати. Це таки справдилося, бо зі мною не було ніяких особливих проблем чи труднощів: я майже ніколи не плакала, не вередувала, була чемна і слухняна.

Мабуть у 1928 році, після довгих зусильних заходів, батька нарешті звільнили з мазурського "заслання" і дали посаду в селі Переспі, 17 км на схід від Сокаля. Школа приміщувалася в невеликому будинку, по одному боці була шкільна кімната, а по другому малесеньке помешкання для вчителя і його родини. Було тісно й невідно, але врешті ми всі були разом.

Найраніший мій спогад з дитинства пов'язаний саме з Переспі, коли мені було 3 роки. За шкільним будинком і городом було громадське пасовисько, де паслися стада гусей, качок і овець, а далі плила невелика річка. Якось тато взяв мене на прохід, щоб показати цю річку, як нараз я побачила під ногами багато моїх улюблених шоколядок, які я називала "кавками", бо вони нагадували зернятка кави. З криком "Кавки!", "Кавки!" я кинулася їх збирати. Яке ж було моє розчарування, коли тато пояснив, що ці "кавки" позалишали овечки і їсти їх не можна.

І ще один спогад. Одного пополудня наша служниця Юлька взяла мене з собою в поле, щоб нарізати серпом свіжої трави для корови. Коли ми повернулися, в хаті застали заплакану маму, переляканого тата і повно польських вояків, які горі коренем обернули ціле помешкання, але згодом забралися, не знайшовши того, за чим шукали. Вже багато пізніше я довідалася, що мама в останній хвилині встромила в землю у вазонку татову відзнаку з УГА. Цим вона врятувала його від тяжких побоїв, якими щедро наділяли наших людей польські бандити. Це була горезвісна пацифікація 1930 року; мені було тоді 4 роки.

Кожного літа на вакації ми переїжджали до нашої хати в Сокалі, де господарювала няня Кася — доглядала городи і сади,

розводила курей, качок, гусей, індиків, годувала навіть двоє-троє поросят і корову. Батьки відвідували своїх знайомих, запрошували їх до себе, часто з цілим товариством ішли на пляж над Бугом і деколи забирали Нестора й мене зі собою. Але звичайно нас залишали зі старенькою нянею, яка нас дуже любила і на все дозволяла, отже ми могли досхочу ганяти по просторому подвір'ї, влаштовувати різні забави, дражнити індиків і лякати курей.

Після такого гарного літа нам усім було тяжко звикати до тісноти і невігоди в Переспі, отже батько з великою енергією і запалом почав робити старання, щоб у селі побудувати нову школу. Частину фондів роздобув у повітовій шкільній раді, трохи склала громада в Переспі, а решту доклав багатий землевласник Країнський, який, хоч поляк, добре ставився до батька, бо він учив приватно трьох його синів, підготовляючи їх до вступних гімназійних екзаменів, та й згодом мусів допомагати їм у науці, бо надто великими здібностями вони не відзначалися. За це отримував відповідну платню і деякі привілеї, напр. дозвіл ловити рибу в панських ставах і полювати на зайців і лисів на панських землях. Крім того, кожного тижня привозив дарунок — величезну круглу плесканку знаменитого сиру, що його виробляли у дворі та експортували до Варшави. Тому що двір був віддалений на 3 км, дідич дав розпорядження, щоб привозити і відвозити вчителя легкою однокінною повозкою. Деколи сам приїжджав автомобілем і тоді дітвора бігла за ним уздовж села, бо автомобіль був у той час справжньою невидальщиною.

Так, отже, за неповних два роки посередині села постав новий шкільний будинок — великий, двоповерховий, мурований, з великими вікнами, покритий цинковою бляхою. Він став гордістю всього села, а сусідні села напевно дивилися на нього зі заздрістю. На партері були дві просторі шкільні залі, а на горішньому поверсі велике і світле помешкання для нас. Батько купив трохи нових меблів, інші перевіз із нашої хати в Сокалі; на стінах висіли чудові гуцульські килими, на вікнах білі прозорі занавіси, перед ними багато різних квітів у вазонках, а на дверях порт'єри, згідно з тодішнім домашнім стилем.

З тим будинком пов'язаний у мене ще один спогад з раннього дитинства. Одного вечора несподівано нагрянула страшна буря: вогненні блискавиці раз-у-раз розпанахували

чорне небо навпіл, громи гарматами били щомиті, здавалося, ось за вікнами, що їх потоками заливала дощова вода, незабаром град почав тарабанити в бляшаний дах і все те зливалось в несамовитий гул і лоскіт. Я завмирала з переляку, а й усі старші попадали на коліна і вголос молилися, щоб Бог змилювався і відвернув від людей це лихо. При тому світили спеціально посвячену велику свічку "громницю". З того часу я панічно боюся громовиці, а коли намагаюся опанувати свій, декому незрозумілий і смішний, страх, дістаю нестерпний біль голови, а всі нерви в мені тоді наче наелектризовані.

Тим часом няня Кася зовсім постаріла і занедужала. Треба було хату в Сокалі винайняти, а її разом з усім господарством і рештою меблів перевезти до Переспи. Для господарства в кінці великого шкільного подвір'я було збудовано стайню, хлів і курник. Незабаром виявилось, що в нянї рак шлунка. Їй треба було відповідної лікарської опіки, але вона благала маму не віддавати її в шпиталь, бо хотіла померти між своїми. Кілька разів привозили лікаря додому, він пробував її лікувати, мама разом з нашою служницею Юлькою доглядала її, як могла, але ніщо не помагало і вона незабаром померла в тяжких муках. Не стало доброї, роботящої і шляхетної людини, яка все своє життя посвятила для інших.

Пригадую, що деякий час жив у нас також старенький дід Томаш, мамин батько. Давня кривда відійшла на другий плян, бо йому треба було опіки й допомоги. Але перед смертю він повернувся до Сокаля, бо хотів бути похований на знайомому цвинтарі в родинному гробівці.

Як же укладалося життя моїх батьків? Здавалося, були всі дані для того, щоб жити в злагоді і в достатку. При школі, по обох боках дороги були величезні городи і сад, де росла всяка всячина: фруктові дерева, малини, порічки, цілий лан полуниць, розмаїта городина і повно квітів. Тато навіть розвів досить велику пасіку, бо дуже любив і знався на бджільництві. Попри школу й один з городів ішла вузька дорога до церкви, а за нею простягалось поле, яке належало до школи. Отже була своя мука, свої фрукти, городина, мед, було й своє молоко, м'ясо і яйця. Для допомоги мамі в нас завжди була служниця, а до тяжчих робіт в городах чи в полі наймали сільських робітників. Вправді татова платня не була надто висока, бо польська влада не забувала, що він ще недавно проти неї воював, і майже

ніколи не давала належної йому підвишки. Все таки можна було жити і Бога хвалити.

Однак мама чомусь ніколи не була вповні щаслива. Хоч тато мав добру, згідливу і веселу вдачу та любив її безмежно, їй наче завжди чогось бракувало. Чи може їй нагадувались давні розкішні часи, чи пригноблювали її проблеми з Нестором, чи може гнітила її монотонність життя на селі, невідомо. Пригадую тільки, що часто були між ними суперечки, після чого мама заявляла, що не хоче більше жити і тоді розпочинала... голодівку. Я, хоч ще дуже мала, швидко знайшла спосіб, як привернути маму до життя: я їй собі переставала їсти і ніякі прохання чи погрози не могли мене змусити проковтнути хоч би ложку страви. Очевидно, мама тоді мусіла здати позицію і все знову було гарно — до наступного разу. Особливо яскраво закарбувалася в моїй пам'яті одна сцена. Це було яких два тижні перед Різдвом. Тато підготував зі шкільними дітьми різдвяну виставу (чи не "Різдвяна ніч"?), а мама зобов'язалася виготовити костюми. Найбільше часу і труду вимагали крила для шістьох ангелів. Перше треба було зробити форми з грубого дроту, обліпити їх білим папером, а тоді наклеювати рядами "пір'я" зі спеціальної морщеної бібулки. Вже майже все було готове, як нагло, не знаю, з якої причини, зчинилася буча і мама в приступі непогамовної люті на шматки порвала всі ці чудові крила. Я плакала гірко, що не зможу бути ангеликом і виступати на сцені. За два дні наша спільна голодівка скінчилася, мама зробила нові

*Мама в 40 років,
1938*

*Тато в 40 років,
1935*

*Тато перед балем,
1932*

крила і вистава пройшла з успіхом — не лише в селі, але й у недалекому містечку Тартакові.

Такі й подібні сцени каменем лягали на мою дитячу душу і спонукували мене поводитись ще чемніше, ще тихіше, щоб не створювати будь-яких проблем, бо їх було доволі з братом Нестором, про що згодом. Однак треба справедливо сказати, що наше родинне життя назагал було непогане. Тата в селі шанували і любили, бо він до всіх ставився приязно і ніким ніколи не гордував. На шкільному подвір'ї поставив для дітей гойдалку, для молодих влаштував спортивний майданчик для відбиванки (волейболу), навчив їх грати і сам з ними грав при кожній нагоді, а декількох старших навчив грати в шахи. Найбільше вподобав собі цю гру наш сусід Микола Тимчук. Коли тільки міг вислизнути з хати чи з подвір'я, забігав до нас і завзято грав з татом у шахи, аж поки не з'являлася його жінка і не починала лаятись: — "Ти знову граєш у ці шопи, а там і те, і друге треба робити!" Ще старші господарі приходили до нас вечорами послуhati радієвих новин, особливо про війну в Абіссинії, яка тоді була в повному розпалі.

Мама помалу звикла до сільського життя і почала з запалом працювати над піднесенням культурного та економічного рівня села. При допомозі організаторок зі Сокаля заснувала "Союз Українок", передплатила газету *Жіноча Доля*, часто скликала жінок і дівчат на сходина, головно взимі, коли менше зайнять у господарстві, розповідала їм про вдержування особистої і хатньої чистоти, про правильне харчування, давала деякі лікарські поради, бо доволі багато знала про способи домашнього лікування, вчила їх про нові роди городини і як їх вирощувати (напр. про помідори до того часу в селі навіть не чули), вчила плести з вовни светри, шалики і шкарпетки. В довгі зимові вечори, коли жінки й дівчата займалися ручними роботами, мама читала їм деякі цікаві газетні статті, чи короткі оповідання. Деколи брала мене зі собою і заставляла читати. Я навчилася читати дуже рано і вже на шостому році життя могла зі зрозумінням читати будь-який текст. Пригадую, я читала деякі оповідання Марка Вовчка, якими жінки зворушувалися до сліз, або Шевченкові поеми. Це мабуть з того часу в мене зродилася любов до літератури, а головно до поезії.

А ще пригадую, як не раз влітку увечері ми всією родиною при відчинених вікнах влаштовували "концерти". Тато мав

чудовий бас, мама альт, Нестор співав приємним тенором, коли тільки можна було намовити його до співу, а я сопраном. Сусіди і прохожі ставали під вікнами і слухали. Незабаром гурти дівчат і хлопців почали й собі збиратися на співанки і чудові народні пісні лунали до пізньої ночі, хоча вдосвіта треба було йти до роботи, а ще раніше в часі жнив, поки ще прохолодно.

Нагадалися жнива. Як я любила їх! Частенько вибігала повз церкву на наше поле, де увихалися жінці і пильно все спостерігала, бо це виглядало наче балет. Дівчина згортала блискучим серпом жмуток золотистих пшеничних чи житніх стебел, лівою рукою хапала їх і одним рухом серпа зрізувала при землі. Тоді граціозним рухом, понад голову, клала їх на приготоване перевесло. І знову, і знову. Коли мені було 12 років, я випросила в тата серпа, навчилася жати, стинаючи високу траву (раз порядно врізалась), а тоді виходила в поле і просила женців, щоб і мені призначили ділянку та всіми силами намагалася дотримати їм кроку. Перевесло зробити я вміла, але зв'язати снопа ще не могла — для цього треба було мати більше сили. Піт заливав мені очі, боліла кожна кістка, але я не вступалася, поки тато силоміць не забирав мене до хати.

А незабутні обжинки! Коли успішно закінчилися жнива, дівчата причепурювалися, сплітали для найкращої жниці вінок з колосся, прикрашений маками і волошками, в руки давали жмут колосків і з піснями йшли до господаря, поздоровляючи його з добрим урожаєм і даруючи йому колосся як символ цього врожаю. Мама, наша Юлька і ще якась жінка-помічниця — з самого ранку приготувляли багатий обід для женців. Звичайно ліпили гори вареників, запікали капусту з ковбасою, варили "мачанку" (це було подібне до гуляшу, тільки з телятини, яку знайомий жидок доставляв раніше з Тартакова), нарізали помідори, цибулю й огірки. Тато підносив усім по чарці, а тоді починалася трапеза, переплітана піснями і жартами.

Не могу теж не згадати великої осінньої приємності — печення картопель на полі. Ми з братом і купою інших дітлахів розпалювали вогнище з різного галуззя і картоплиння, а коли воно вигоріло, встромлювали в розпечений попіл картоплі і нетерпляче ждали, коли вони врешті будуть готові. Тоді витягали їх, обпікаючи пальці, сьак-так обтирали з попелу і смачно заїдали, часто навіть без соли, не то що без масла. Запаху і смаку печеної на полі картоплі ніколи не дасться забути.

Восени починалися в селі весілля. Звичайно молода з двома дружками, всі в святковому вбранні, запрошувала на весілля спеціальною церемонією: всі в хаті по черзі мусіли ставати посеред кімнати, дівчата клялися три рази, молода за третім разом припадала чолом до самої землі, а тоді проказувала таку формулу: "Тато просили, мама просили і я прошу до нас на весілля". Все було б гарно, коли б вони не намагалися влаштувати таке й мені малій. Я страшенно соромилася і заздалегідь втікала, або ховалася, але пакосні дівчата і з-під ліжка мене витягали.

Яка ж була я дитиною? Фізично я розвивалася, мабуть, нормально, але умово набагато перевищувала своїх ровесників. Я була тиха, спокійна, вдумлива, поважна на свій вік, а найбільшою моєю приємністю було читання. Очевидно, я любила шоколядки і цукерки, раділа новою суконкою чи черевичками, як і кожна інша дівчинка, але найбільше тишилася кожним свіжим номером дитячого журналу *Дзвіночок* і *Світ Дитини*, чи новою книжечкою, що їх мама привозила зі Сокаля, коли два рази в місяць їздила туди за різними покупками. Незабаром мене вже не задовольняли самі тільки дитячі книжечки і я ухитрилася крадькома забирати з етажерки книжки для дорослих, хоч це й було заборонено, і читати їх десь у садку, чи в якомусь закутку в хаті. Нічого особливого в тих книжках і не було, от лише багато про якусь там любов — щасливу і нещасливу, про вірність і зраду, про заздрість і прощення.

Не знаю, чи це під впливом таких книжок, чи може й від природи, проявилася в мене дивна риса характеру — я почала звертати увагу на хлопців (не тих, з якими звичайно треба було битися, штовхатися і суперничати в іграх, але на старших за мене) і так приблизно на 7-ому році життя я пережила свою першу "любов". Її предметом був старший брат моєї шкільної товаришки Парані, Петро Потап, майже вже дорослий і дуже вродливий. Він часто ввечері, або в неділю, приходив під школу на гойдалку. Трохи сам погойдався, а тоді саджав мене і гойдав довго-довго та так високо, що я аж вищала з радості, а трохи й зі страху, бо мені здавалося, що я ось-ось ногами зачеплюсь за білу хмаринку на синьому небі. А коли він відходив, мій маленький довколишній світ ставав якийсь примірклий, нецікавий, нудний.

Чи це явище було ненормальне, чи може таке трапляється й іншим дівчаткам? Психологи напевно мають на це відповідь,

але я ніколи її не шукала. Найдивніше було те, що об'єкти моїх зацікавлень і собі відчували якусь симпатію до мене. Ось ще одна історія.

У селі жив, як тоді називали, чверть-інтелігент Яків Гой. Він був обдарований непересічними здібностями, отже батько, сільський дяк, післав його до гімназії в Сокалі. Його участь у панахиді за Ольгу Басараб, у звірський спосіб закатовану в польській тюрмі 1924 року, спричинила виключення зі школи, що й залишило на ньому слід на все його життя. Не можучи вже повністю включитися в русло хліборобського існування, він став своєрідним "майстром на всі руки" і віддав великі заслуги для підвищення культурно-освітнього рівня села: керував драматичним і танцювальним гуртками, вів самоосвітній гурток, проводив піввійськові вишколи молоді (маршування, руханка, вправи), в міру потреби вишколював і диригував хором та займався підпільною роботою.

Як тільки ми поселилися в Переспі, він став справжнім приятелем нашої родини. З татом грав у шахи, у відбиванку, ходив ловити рибу і полювати на зайців і лисів. Цих останніх було в околиці обмаль, зате зайців приносили вони доволі. Мама м'ясо маринувала і пекла з нього смачні печені, або робила знамениті паштети. Заячі шкірки вмів виправляти Яків ("Які", як я його по-дитячому називала) і пригадую, що з них місцевий кушнір пошив мені чудове біло-сіре хутерко. Влітку "Які" вчив мене їздити ровером (велосипедом), деколи висаджував на коня і водив його по лузі, а взимку возив на санчатах, або забирав на ковзанку на ставку. Коли я падала і солідно набивала певну частину своєї анатомії, він брав мене за руки і вихором носився по льоду, а я пищала з радості. Але коли мені було 12 років і я приїхала зі Сокаля на літні вакації, я завважила в ньому якусь дивну зміну. Він перестав трактувати мене як дитину і почав дивитися на мене іншими очима та розмовляти як з дорослою, що мені дуже імпонувало, бо він був принаймні 15 років старший за мене. В тому часі він вже скривався від польської поліції і вів напівлегальне життя. Коли тільки мав змогу побувати в селі, завжди намагався зустрінутися зі мною і ми тоді довго розмовляли про всяку всячину.

В мене було деколи враження, що він, хоч здалека, слідкує за мною і дбає про мою безпеку. Бо ось трапився такий випадок. Однієї неділі я випросила в мами дозвіл піти з дівчатами на

забаву до читальні. Щоб виглядати старшою за мої 12 років, я вдягнула мамину чорну спідницю, яку довелося зіпняти "аграфками" і підперезати крайкою, щоб була не згубити, бо вона ж була завелика розміром, вишиту блюзку і мамині мешти на високих закаблуках. Вийшла з мене дівка, хоч куди! Там побачив мене якийсь незнайомий, досить пристойний хлопець і майже цілий вечір танцював зі мною. Дівчата крадькома сміялися з цієї ситуації, але нічого не сказали. Коли я хотіла вже відходити, мій кавалер взявся проводити мене додому. Подорожі кілька разів зупинявся в тіні якогось дерева і намагався мене обняти і поцілувати. Мені було чимраз трудніше оборонятися і викручуватися, а він щораз більше розпалювався і від того ставало страшно. І ось нагло звідкись з'явився "Які", відкликав його набік, щось йому говорив (мабуть сказав, що я вчителька донька і що йому до мене зась) і той негайно зник, навіть не попрощавшись. Тоді вже сам провів мене додому і розповів, що це був Сянка (прізвище забулось), диригент хору зі сусіднього села Зубкова, який має в Переспі дівчину... Після того "Які" домагався від мене обіцянки, що таких ескапад я більше не буду влаштовувати, бо це небезпечно.

Наш контакт із ним перервався, коли після приходу більшовиків у вересні 1939 року ми переїхали до села Поториця, 3 км від Сокаля. Восени 1942 р. тато повідомив мене, що "Які" одружується і ми обоє повинні поїхати на його весілля. За три роки нашої неприсутності село змінилося, мої колишні товаришки вже "діували". Деякі з них хвалилися, що їхні хлопці "ховаються" від німецької поліції, бо це був доказ їхнього патріотизму і заангажованості в підпільній діяльності. Після весільної гостини молодші гості перейшли до читальні на танці. "Які" сів коло мене і вже не відступав. З жалем і гіркістю розповідав, як до цього одруження дійшло. Отже: його сестру Катерину видали заміж за місцевого середньозаможного парубка і вона перейшла жити в хату його батьків, де ще була дочка Ксенька — вже не першої молодости. Дівка старілась, а женихи не траплялися. Життя Катерини й так не було надто щасливе, а ще гірше стало тоді, коли почався тиск, щоб Яків одружився з Ксенькою, бо інакше її (Катерину) виженуть з хати. Щоб рятувати сестру, він врешті погодився, от і весілля. Він жалівся, що в нього не було ні щастя, ні долі, а тепер вже й не буде, бо досі він міг принаймні мріяти про інше, світліше,

життя і про дівчину — далеку і недосяжну...

Як це треба було розуміти? Можливо, він мав на думці Мелашку Філяс, яка дуже хотіла вийти за нього заміж, але батько не дозволив, бо був найбільший багач у селі. Ще замолоду він провів декілька років у Канаді, де йому вдалося заробити досить багато грошей, а повернувшись, накупив чимало поля, поставив велику хату і придбав найновіші сільсько-господарські машини. Очевидно, він уважав, що наш "Які" їй не рівня. Не знала я тоді, не знаю і тепер, бо він свою таємницю забрав зі собою в могилу: невдовзі прийшла вістка, що він помер від розриву серця.

В цій останній частині моїх спогадів я кілька разів згадувала 12-ий рік мого життя. Думаю, що це був межовий рік, бо тоді, під впливом різних подій закінчилося моє дитинство і розпочалася рання юність. Але покищо треба б повернутися рік назад.

Після закінчення початкової школи в Переспі я мусіла ще відбути рік навчання в 6-ій класі в Сокалі, бо 11-літніх до гімназії не приймали. Щоб дістатися до цієї польської *Szkoły Powszechnej imienia Marii Kopornickiej*, треба було скласти вступні екзамени. Матеріал я знала непогано, бо в татовій школі треба було таки солідно вчитися, але моя польська мова не була на відповідному рівні. Пригадую, що під час екзамену з природи я вжила слово "комахи", замість "овади", що викликало злорадну усмішку вчительки. Але її та й інших прямо заскочила моя задача на тему "Як я провела літні вакації?" Я там наплутала таких поетично-сентиментальних фантазій — про мої прогулянки до дрімучого лісу, де кучеряві дерева під легіт вітру нашіптують одні одним віковичну казку, про журливу річку, де маленькі рибки сріблястими стрілами пронизують воду, про золотисті лани збіжжя, де багряним вогнем спалахують маки, ... так що вчителі, яким це твориво було прочитане під час конференції у моїй справі, дослівно пороззявляли роти. З того часу я не мала будь-яких перешкод чи проблем у цій школі.

Під час того шкільного року я жила в тітки Ольги Шайнерової. В неї було багато дітей, які вже доросли і покинули дім. Залишився тільки наймолодший, Збишко, який ходив до 1-ої класу гімназії. Його я всім серцем ненавиділа — за його підступну улесливість, розвезеність і боягузтво. Ми завжди воювали між собою і я його немилосердно лупцювала, бо була звинніша і сильніша, ніж цей "вишкрябок", як я його залюбки

називала. Це він найбільше причинився до того, що мого брата Нестора викинули з гімназії. Але про це пізніше.

З того часу мені пригадується ось такий момент. Тому що Збишко погано вчився, для нього найняли репетитора. Це був учень старшої класи на прізвище Петро Гой. Деколи я з цікавості чи з нудьги забігала на ці лекції і пильно слухала, часом і собі користаючи з них. Коли вкінці Збишко стрілою вилітав з "кімнати тортур", репетитор ще деякий час залишався і розмовляв зі мною. Він не грішив вродливістю — в нього було руде волосся і досить нерегулярні риси обличчя. Але який же він був розумний! Подібних йому я до того часу не зустрічала.

Коли шкільний рік скінчився і я повернулася до Переспи, однієї неділі несподівано приїхав ровером цей репетитор, довідавшись якимось, де мене шукати. Після обіду ми пішли на прохід до недалекого лісу. Пригадую, що я тоді взула нові, ще не розходжені, мешти і до крови понатирала мозолі на пальцях. Та це не було важливе, бо наша прогулянка була дуже приємна. Він мав величезне, як на свій вік, знання і міг цікаво говорити на всяку тему. Це від нього я вперше довідалась, що мова, якою говорять наші вчителі та й ми за ними, це не справжня українська літературна мова, а галицький діалект. Він дуже рекомендував мені принаймні познайомитися, якщо наразі й не вживати, з правописом Огієнка, пізнішого митрополита Іларіона, який каже, що треба писати напр. географія, соціологія, а не географія і соціольогія, бо ці й подібні слова грецького походження і їхнє г в нашій мові переходить у ґ. Все це було для мене нове, незвичне і дуже цікаве.

Після вакацій він до Сокаля більше не повернувся і я втратила з ним контакт. Щойно на еміграції натрапила на його прізвище в пресі. Це без сумніву був цей самий Петро Гой, репетитор, а тепер визначний науковець і громадський діяч; він недавно помер.

ТРАГІЧНА ДОЛЯ БРАТА НЕСТОРА

Нераз я вже згадувала про Нестора - мого єдиного незабутнього брата, який так дуже рано пішов із життя. Ось сумна розповідь про нього.

Коли він вичухався з дитячих хвороб, головню з екземи, і трохи піднявся на ноги, почалися з ним нові проблеми. Це був якийсь незвичайний хлопець — рухливий, непосидючий, відважний до одчайдушності; він нічого і нікого не боявся і ніякі погрози ані кари не могли відвести його від задуманого вчинку. Ось кілька прикладів.

Після ганебної пацифікації в нас часто відбувалися розмови про те, як то роз'юшені польські вояки до півсмерти побивали свідоміших українських селян, нищили домівки читалень "Просвіти" і їхнє майно. Наслухавшись такого, Нестор вирішив помститися: роздобув довгеньку різку і на шматки потрощив польський герб (білий орел на червоному тлі) і портрети президента Мосьціцького і маршала Пілсудського, які, згідно з розпорядженням, мусіли висіти в кожній шкільній залі. Ну й перепало ж йому тоді від батька! Бо якщо б хтось доніс до властей, тоді його напевно вигнали б з праці. (Фізичні покарання в тому часі вважалися не лише прийнятним, але й рекомендованим засобом виховання). Іншим разом він приніс і випустив у класі повну торбу хрущів і тим перервав лекції на кілька годин. Або ловив курей, виносив на горішній поверх і скидав їх звідтам, а вони злітали надолину з вереском і розпростертими крилами, немов мініатюрні парашутисти. Ціле щастя, що ті кури не позабивалися, або не поломили ніг, бо й таке могло бути. А то вилазив на якесь найвище дерево і сидів, здавалося, на самому вершку, аж поки йому не знудилося, а ми всі замирили зі страху, що він ось-ось упаде і заб'ється на місці.

За такі й подібні витівки батько бив його жорстоко, а я, мала, часто хапала його за руки і кричала: "Тату, не бий Неся! Не бий!" Але це не допомагало і я тремтіла десь у кутку, тихенько плакала з жалю і дивувалася, чому його не обороняє мама, вона ж більша за мене... Деколи після такої ексекуючі

бідного Нестора ще й замикали самого в кімнаті нагорі. Але, поплакавши трохи, і переконавшись, що тата нема десь близько, він вилазив вікном назовні і йшов по ринві довкола будинку, доки не натрапив на відчинене вікно, ввазив до кімнати, яка, очевидно, не була зачинена, збігав надолину і, поминай як звали! Така витівка була страшенно небезпечна, бо він насправді не мав чого триматися, хіба голого муру, і кожної хвилини міг упасти і забитися, або скалічити. Прохожі і сусіди ставали під школою і з жахом все це спостерігали.

Все таки він якось підріс і вступив до гімназії. Чи вчився, чи ні, але з класи до класи переходив. Тому що був дуже вродливий, і високий на свій вік, ним цікавилися різні дівчата, а найбільше Яруся Ріпецька, дочка адвоката, і Марійка Юрійчук, дочка гімназійного вчителя. Яруся емігрувала до Америки, а Марійка залишилася вдома і заміж ніколи не вийшла. Десь у 1980-их роках наша спільна знайома написала мені зі Сокаля, що Марійка ще й досі ходить на Несторову могилу і приносить квіти. Я нав'язала з нею контакт і деякий час вела переписку, деколи посилаючи їй трохи грошей. Вона протестувала, але вкінці з вдячністю приймала ці подарунки, бо з невеликої пенсії їй було тяжко вижити.

Можливо, він був би якось устатковувався, коли б не трапилася подія, яка знівечила всі наші сподівання. Це було восени 1937 року. Нестор був уже в 2-ій гімназійній і жив у хлоп'ячій бурсі, а я тількищо розпочала навчання в 6-ій класі в Сокалі і жила в тітки Ольги, як я вже згадувала. Часто в суботу пополудні він приходив відвідати мене, ну й дещо перекусити в тітки, бо бурсацька їжа не була надзвичайна. Одного разу ми обидвоє і Збишко вибралися в кіно. Щоб скоротити дорогу, вирішили пройти бічною вуличкою, а радше алеєю. По її лівому боці були сади, а по правому високий щільний паркан. Вже здалека ми побачили двох хлопчаків, які грюкали патиками об паркан, за яким шалено гавкали собаки. Хлопчаки повтікали, а коли ми порівнялися з фірткою в паркані, з неї вискочив розлючений чоловік, вигляд якого вказував на приналежність до певної раси, з палицею в руках і накинувся на Нестора, який ішов попереду. Він, очевидно, думав, що це ми дразнили його собак. Від неочікуваної атаки й образи брат і собі розлютився і закричав: "Ty żydzie parszywy! Czego się czepiasz? Ja nic nie zrobiłem!"³ Цей чоловік ще

³"Ти жиде паршивий! Чого чіпляєшся? Я нічого не зробив!"

більше оскаженів і надармо домагався, щоб Нестор назвав своє прізвище. Тоді цей "вишкрябок" Збишко виляпав усе, щоб була самому не попасти в халепу.

За два дні — в понеділок — Нестора виключили зі школи із забороною вступу до будь-якої іншої державної гімназії. Виявилося, що цей жид, Г. Фройндліх, був директором Торговельної Школи і мав не лише зв'язки, а й впливи серед учителів у Сокалі. І за що така кара? За образу жидівського маєстату? І зробили це ті ж самі антисеміти, синки яких, приїжджаючи з університетів на літні вакації, частенько влаштовували собі розваги на кошті місцевих жидів: тягали їх за пейси, деколи побивали, а найчастіше розбивали виставочні вікна в крамницях. Це я бачила на власні очі. Я певна, що коли б це трапилося не українцеві, а полякові, то все обійшлося б перепросинами.

Ще й дотепер я деколи думаю і жалію — чому я не була трохи старша і відважніша? Можливо, мені вдалося б усе в'яснити й оборонити брата. Але мені було тільки 11 років, я була несмілива і трохи приголомшена життям у місті, вперше далеко від батьків і знайомих приятельних людей. А може й моя інтервенція нічого не змінила б, бо польським україножерам вистачав будь-який претекст, щоб ще одного "гайдамаку" вигнати зі школи.

Для батьків це був великий удар. Після неабияких старань Нестора примістили в Радехові в якійсь школі (не пригадую, чи це була приватна гімназія, чи технічна школа). Відтоді мама мусіла їздити у дві протилежні сторони — на захід до Сокаля і на схід до Радехова, щоб нам довести чистий одяг, білизну, харчі. Там брат пробув два шкільні роки і за той час виріс і змужнів. На вакації, очевидно, приїжджав до Переспи і тоді ми завважили в ньому велику зміну. Він вже не пустував, не пакостив, а був радше вдумливий і замкнутий у собі. Майже кожної неділі сідав на свій ровер і кудись зникав. Ніхто ніколи не міг дізнатися, куди він їздить і що там робить. Звичайно повертався пізно вночі втомлений і деколи заболочений. Тоді наша Юлька, яка його дуже любила і жаліла, чистила або прала його одяг, щоб до ранку все було готове, і так рятувала його від нової бучі.

Ми всі дуже журилися ним і тремтіли за нього, бо якось дивно складалося, що саме в тому часі горіли на полях польських землевласників скирти зі збіжжям. Це була відплата

членів ОУН за чимраз гірші переслідування українців, за арешти і тортури, за Березу Картузьку — недавно створений концентраційний табір для "ворогів Польської держави". Мені самій довелося раз побачити, як поляки трактували тих своїх "ворогів". Одного попудня на село наскочили польські поліцаї на конях і почали облаву на підпільників (хто подавав інформації — не відомо). Їм удалося зловити тільки одного підпільника — молодого хлопця (прізвища не пригадую). Спершу збили його до півсмерти, а тоді прив'язали до коня і він мусів бігти за конем, а коли впав, його тягнули далі по кам'янистій дорозі і він увесь був у крові.

За всі ці злочини супроти українців постигла поляків заслужена кара: на протязі двох тижнів німці їх цілковито розгромили 1939 року і поділилися територією з Советським Союзом. Польське військо і поліція втікали перед німецькою армією і прямували — одні до Румунії, а другі на схід, просто в лабеті советів, які самих тільки офіцерів зловили 10,000 і постріляли в Катині.

За селом проходив битий шлях — "гостинець", яким ті польські герої втікали в напрямі Радехова, на схід. Наші хлопці, головню підпільники, переймали менші групи на тому шляху і відбирали зброю, а ті, які зазнали жорстоких катувань у тюрмах, тепер відплачували їм тим самим: крики і зойки доносилися до села кожної ночі. Підпільна організація розпорядила, щоб відібрану зброю було складено у визначених магазинах для майбутньої боротьби, але багато хлопців позалишали дещо собі, а між ними й Нестор, у якого я підглянула два револьвери.

17-го вересня 1939 року вступила на нашу територію Червона Армія і "визволила" Західню Україну. Все наше дотеперішнє життя змінилося. Підпільники непотрібно розконспірувалися, а місцеві комуністи, головню жиди, услужливо постачали списки, так що ще цієї першої зими почалися арешти цих підпільників і вивози їхніх родин на Сибір. Батькові дозволили перенестися до села Поториці, 3 км на південь від Сокаля, на правому березі р. Буг, де його призначили директором школи. Пригадую, вся Переспа прощала свого дорогого вчителя з жалем і сльозами на очах.

В Поториці було б нам добре жити, бо це було велике і свідоме село, помешкання для вчителя було гарне і вигідне, а

найважливіше те, що ми з Нестором могли ходити до школи в Сокалі пішки, а в погану погоду нас підвозили однокінним візком, який належав до школи. Але незабаром Поториця, розміщена над самим Бугом, який становив кордон між німецькою і советською займанщинами, стала місцем переходу на піднімецьку територію загрожених людей — адвокатів, суддів, купців і т.д., а головно підпільників. В нас часто появлялися поночі якісь незнайомі і це треба було тримати в абсолютній таємниці — навіть перед нашою новою служницею Гандзею (Юлька не могла переїхати з нами до Поториці, бо померла її мама і не було кому заопікуватися її дитиною). Такі ж самі нічні візити, очевидно підпільників, відбувалися згодом також у Спасові. Деколи цим людям вдавалося перейти Буг, але часто вночі чути було звіттам стрілянину, яка не віщувала нічого доброго. Ще й до цього часу пригадую одну страшну подію. Була субота пополудні. В селі зчинилася метушня, люди вибігали з хат і тривожно споглядали на дорогу, якою їхало трое саней. На передніх і задніх сиділи советські прикордонники з рушницями наготові і зі собаками, а середні були безладно навантажені трупами. Подекуди з тих злощасних саней звисала то рука, то нога, а то й голова. Коли сани порівнялися зі мною, я по тій закривавленій голові пізнала свого старшого товариша зі школи в Переспі, на прізвище Романчук, і... повалилася зомліла в сніг — ледве мене відрятували.

Щоб зупинити цей потік втікачів за Буг, советська влада виселила частину мешканців Поториці і створила 800-метрову прикордонну смугу — зорану, обведену колючим дротом, обставлену прикордонним військом і собаками. Після того батько перенісся до села Спасова, розташованого 14 км на південний схід від Сокаля. Ми з Нестором мусіли з того часу жити в Сокалі — цим разом обоє у бабці Юлії на вул. Тартаківській, напроти міського цвинтаря.

Нашу гімназію переіменовано на десятирічку. Нестор попав у восьму класу, а я в шосту. Кожне з нас намагалося якось пристосуватися до нових обставин, тільки братові доводилось це ще тяжче, ніж мені. Він всією душею ненавидів "москалів", які за короткий час зуміли цілковито змінити обличчя нашого міста — не лише люди, але й вулиці і будинки стали якісь безбарвні, сірі, понурі і принішклі. Він немилосердно насміхався зі советських дівчат, які появились в нашій школі у

своїх прилизаних зачісках, в неформних виляючих перкалевих суконках, і зі старших советських дам, які приходили на балі у прекрасних... нічних сорочках, очевидно, пограблених у місцевих крамницях. Він не міг стерпіти новоприбулих советських робітників, які поверталися нашою вулицею з праці на цегельні за містом, штовхали прохожих дівчат, на всі сторони розплюювали лущини з гарбузового чи соняшникового насіння і лаялись такими добірними матюками, що аж вуха в'янули. А вже найбільш осоружні були для нього советські вояки. Він часто загадував будь-кому ось таку загадку: "Що є зелене, співає і смердить?" Відповідь повинна бути: "Советське військо". І справді, коли вулицею проходив відділ війська в зеленкуватих уніформах, горляючи пісню про батька Сталіна, від нього заносило неймовірно гідким запахом. Згодом ми довідалися, що це так "пахли" їхні чоботи, пояси і кобури, намазувані якимсь препаратом.

Я намагалася переконати його, щоб був більш обережний, бо на нас, та й на деяких інших учнів, вже й так дивилася криво шкільна влада, тому що ми відмовлялися вступати до Комсомолу. І просила його дуже, щоб позбувся своїх револьверів, бо може попасти в якусь халепу. Але, будучи Нестором, він нікого не слухав, а тим більше мене "шмаркача". Незабаром він почав вечорами кудись зникати. Сідав на ровер і їхав на схід у напрямі села Гурбкова, заткнувши одну пістоль за пояс. На мої настирливі запитання, куди він їздить, він сказав, що працює з хлопцями й дівчатами — допомагає ставити якусь драму..

І ось нагло нашу сім'ю постиг такий страшний удар, який навіть у кошмарному сні не присниться. Над ранком 10 травня мене збудив грюкіт у двері. Я зірвалася, а переконавшись, що Нестора нема в хаті, подумала: це певно він грюкає, бо забув ключа. За дверми стояли два енкаведисти. Вони ввійшли в хату, спитали, чи тут живе Нестор Хмара, і де живуть наші батьки. На моє перелякане запитання: "Де мій брат?" — вони відповіли: "С ним кое-что случилось" і пішли геть. Я подумала, що він певно мав якийсь випадок з ровером і що ось його зараз привезуть і я не зможу піти до школи, бо треба буде його доглядати. Заки що було, я швиденько прибрала кімнату, знайшла його другий револьвер, побігла через дорогу на цвинтар і закопала під знайомим кущем (я часто сиділа під ним на лавочці і читала). Пригадую, що, повертаючись до хати, я зривала пахучі фіялки,

яких повно було в траві при дорозі, щоб поставити їх у флякони і прикрасити кімнату для Нестора.

За яких три години приїхали батьки зі Спасова і знайшли сина... в трупарні при місцевій лікарні, розташованій на нашій таки Тартаківській вулиці, ближче до центру міста. Він був мертвий, вбитий пострілами з автоматичної пістолі. Я не могла повірити в це страхіття і несамовито кричала, що це неправда, що його треба збудити, бо він тільки спить, аж поки мене не відтягнули і не примусили проковтувати таблетки для заспокоєння. Мама не плакала і не кричала; від шоку вона втратила мову і дві доби просиділа нерухомо, тільки нервово затискала п'ястуки з такою силою, що гострими нігтями поробила криваві рани на долонях. Остаточо лікарі привернули її до життя і до нестерпної дійсності.

Все, що діялося опісля, було для мене якесь нереальне, наче туманом вкрите. Ніхто не знав, що насправді сталося і хто сповнив цей жаклиний злочин. Офіційна версія була, що його вбили "вороги народу". Знаю, що був величавий похорон з участю цілої середньої школи разом із вчителями, була маса вінців і квітів, були промови на цвинтарі. Одну з промов виголосив Івась Шевчук (про нього згодом) і він теж говорив про "тяжкий непростимий злочин ворогів народу", звичайно, маючи на увазі інших ворогів. Все було, тільки не було панахиди, не було похоронних відправ у церкві, ані навіть священика. Це потаємно влаштовано пізніше. Поховали бідного могого брата в родинному гробівці, недалеко цвинтарної брами, де вже лежали мамині батьки. Вся могила була вкрита безчисленними вінками і квітами. Мої батьки мусіли повертатися до Спасова, а я залишилася сама зі своїм болем і тугою. Не стало могого дорогого брата, який завжди був добрий для мене. Вправді деколи дражнив і називав "шмаркачем" та й іншими епітетами, але ніколи не кривдив, а навпаки — в потребі обороняв. Трагічна доля звела його з життя в розквіті юности (йому було несповна 18 років), не дозволивши зазнати справжнього щастя, кохання, здійснення мрій і задумів. Чому, чому?...

Вже далеко пізніше я довідалася організаційною дорогою, що насправді сталося. Після сходин в читальні Нестор відправляв додому одну з дівчат, яка мала хлопця-підпільника. За ним, та й за іншими розконспірованими

Брат Нестор, 1938

підпільниками, завзято полювали енкаведисти, влаштовуючи потаємні облави. Знаючи, що він деколи навідується до своєї дівчини, вони й цього разу оточили хату, скриваючись в кущах і за іншими будинками. Коли ці двоє зупинилися біля хати, з-за кущів почулося: "Руки вверху, бандит!" Нестор скочив за ріг хати, потягнувши за собою дівчину, витягнув револьвер і почав стріляти в напрямі кущів, але за хатою теж були енкаведисти і серією з автомата вбили його на місці. Дівчина була поранена і лежала деякий час у лікарні в повній ізоляції, а незабаром її разом з усією родиною вивезли на Сибір. Перед самим виїздом їй удалося розповісти все сусідській дівчині. Очевидно, органи НКВД не могли признатися до своєї жадливої помилки, отже звітам і пішла версія про злочин "ворогів народу". Незабаром до неї додано ще інший варіант: що Нестора вбив заздрісний хлопець цієї дівчини... А він у тому часі вже був за Бугом, вирвавшись із советського раю.

Після цієї трагедії ще цілий рік довелося жити під ненависним російсько-більшовицьким режимом, дивитися на відразливі пики советських чиновників, слухати триповерхові матюки на кожному кроці і співати під примусом обридливі пісні. Пригадую ось таку строфу:

В чорних норах ще гади шипучі,
Хоч розчавлені, морять і ждуть,
Та не виповзти їм вже на кручі,
Де сади батьківщини цвітуть.

В душі кипіла образа: оці "гади шипучі" це ж українські патріоти, які над усе люблять рідну землю і прагнуть волі для свого народу.

Незабаром прийшов кінець пануванню червоного сатани. Вранці 22 червня 1941 року збудив нас гуркіт гармат з-за Бугу (після закінчення шкільного року я приїхала до Спасова до батьків), а невдовзі можна було бачити, як попри школу в напрямі на схід панічно втікають солдати Червоної Армії, деякі навіть штанів не встигли надягнути... Народ збудився з кошмарного сну. За кілька днів у Львові проголошено відновлення Української Держави і подібні маніфестації відбувалися чи не всюди в Західній Україні. Я з дівчатами поїхала до Тартакова і там чула палкі промови, слухала читання Акту 30 червня, співала "Ще не вмерла" і плакала зі зворушення разом з іншими людьми.

За кілька днів я поїхала до Сокаля і там побачила те, про що й мріяти досі не наважувалася: в місті творився новий уряд, вулицями маршувала українська міліція, співаючи революційні пісні, відбувалися військові і пропагандивні вишколи, формувалися Похідні групи, які повинні були йти у Східню Україну поширювати там ідею самостійності, допомагати встановлювати місцеву владу і налаштовувати господарське й культурне життя. Така робота мені дуже відповідала б, бо деякий досвід у пропаганді вже в мене був, отже я пішла і собі зголосилася у Похідні групи. На жаль, знайомий Іван Бойко, якого я кликала "вуйком", делікатно висміяв мене, бо туди, мовляв, дітей не приймають. Зате він порадив мені зібрати дівчат з Юнацтва ОУН і йти на села організувати дитячі садочки.

До Спасова я повернулася трохи ображена, але роздумавши добре, вирішила послухати поради. В найближчу неділю скликала сходи матерів і розповіла їм про свій плян, а вони ентузіастично це прийняли, тим більше, що такі садочки існували в селі вже раніше, і за тиждень садочок вже почав працювати. Я не мала будь-якого вишколу в тому ділі, ані

досвіду, але знала десятки дитячих пісень, казок, віршків, танців і вправ. В дощову погоду діти гралися в читальні "Просвіти", зараз біля школи, а в гарну погоду на шкільному подвір'ї або в недалекому парку, покинутому польськими землевласниками. Кілька старшеньких дівчаток зголосилися мені до помочі і я дала їм завдання: пильнувати, щоб діти помили руки перед їжею, щоб усе з'їдали, що мама дала, і щоб безпечно залагоджували свої потреби. Це давало мені можливість забігти на кілька хвилин до хати і щось перекусити. Незадовго прийшли жнива і жінки були щасливі, що їхні діти мають добру опіку та ще й дечого навчаться.

Вже на початку я уклала програму для попису дітей на закінчення дитсадка, щоб діти мали змогу все добре і на час вивчити. Цей попис був незвичайно вдалий. Перше я виголосила коротку промову, тоді виступив хор з п'ятьма піснями, були чотири деклямації (одну з них чудово виголосила маленька, може 3-літня, дівчинка), п'ять різних вправ — вільноруч, з віночками і зі стрічками, три таночки — "козачок", "гречаники" і "коломийка", а на закінчення всі заспівали "Ще не вмерла". Люди плакали зі зворушення, а досвідчений підпільник, Сильвестер Дешиця, після подяки в імені громади сказав: "А у вас навіть немовлята деклямують". Це було наче моє прощання зі Спасовом, бо вже за два тижні ми перенеслися до Ількович, недалеко від Сокаля.

4. У СОКАЛЬСЬКІЙ ГІМНАЗІЇ

Трагічна загибель мого єдиного брата Нестора була зворотним пунктом у моєму житті: вона передчасно обірвала мою безтурботну юність, застала мене бути ще більш працьовитою й обов'язковою, а моя поважна поведінка межувала з суворістю. Такою серйозною поставою до життя я звернула на себе увагу місцевої мережі ОУН і ще того ж 1940 року мене завербовано до Юнацтва ОУН.

Деяке світло на моє перебування в Сокальській гімназії може кинути мій спогад "Три виклики до директора", надрукований у пропам'ятній книзі *Сокальська Гімназія* (Львів-Сокаль, НТШ, 2001, ред. Олег Романів):

"Приїжджаючи з мамою до Сокаля, я вже змалку з подивом і домішкою зависти задивлялася на гімназисток у їхніх елегантних темносиніх уніформах та мріяла про той час, коли й я зможу поступити в гімназію і пишатися таким одягом. Це й сталося у вересні 1938 року, хоча в тому часі українцям було трудно дістатися до цієї польської державної школи.

В обидвох відділах 1-ої класи було нас лише десятеро і було зовсім реально передбачати, що до матури (атестат зрілості) дійде може троє-четверо. Всі ми відчували приховану ворожість польських учнів, що було лише віддзеркаленням шовіністичного ставлення польського суспільства до українців у Галичині. Зі зростанням національної свідомості серед нашої молоді збільшувалося число членів ОУН, які виконували різні протипольські акції, що в свою чергу викликало жорстокі репресії. Нічого дивного, що ми — оця зменька українських учнів — почувалися неначе острівці серед чужого моря і з острахом ждали, коли нагряне буря.

В моєму випадку вона прийшла дуже швидко. Як дочка сотника Української Галицької Армії, який ще недавно воював на протипольському фронті, та ще на додаток із старовинним козацьким прізвиськом "Хмара", що його не лише учні, але й деякі вчителі-чужинці намагалися перейменувати на "Хмура", — я була їм усім так чи інакше "сіллю в оці". А тут ще стався ось

такий випадок. При кінці першого місяця навчання мені довелося бути "дижурною" (черговою) на протязі одного тижня, тобто наглядати за порядком у класі, дбати про те, щоб на перервах усі виходили на коридор, а найголовніше — вголос проказувати молитву перед початком навчання і після його закінчення. Я до сьогодні не знаю (та й знати не хочу), якою мовою молилися учні-українці раніше, але я ні на хвилину не завагалася зробити те, що наказувало мені моє сумління. Отже я встала, перехрестилася тричі і сміливо проказала "Отче наш". В класі запанувала гробова тиша. Учитель Юпітер, не поляк, вирячив на мене очі з несподіванки, а його обличчя чимраз більше багровіло. Врешті він наказав усім сідати і якось провів лекцію. Сидячи в першій лавці, я відчувала на своїй спині десятки колючих поглядів, а повітря було насичене ворожістю до мене.

На перерві всі вийшли на коридор, де негайно почалися перешіптування та біганина сюди й туди. Вістка про мою витівку блискавкою облетіла чи не всю гімназію. Донесли й директорів, бо вже на наступній лекції він прислав по мене сторожа. До цього часу він мене й на очі не бачив, бож це був початок шкільного року, і напевно чимало здивувався, коли перед ним станула не якась грізна "гайдамачка", а мале перелякане дівча. А лякатися було чого. За таке могли мене виключити з гімназії (рік тому мого брата Нестора викинули за меншу "провину" і ще й відібрали право поступити в будь-яку іншу державну гімназію).

Врешті директор, Владислав Вітек, грізно промовив: "Невже учениця не знає, що це польська гімназія, отже треба молитися польською мовою і не демонструвати тут каригідне зухвальство?" Я змобілізувала всю свою відвагу і сказала: "Пане директоре! Два тижні тому на лекції польської літератури ми читали поему про дівчину, яка в школі під російською окупацією посміла молитися по-польськи, незважаючи на можливість суворої кари. Це нам подано як приклад героїзму, гідного наслідування. Я так і зробила, отже чому в попередньому випадку це героїзм, а в моєму "каригідне зухвальство"? Моя заява спершу відібрала йому мову, а тоді він зверещав: "Забиратися до класи!"

Можливо, що на цьому все й збулося б, якби не моє повторне "зухвальство". Коли врешті закінчилися лекції в тяжкій і

гнітючий для мене атмосфері і настав час молитви, а я не вставала з місця, з усіх боків почулися злісні вигуки: "Дижурна, молитися!" Коли це повторив також учитель, мені не було іншого виходу — я встала, знову перехристилася три рази і розпочала: "Богородице Діво..." В тому моменті всі польські учні, згідно з домовленням, брутально перервали мою молитву і голосним хором проказали свою: "Здоровась, Марію, ласкісь пелна..."

Після того мені годі було сподіватися пощади. Директор радо усунув би мене з гімназії, якщо б це залежало тільки від нього, але він був змушений скликати вчительську конференцію в тій справі і там оборонили мене вчителі-українці, а в першій мірі наш катехит, о. д-р Теодор Вергун. Мені дозволили вчитися далі, з умовою, що таких демонстрацій більше не буде. На всякий випадок з мене зняли обов'язок чергування на майбутнє.

З того часу мені було ясно, що відтепер я мусітиму вважати на кожний свій крок і вчитися так, щоб не дати нікому будь-якого приводу для переслідування. Я вчилася наполегливо і завзято, пильно виконувала всі завдання, а мої відповіді в класі були не лише правильні, але й виголошені виразно і сміливо, бо матеріял я переважно вивчала напам'ять, що давалося мені без особливих труднощів.

Приблизно в половині року всім стало видно, хто веде перед у класі, і тоді ставлення польських учнів до мене цілковито змінилося. Кожного дня хтось із них просив допомоги: тому пояснити складну математичну формулу, іншому допомогти перекласти латинський текст, а ще іншому виправити домашнє завдання з літератури. Мое кінцеве свідоцтво викликало чималу сенсацію в гімназії. Навіть учні старших клас приходили і просили показати їм це "чудо": всі мої оцінки вийшли на "дуже добре", що було майже неможливо досягнути, а тим більше будькому з українців.

На другий рік ситуація змінилася докорінно: пихатих поляків не стало, бо нас "визволила" советська влада і настановила нові порядки. Нашу гімназію переіменено на десятирічку і я попала в 6-ту класу. Вчитися не було трудно і в мене залишалось доволі вільного часу, отже я брала активну участь в хоровому, драматичному й літературному гуртках.

Коли школа готувалась святкувати річницю Жовтневої революції, мені доручено деклямувати вірш. Я зраділа, бо всією

була спокійна, але всередині мене тремтіло: що буде, коли він здогадається про справжню причину моєї відмови і за те стануть переслідувати не лише мене, але й мого батька, бож він саме проти таких, як отой Щорс, і воював у лавах УГА.

Тут я надумала хитрувати — ану ж пощастить викрутитися. На запитання "товариша директора", чому я не хочу декламувати на святі Жовтневої революції, я відповіла, що мій голос слабкий і надається радше для ліричних віршів, а такий бойовий вірш, що вимагає сильного грімкого голосу й відповідного патосу, я могла б тільки зіпсувати. Він недовірливо поглянув на мене і звелів прочитати одну-дві строфки. Я навмисне тоненьким пискливим голосом почала читати, заікуючись та перекируючи слова і наголоси, аж мені самій стало бридко і... смішно, бо директор гидливо скривився і чимшвидше відіслав мене до кляси.

Згодом мені доводилося багато разів виступати з декламаціями і то не лише з ліричними, і завжди тоді мені пригадувався оцей виклик до директора. Мені було страшенно цікаво, яка була б його реакція, коли б він почув мій "Кавказ", "Каменярі" або "Холодний Яр". Але "товариша директора" тоді в Сокалі вже не було...

За два роки на місце советських "визволителів" нагрянули на мою батьківщину нові загарбники — цим разом німецькі — і принесли із собою ще більш brutальне поневолення. Дехто серед нас спочатку мав ілюзії, що це, мовляв, прийшли люди з культурного Заходу, з батьківщини Гете й Шіллера, яких ми вивчали і подивлялися, і вони зрозуміють, що самостійна Україна принесе їм тільки користь. Проголошення відновлення Української Держави 30 червня 1941 року у Львові сприяло цим ілюзіям, але виарештування членів уряду, і виморювання голодом тисяч полонених українців — вояків Червоної Армії, які на початку війни масово здавалися в полон, розбило ці надії.

Нашу гімназію урухомлено тільки пізно восени, бо німці не поспішали давати дозвіл на продукування освічених молодих людей; вони воліли б перемінити їх у робочу силу для Третього Райху. Вже втретє я попала в 6-у класу: спершу в народній школі, потім у десятирічці, а тепер ось у "Державній гімназії з українською мовою навчання". Дівчат прийняли спочатку тільки п'ять; мабуть вважали, що жінкам освіта непотрібна...

Навчання, як і раніше, давалося мені легко, вільного часу залишалося чимало, отже я з запалом включилася в працю хорового, драматичного і літературного гуртків. Спів у хорі, виступи в інсценізаціях і драматичних постановках, а головню в ролі Мавки у *Лісовій пісні* Лесі Українки, залишилися в моїй пам'яті назавжди як найсвітліші моменти мого гімназійного життя. Вони переносили мене кудись у надхмарні простори, у світ фантазії — чарівний, неповторний. Вони давали мені можливість хоч на часок забути про невгоди і недостатки наших буднів, про чимраз жорстокіші репресії з боку німецьких "надлюдей", які свою вищість доказували... кулаком у зуби, прикладом рушниці в плечі, або багнетом у груди. Мого товариша з вищої кляси, Ярослава Меду, в білий день замордували на вулиці німецькі людолови. Такі брутальні акти насильства викликали самозрозумілу реакцію: молодь масово вступала в ряди революційної ОУН, щоб готуватись до неминучої визвольної боротьби.

Як я вже згадувала раніше, в Юнацтві ОУН я була з 1940 року. Спершу на сходах ми вивчали історію України, розвиток політичної думки в Україні, "Декалог", "44 правила українського націоналіста" і т.д. Згодом я отримувала трудніші завдання, напр. перенесення пакетів на призначені місця (я ніколи не була певна, чи в тих пакетах підпільна література, чи гранати...), підшукування безпечних квартир для приїжджих пропагандистів чи вишкільних інструкторів.

На останньому році навчання, після декількох інтенсивних вишколів, мене підвищено до рангу пропагандистки в жіночому секторі. На практиці моя діяльність проходила ось так: в суботу пополудні на домовлене місце приїжджала підвода, візник обмінювався зі мною устійненою "кличкою" (паролем) і завозив надвечір до призначеного села, де в певній хаті вже ждали на мене зібрані дівчата. Згідно з інструкціями, я говорила їм про міжнародну політичну ситуацію, про конечність готуватися до збройної боротьби проти двох ворогів, до жертв і посвяти та не завагатися в потребі навіть життя віддати для величній ідеї визволення. Я залюбки цитувала й пояснювала слова Марини з *Патетичної сонати* Миколи Куліша: "Лиш того ідеї переможуть, хто з ними вийде на ешафот і смерті ввічі скаже..." (Вони вийшли, як незабаром виявилось, хоч може й не всі, а в моєму випадку "не так склалось, як гадалось" і мені

довелося ось уже піввіку прожити на чужині).

Після промови звичайно відбувалася гутірка, що затягалася до півночі. На другий день, якщо не було обов'язкового спільного гімназійного Богослужіння, те ж саме відбувалося в іншому селі. Додому я поверталася в неділю пізно ввечері така втомлена, що вже не мала сил готувати завдання до школи і деколи з біди мусіла виручати мене моя вірна подруга Павля Возняк.

З огляду на постійну небезпеку вся ця моя діяльність мусіла бути сильно законспірована. Навіть на квартирі, де я жила, нічого не підозрівали, бо я казала, що їжджу відвідувати маму в селі Ільковичах поблизу Сокаля.

Тому, коли одного ранку прийшов сторож до кляси і викликав мене до директора, я була певна, що це в справі укладення програми плянованого концерту. Його слова: "Мені донесли, що ви (до учениць старших клас учителі зверталися на "ви") займаєтесь підпільною роботою" — поразили мене громом. Хто зрадив? Хто доніс? Невже он там, за бічними дверми кабінету, вже ждуть гестапівці, які зараз насильно потягнуть мене на допити й тортури, а то й на смерть? Невже ось так у нелюдських муках закінчиться моє молоде життя?...

Заперечувати не було сенсу, бо директор за хвилину подав назви сіл, які я відвідала, а також дати моїх поїздок у терен. Моє закам'яніле мовчання нагло перервав його веселий сміх: "Ну й налякав я вас! Не бійтеся мене — я з вами. Про вашу роботу я довідався організаційною дорогою і я гордий за вас. Тільки — будьте дуже обережні, щоб не попасти ворогам у руки, бо таких, як ви, панно Хмара, нам дуже потрібно". Він потиснув мені руку і відіслав до кляси.

Ось так і третій мій виклик до директора, цим разом ідейного і сміливого патріота, Василя Олійника, закінчився щасливо.

Прочитавши оці фрагменти спогадів, може дехто й здивується, що я не попадаю в ностальгійний обморок на згадку про гімназійні часи, як це звичайно буває, і не виспівую пеанів на честь учителів, яких ми величали "професорами". На жаль, більшість із них не викликала своїми лекціями якогось трепетного захоплення в моїй душі. Навіть учитель літератури, могого улюбленого предмету, приносив болюче розчарування

своєю теорією "впливовізму" . Для прикладу: на його думку, Шевченко не написав би ні "Причинної", ні "Тополі", якби не вплив чужих поетів-романтиків...

Про моє шестирічне перебування в гімназії можна б багато написати і я ще до цієї теми повернуся. Тут хочу лише сказати, що без уваги на воєнний час і зв'язані з цим недостатки і труднощі, ми-учні все таки мали чимало розваг і приємностей, хоча вони дуже різнилися від теперішніх. Які ж це були розваги? Це в першій мірі шкільні забави, які відбувалися кілька разів у рік — в гарно удекорованій великій залі, при звуках доброї оркестри. Хто не вмів танцювати, міг на початку шкільного року записатися на курс танців, а для всіх влаштовувано дві-три лекції про правила доброї поведінки. Під час забав старші учні пильнували, щоб молодші, чи нові, учні, цих правил придержувалися.

До небагатьох приємних спогадів із навчання в польській гімназії треба б зарахувати мою участь у спортивній дівочій команді. Вона була доволі сильна особливо у грі, яку називали "два вогні". Команду ділили на дві групи і з кожної вибирали по одній "закладниці", яка стояла позаду "ворожої" групи. Гра полягала в тому, щоб з усієї сили кинути м'ячем і поцілити дівчину з протилежної групи. Якщо їй вдалося зловити м'яч, вона кидала його у противницю. Коли ж він тільки вдарив її і впав, або пролетів поза межу площадки, тоді його ловила "закладниця" і кидала у "ворогів", які опинялися між двома вогнями. Від того й назва гри.

Навесні гімназія влаштувала нам змагання з іншими шкільними командами — спершу в Белзі, а згодом у Камінці Струмиловій. Подорожі поїздами були дуже приємні. Польські дівчата вже перестали дивитися на мене, як на небезпечну гайдамачку і трактували, як свою товаришку, бо їм частенько доводилось просити допомоги в науці. Пригадую, що до Белза їхала з нами, як опікунка, старша товаришка Оріся Чайковська, дочка д-ра Богдана Чайковського, адвоката й активного громадського діяча (його в червні 1941 року закатували совєтські посіпаки в тюрмі на вул. Лонцького у Львові).

В Белзі нас повинні були розібрати по домах тамтешні жителі, де ми мали пообідати і перевдягнутися в свої спортивні уніформи. Оріся обіцяла примістити мене в українській родині, але попереджала, щоб і там "тримати язика за зубами" — на всякий випадок. Я справді попала до дуже гостинної і приємної

української родини. Ми обідали в якійсь дивній півкруглій кімнаті і господиня дому, завваживши мій зацікавлений погляд, пояснила, що їхнє помешкання приміщується в одній із башт колишнього княжого замку. Це було і дивне, і зворушливе.

Мушу з соромом признатися, що матч ми ганебно програли. Можливо, причиною було раннє вставання і дещо втомлююча подорож, а може й вибагливий обід... Те саме сталося згодом у Камінці Струмиловій. Кожного разу ми поверталися до Сокаля сумні й пригноблені, навіть співати нам не хотілося. Наші товариші, які виходили зустрічати нас на вокзалі, також боляче переживали нашу невдачу.

В тому часі ще не було телевізії ані комп'ютерів, ми не мали навіть порядного патефона, але нам не бракувало ні розваг, ні забав — ми їх влаштовували собі самі і були вони культурніші й здоровіші, ніж сучасні. Коли була добра погода, ми збиралися гуртом і йшли на прогулянку до недалекого ліска, або в поля за містом. Пригадую, що одного року, мабуть 1942-ого, до нашого товариства пристав старший вже добродій на якійсь посаді, трохи актор і трохи поет — Богдан Стефанишин. На додаток ми вважали його ще й трохи дивакуватим, хоч би тому, що шукав нашої недорослої компанії. Майже кожного разу приносив якусь нову поему, просив мене прочитати її вголос і дарував її мені. Минули роки і ми випадково зустрінулися на З'їзді Надбужанців на "Союзівці" в Америці (це популярний український курорт у горах Кетскіл, штат Нью-Йорк). Хоч вже зовсім старий і німечний, він все таки впізнав мене і на другий день приніс мені ще один вірш зі спеціальною присвятою.

Взимку у вільний час ми збиралися у когось в хаті, влаштовували товариські гри, співали при акомпаньяменті гітари і всі так добре почувалися, що й розставатися не хотіли. І було все це натуральне, спонтанне, а не викликане за допомогою різних препаратів. Ніхто в нашому товаристві не кутив, а про алкогольні напитки чи наркотики навіть мови не було. Гай, гай! Як змінилися часи!

Тепер можна тільки дивуватися, як ми все таки могли вчитися та ще й деколи веселитися, коли наші життєві обставини тоді були прямо нестерпні. Наше харчування було переважно неадекватне, а нового одягу чи взуття було майже неможливо дістати, особливо за німецької окупації. Взимку аж до найгостріших морозів шкільні залі були неогрівані, так що

нам пальці на руках і ногах напухали від холоду. Вдома теж майже завжди було холодно, світло виключали о 10-ій або навіть 7-ій год. і треба було світити нафтовою лампою, а коли нафти не стало, то свічкою. Чи теперішня розвезена молодь могла б так жити і все те витримувати?...

Моєму поколінню судилося жити і вчитися під трьома різними окупантськими режимами. Брак стабільності, конечність пристосовування до щораз інших порядків, чимраз більші матеріяльні недостатки і непевність майбутнього — притьмарювали безжурність і радість наших днів, днів весни. Однак юність має свої права і ми все таки знаходили в собі живучу силу перемагати труднощі та йти вперед і "без надії таки сподіватись".

5. А ЗА МНОЮ МОЛОДОЮ...

Вирішивши написати в цих спогадах тільки щиру правду, не затаюючи нічого, я не можу проминути мовчанням своїх численних залицяльників, чи адораторів, як ми їх тоді називали, хоча це може видаватися чванькуватістю. Деякі з них кілька років уперто сподівалися, що я колись відплачу їм такими ж самими почуваннями. Інші, менш наполегливі, знеохочувалися суперництвом з більш агресивними і лише здалека сліdkували за мною. Ще інші були тільки приємними (або неприємними) епізодами, які траплялися на моєму життєвому шляху.

Ще й до цього часу не можу збагнути, що притягало тих численних поклонників до мене, бо я нічим особливим не відзначалася. Була я середнього зросту, худорлява, з кирпатеньким носом. Навіть адекватними атрибутами жіночості ненька-природа мене не обдарувала і в товаристві гідно випосажених дівчат я завжди почувалася якоюсь меншевартною, покривдженою. Єдине, чим я могла похвалитися, це були мої великі сині очі. І ще може довге русяве волосся, яке я заплітала в одну або у дві коси, а деколи клала їх короною на голові. Невже приманювало їх те, що я була недурна і поважна як на свій вік? Алеж, на мою думку, це повинно приваблювати тільки тих, які мають подібні прикмети, а тут навпаки, траплялися залицяльники без будь-яких серйозніших зацікавлень.

Будинок гімназії в Сокалі

Мені 15 років, 1941

Яке ж було моє ставлення до цих закоханих юнаків? Мені, очевидно, було незвичайно приємно, що саме мені присвячують стільки уваги, я гордилася своїми успіхами "на любовному фронті", які викликали чимало заздрости в моїх товаришок, але будь-яких глибших почувань, крім симпатії і приязні, у мене не було (з одним винятком, про що пізніше). Як буде видно далі, мені більше відповідали старші і серйозніші за мене.

Попробую дещо написати про всіх тих, які готові були принести мені в дарі свої палкі юні серця.

З Івасем Шевчуком я познайомилася випадково. Це було на початку мого першого року в гімназії. Після перерви надворі всі учні гуртом входили до будинку по сходах. Якийсь пустун ніби ненароком звалився на мене і я відштовхнула його з такою силою, що він полетів прямо на старшого студента-ліцеаліста. Видно, він знав, що я українка, бо зі здивуванням і обуренням сказав: "Товаришко, як ви поводитесь?" Я, вкрай засоромлена, промимрила: "Вибачте, я не навмисне", несміливо піднявши на нього очі. Того було досить, щоб він повних сім років переслідував мене своєю любов'ю і надаремно плекав надію,

що моє серце все таки колись звернеться до нього. Він уперто шукав мого товариства, хоча часу в нього було мало, бо він, крім навчання, брав активну участь в Літературному гуртку і займався справами Організації, про що я довідалася пізніше.

Тут треба б пояснити дві речі, а саме: що значить "ліцеаліст" і вживання слів "товаришу, товаришко". Отже — польська шкільна влада впровадила нову систему, не пригадую коли: чотири класи гімназійні і дві ліцеальні, а тоді матура. Ліцеалістів можна було пізнати по відмінних відзнаках на шапках чи беретах і на рукавах. Вони втішалися більшим респектом, ніж звичайна молодша "мужва". Звертання "товаришу, товаришко" було загальноновживане в галицьких школах, аж поки більшовицькі займанці не оплюгавили цих гарних українських слів. Відтоді ввійшли в ужиток терміни "дуже, подруго".

Івась закінчив школу в Сокалі і в червні 1941 року виїхав до Львова на студії. Часто приїжджав до Сокаля і завжди намагався зустрінутися зі мною. Приїхав також, щоб побачити постановку *Лісової пісні*, бо я виступала в головній ролі Мавки, що закінчилося для нього трагічно.

Він терпеливо ждав, поки я переодягнуся, розгримуюся і просунуся поміж людей, які намагалися скласти мені ентузіастичні gratulacii. Він був захоплений моєю грою і зворушений до сліз, кажучи: "Ти назавжди залишишся для мене чарівною Мавкою".

До Львова повернувся над ранком і пішов на зв'язкову квартиру, щоб передати певні інформації (він був кур'єром славного Івана Климова "Легенди" якого незабаром по-звірськи замордував у тюрмі горезвісний кат Вірзінг). Гестапівцям удалося викрити цю квартиру і вони арештували кожного, хто туди приходив. Попав у їхні лабеті також Івась. Це було 5-го грудня 1942 року. Спершу він зазнав нелюдських катувань в тюрмі на вул. Лонцького з рук того хижака в людській подобі, Вірзінга, якому потрібні були організаційні таємниці. Звичайна рутинна допитів і знущань не давала ніяких результатів, отже Вірзінг вдавався до найстрашніших тортур. Нераз Івася відливали водою в калюжі крові і знову допитували. І нераз його скатованого, змасакрованого, непритомного кидали на холодний бетон келії, але він не здався і не зрадив нікого і нічого. Не здався і тоді, коли його, як клубок

Івась Шевчук, 1941

скривавлених м'язів і нервів, непритомного вкинули в камеру смертників, щоб дійшов. Як він уцілів, ожив, — ніхто і сам він не знав. Про те страхіття я довідалася опісля від спільних знайомих, які разом з ним пережили це пекло.

Згодом він відбув три роки концтабірних пекельних мук, головню в Аушвіці. Чудом залишився живий і потім звівся мені, що його тримала при житті надія ще колись мене побачити і "потонути в безодні твоїх синіх очей". Не знаю, скільки в тому правди, а скільки хворобливої фантазії, але маю доказ, що він навіть у тім жахливім кітлі смерти не забував про мене. Бо ось одного дня появився на шкільному подвір'ї якийсь старший чоловік, віднайшов мене і передав маленький пакетик зі словами: "Це для вас від мого брата Івася. Не забувайте його і моліться за нього". В пакету була маленька писанка, виліплена з розм'якшеного чорного хліба і прикрашена чудовими орнаментами з мініатюрних кусничків золотистої соломки. На ній були також мої ініціали і літери Л.Т. - це мабуть "Люблю Тебе". Вона, на жаль, не збереглася.

Кінець війни застав мою родину в Баварії недалеко містечка Нойдетельзау, в домі фермера Цінтля, де ми винаймали дві кімнатки з кухнею. Однієї літньої неділі ми з Ганею (про неї

згодом) зібралися йти до німецької церкви, як несподівано станув перед нами Івась Шевчук! Висохлий, виснажений докраю, він якось різними способами доволікся до мене, чудом роздобувши мою адресу і навіть не знаючи, чи ще мене тут застане. Він дивився на мене очима, повними любови і надії, так що мені настирливо насувалися на думку слова пісеньки:

Був би радо ліг,
Мов вірний пес,
Під твій поріг,
Цілував сліди
Дрібненьких ніг,

бо його погляд так дуже нагадував погляд вірного пса, було в ньому щось рабське і викликало в мене ... несмак і приховане роздратування.

Які ж насправді були мої почування до нього? На жаль, ніякі. Було лише почуття якоїсь ніяковости, незручності, засоромлености, а також до певної міри почуття вини супроти нього. Бо якби не я і моя *Лісова пісня*, то може йому вдалося б оминати все кацетне страхіття. Стидно було також, що наші скромні засоби не дозволяли погостити його як слід. Ситуацію врятували наші знайомі, які жили в цій околиці. Довідавшись про цю подію, пані поприносили чимало дечого з їжі, влаштували гарний пікнік і трактували Івася як справжнього героя.

На другий день він від'їхав на захід, щоб зустрінутися з групою інших товаришів недолі і податися до курорту, призначеного для лікування і відживлювання кацетних недобитків. Звідтам прислав тужливо-любовні листи, переплітані поетичними вставками. Затямилася одна із них:

І в Бад Кудові є лебеді,
І річка є, і ліс, і став.
Коли б ще ти була, о Мавко,
Тоді б я щастя не шукав.

Ми зустрінулися знову в Мюнхені, куди я приїхала на студії. Я була дуже зайнята і звичайно відмовлялася від побачень, але одного разу він таки впросив мене, щоб піти з ним, бо має мені

щось показати. Він завів мене до якогось гарного німецького дому на другий поверх, відчинив двері і показав прекрасно влаштовану кімнату, включно з картинами на стінах і килимом на підлозі. За відхиленими дверми було видно елегантну спальню. Коли він зворушено сказав: "Це для тебе, моя кохана, для нас", я з несподіванки остовпіла, а тоді крикнула: "Що ти говориш? Що ти собі уявляєш?" Тоді в ньому щось врешті зворохобилося і він майже кричав: "Я тобі віддав стільки років свого життя, я своє серце поклав тобі під ноги, а ти його топчеш! Я своєю вірністю заслужив на те, щоб ти була моєю, а ти мене відкидаєш! Де в тебе совість?" Цей вибух мене спершу зовсім приголомшив, бо від покірного добряги я такого не сподівалась, а тоді сказала: "Івасю! Твої закиди несправедливі, бо я ніколи ні одним словом не давала тобі будь-якого права сподіватися якихось інших почувань від мене, крім звичайної приязні. Якщо ти хотів жити ілюзіями, то це твоя справа. Через свій істеричний вибух і незаслужені докори ти втратив не тільки ту мою приязнь, але й мій респект і я більше з тобою навіть розмовляти не буду".

І так воно й було. Я деколи бачила його здалека, але ніколи не розмовляла. Остаточоно він виїхав до Канади і поселився спершу у Ванкувері, а потім в Едмонтоні. Спільні знайомі донесли мені, що він одружився 1954 року, що його жінка дуже подібна до мене і називається Надія Ольга. Я з усього серця бажала йому всякого добра і родинного щастя, бо він на те заслужив. Незабаром прийшла вістка, що Івась не живе.

Виявилося, що він учив свою жінку керувати автом, вона переїжджала залізничну колію, авто зупинилося з якоїсь причини на рейках, на них наїхав поїзд, Івась згинув на місці, а вона була тяжко поранена. Це сталося 18 липня 1971 року. Ось так, ні за цапову душу, загинув патріот, революціонер і мученик за справу визволення, ну й мій довголітній адоратор.

Розпочавши навчання в першій класі польської державної гімназії ім. А. Мальчевського, я жила в бабці Юлії на вул. Тартаківській. На цій же вулиці, кілька домів далі в напрямі до центру міста мешкали два гімназійні учні: один старший, а другий ще зовсім молодий і дуже вродливий учень 2-ої класи, Богдан Семенюк. Я часто завважувала його у вікні або біля фіртки. Коли я минала його дім, він виходив і собі, але йшов за

мною на певній віддалі і не підходив, бо ж ми були незнайомі. Познайомив нас хтось з товаришів після сходин Літературного гуртка і ми вже разом поверталися додому. З того часу ми бачилися майже кожного дня. Він був у кращій ситуації, ніж мої інші залицяльники, бо ми жили в сусідстві, і він мав можливість забігати хоч на хвилину до мене під будь-яким претекстом, напр. позичити чи віддати книжку.

Він мені подобався, бо був веселий, дотепний та уважливий і щиро намагався розвіяти мій смуток із-за втрати брата Нестора. Я відчувала до нього щиро прихильність, але це не перешкоджало мені зустрічатися з іншими моїми адораторами того часу. Видно, що його почування, хоч ще напівдитячі і наївні, були далеко глибші від моїх, або може він не міг стерпіти конкуренції, бо сталося щось неочікуване: після двох років нашого близького знайомства, коли я почала відчувати до Богдана щось більше, ніж тільки симпатію, і нетерпляче ждала, коли він повернеться з літніх вакацій, він перестав цікавитися мною. На додаток він навіть почав демонстративно зустрічатися з красунею з-за Бугу, Олімпією (Лімпою) Жеребецькою, яка не втішалася надто доброю славою в гімназії; її називали "бездушною лялькою, підкованою на всі ноги" (?). Це був для мене несподіваний болючий удар. Сьогодні я не певна, чи це боліло моє серце, чи вражена амбіція, а все це погіршувалося ще тим фактом, що він за останнє літо виріс, змужнів і став чи не найкращим хлопцем у школі.

Щойно згодом, коли вже було запізно, я вповні усвідомила собі, який це був добрий хлопець. Який прекрасний, зворушений і при тому дитинний був він тоді, коли одного весняного вечора висказував мені свою любов — свою першу, чисту, мов хрусталь, любов, і тремтячим голосом питав, чи люблю і я його. Боже, чому я тоді не сказала того, що відчула щойно за кілька тижнів: "Богдане, люблю тебе, коханий хлопчику! Візьмімся за руки і йдім разом тяжким шляхом, крізь бурі й негоди, і прямуймо на вершини духа і шляхетного чину!" Замість того я спромоглася на прокляте потім сотні разів слово "Ні" та й обернула все на жарт.

Тепер я думала-передумувала, яким би то способом привернути його знову до себе. Незабаром трапилася нагода. Коли восени 1942 року школа вирішила поставити на сцені сокальського театру *Лісову пісню* і мені призначено роль

Мавки, я хитро переконала всіх, що на роль Лукаша найкраще надається Богдан Семенюк. Я думала, що інтимні любовні сцени між тими двома персонажами чейже не можуть не залишити сліду на наших відносинах. Все вже було поладнане, але, видно, не судилося тому бути, бо Данчикові на обличчі зробився боляк завбільшки сливки, який не вступався, так що він мусів їхати на операцію до Львова. Повернувся зі змасакрованим обличчям і, очевидно, з мого пляну нічого не вийшло. Роль Лукаша дістав Орест Мулька, старший брат Нестора, про якого буде мова згодом. Лукаш вийшов з нього не надзвичайний, якийсь дерев'яний, і я мусіла надолужувати своєю грою, щоб рятувати всі ці прекрасні поетичні сцени.

*Богдан Семенюк грає
на гітарі і співає,
а я плету вінок, 1943*

*Група хлопців
у Сокалі, 1942.
В першому ряді
в центрі —
Богдан
Семенюк,
біля нього
справа —
Орест Мулька*

Тут треба б відбігти від основної теми цього розділу і сказати дещо про цю постановку, бо й це належить до моїх спогадів. Гадаю, що в кожному театрі бувають проблеми й неполадки, а тим більше в нашому гімназійному - аматорському. Режисером була професійна акторка, прізвища якої не можу пригадати (чи не Романовська?). Знаю лише, що це була полька, але українську мову знала добре. Зараз на другій чи третій пробі вона звернула мені увагу, що я маю тенденцію драматизувати ролю Мавки вже від першої дії і це неправильно, бо вона в цій дії повинна бути весела, безжурна, грайлива і навіть кокетлива. Вона мала повну рацію і я радо пристосувалася до її вказівок. Більше завважень до мене не було і це дало їй можливість присвятити всю увагу виконавцям інших ролей.

Виглядало, що вона дуже задоволена моєю грою, тому прямо незрозумілою і неочікуваною була її атака на мене під час вистави — із-за дрібниці. А було це ось так. Вже після першої дії оплески не вгавали, а Мавку і Лукаша кілька разів викликали на сцену. Коли в другій дії Мати Лукаша вилаяла Мавку за те, що вона ходить "розпатлана, як відьма" і ще й у якомусь дивному манатті, що не вигідне при роботі, мені треба було вийти і під час короткого діалогу Матері і Дядька Лева переодягнутися в убогу одежину сільської дівчини та зв'язати волосся. В гарячковому поспіху я досить недбало кинула свій попередній костюм на якесь крісло, замість повісити його в призначеному місці. За те під час перерви люто накинулась на мене режисерка, так що я попала в шок, розплакалась і геть порозмазувала всю фарбу на очах. Я не могла зрозуміти, що сталося, а вже згодом передумала все і прийшла до висновку, що це мабуть мій успіх викликав замаскований вибух заздрости, бо це ж не їй апльодували — вона вже була підстаркувата діва і її театральна кар'єра давно закінчилася.

Згодом я ще нераз думала про це і потайки жаліла, чому я взагалі кудись не вишвирунула цей славний костюм, бо це був справжній скандал. Всі костюми для нашої *Лісової пісні* випозичено з Львівського театру і вони надійшли майже в останній хвилині. Я з жахом помітила, що для Мавки призначено тяжку оксамитову, темнозеленого кольору сукню, замість чогось легкого, серпанкового і яснішого. До того вона ще була на мене задовга, а скоротити її вже не вистачило часу.

Це прямо чудо, що я не заплуталася ногами в тій сукні і не гепнула на долівку...

Ще іншою проблемою були декорації. Їх виготовляв Григор Сосідко, колишній полковник армії УНР, талановитий актор, який працював раніше під керівництвом Олександра Довженка, добрий режисер і прямо геніальний декоратор. В нього була тільки одна хиба: він мав звичку відкладати всяку роботу на пізніше, мовляв, "якось то воно буде". Навіть на генеральній пробі декорації ще не були готові — він викінчував їх щойно вночі перед виставою, так що вже на ходу на сцені треба було відкривати — де ж ця берізка, чи верба, чи ясен, чи дика рожа, що про них мова у драмі, а також уважати, щоб не вліпитися в ще не зовсім засохлу фарбу... Все таки декорації вийшли прекрасні, та й ціла постановка була дуже успішна. Це саме з того часу в мене запалала любов до Лесі Українки і до її неперевершеної *Лісової пісні*, яка не згасає і досі.

Але треба повернутися до властивої теми — моїх відносин до Богдана Семенюка.

З часом мід душевний біль почав затихати, прийшли нові зацікавлення і нові перемоги на любовному фронті. Найцікавіше те, що кілька тижнів перед від'їздом до Дивізії "Галичина" Богдан таки повернувся до мене, а радше до мого товариства, але ми майже ніколи не мали нагоди бути на самоті. Просив писати до нього, сам писав гарні листи, прислав фотографії, але колишні наші почування одне до одного вже не повернулися. Незабаром Дивізію вислали німці на східний фронт під Броди, де її доценту розбили советські війська. Богдан попав у полон, відбув 10 років каторги в Сибірі, а після звільнення одружився і там таки залишився. Чи живе досі — не знаю.

В тому часі, коли я почала ходити з Богданом Семенюком, знайшовся ще один поклонник. Це був Євген Пліхота, брат моєї старшої товаришки, Марійки Пліхоти. Вони були дітьми вчителя з села Лучиці. В тому самому домі була "на станції" моя одноклясниця Маруся Ляш⁴, теж із Лучиць, яку я деколи відвідувала. Кожного разу я відчувала на собі його спершу

---

⁴ Вже після мого виїзду зі Сокаля вона прислала мені до Сянока листа, в якому писала, що "перейшла жити до лісу". Це означало, що вона включилася в підпільну боротьбу УПА. Мабуть незабаром загинула, бо більше ніколи вісток від неї не було.

*Дозьо Козак, я і Геньо Пліхота,
1941*

зацікавлений, а тоді й залюблений погляд. Згодом він набрав відваги і почав проводити мене додому, якщо на мене вже не ждав хтось інший. Він був радше несміливий і стриманий, а коли на моїй дорозі станув агресивний Нестор Мулька, він зійшов на другий плян і, здавалося, зовсім перестав цікавитися мною, а в липні 1943 року пішов до Дивізії. Звідтам писав короткі, не надто цікаві листи.

Аж несподівано прийшов від нього дивний лист: він дуже просив, щоб ми обоє разом того самого дня вислали листи, в яких повинні з абсолютною щирістю написати про свої почування одне до одного. Що я могла йому написати? Що в мене взагалі не було будь-яких почувань до нього, хіба тільки задоволення, що ось то я можу ще одного зарахувати до списку своїх адораторів. І що заболить його більше: чи ось така "абсолютна щирість", чи моя мовчанка? Вкінці я вибрала цей другий вихід. Коли прийшов його заповіджений лист, я була цілковито заскочена. І чого там тільки не було! Розповідь про те, як зродилося і зростало його кохання до мене (Господи, йому було тільки 17 років!), про нестерпний біль із-за того, що я знехтувала ним, заздрість за інших і надія, що я ще колись оціню його і подарую йому свою любов. От тобі й скромний, несміливий Геньо!

Деякий час пізніше я написала йому листа з запитанням, чому він так довго не пише, прикидаючись, наче я якихось особливих листів не отримала. Від такої брехні було мені соромно і гидко на душі. На цьому наша кореспонденція закінчилася. Знаю, що він виїхав до Канади на лісозаготівельну роботу, жив при українській родині старих емігрантів, де була дочка на виданні і з нею його таки оженили. Кілька років пізніше я випадково побачила його в Торонті на якійсь імпрезі. Він тримав на руках маленького білявого хлопчика (Геньо був ясний блондин) і не проявляв будь-якого ентузіазму від нашої зустрічі. Видно, що він здогадався про мій обман і ніколи не міг цього простити.

Приблизно в тому самому часі станув на моїй життєвій дорозі Нестор Мулька. Познайомив нас навесні 1940 року мій брат Нестор. Обидва Нестори були в одній класі і приятелювали. Цей збіг обставин був дещо дивний, бо ці імена були рідко вживані і єдині на всю гімназію. Він був сином учителя, який помер раніше, і тепер жив з мамою і старшим братом Орестом у Поториці, недалеко Сокаля. Не знаю, з чого вони жили, але обидва брати завжди були дбайливо і чисто вдягнуті. Їхньої мами я ніколи не бачила, хоча й жила деякий час у тому ж селі; казали, що вона якась відлюдкувата.

Нестор був інший від усіх моїх дотеперішніх залицяльників — імпульсивний, темпераментний, агресивний. Деколи хлопці жартували з нього, що, мовляв, у нього очі блищать наче у вовка, коли він біля мене. Ми ходили разом у кіно, на забави, на прогулянки і при кожній нагоді він намагався мене поцілувати, чи принаймні обняти. Зустрічав мене майже кожного дня — або після лекцій у школі, після проби хору чи вистави, або приходив увечері до хати. Це стало трудніше, коли німецькі окупанти впровадили заборону виходити на вулицю після 10-ої години, а йому ж треба було повертатися яких три км додому. Такі нагоди використовували інші хлопці і проводили мене до хати, бо самій дівчині в той час не було зовсім безпечно. Зараз мені приємно згадати, що я ні разу не мусіла повертатися до хати сама. Це аж ніяк не сподобалося Несторові і незабаром мені донесли, що він нахвалявся "поперебивати ноги кожному, хто до Наді підійде". Це обурило мене докраю, бо я не збиралася бути будь-чиєю власністю. При першій нагоді заявила йому, що більше з ним зустрічатися не буду і твердо дотримувалася того рішення.

Нестор Мулька, 1941

Була вже осінь 1942 року. В день 1-го листопада в Сокалі, та й певно в інших містах Галичини, йшли люди на цвинтар, приносили квіти й свічки, щоб пом'янути своїх померлих. Світел було звичайно так багато, що навіть далеко за містом видніла над цвинтарем заграва. Мама виготовила кілька вінків (вона вміла з морщеної бібулки виробляти троянди, які виглядали наче справжні), ми роздобули масу осінніх квітів — білих хризантем у вазонках і засвітили десятки лямпадок, так що гробівець брата Нестора був один з найкращих. Коли вже люди трохи розійшлися, я клякнула перед могилою, щоб помолитися на самоті. Мене огорнув такий тяжкий жаль за моїм бідним братом і такий нестерпний біль із-за його змарнованого життя, що здавалося, моє серце розірветься зараз на кусні. З моїх очей капали сльози і вся я здригалася від глухого ридання. І нагло хтось обняв мене за плечі і прошептав: "Не плач, Надю! Йому буде там тяжко від твоїх сліз". Це був Нестор! Він клякнув біля мене, тулив до себе, витирав мої сльози і заспокоював, як малу дитину. Я не могла вийти з дива: як він здогадався, що мені в тій хвили так боляче, і звідки взялося стільки розуміння і ніжності в "нарваного" Нестора? Очевидно, після того я простила йому давню образу і ми зустрічалися знову аж до його від'їзду до Дивізії. Наші дороги зйдуться ще раз, але про це потім.

В міжчасі в мене були ще інші завоювання, які однак не залишили глибшого сліду ні в моїх почуваннях, ані в моїй пам'яті. Був Теодозій (Дозьо) Козак, старший студент, дуже розумний і начитаний, активний в ОУН, який мав великі пляни і надії на мене. Я радо розмовляла з ним, бо наші зацікавлення

Дозьо Козак зі мною, 1941

були подібні і тільки всього. Тому що йому грозило арештування, він перейшов у підпілля, потім до УПА і мабуть там швидко загинув, бо більше вісток про нього не було.

Був ще Антін (Тонько) Сенчина, мій однокласник, математичний геній. Він знав, що я математики не розумію і не люблю, отже часто заходив, приносив домашні задачі, терпеливо їх пояснював і потаємно плекав надію, що таки зробить з мене математика, а може й щось більше... Я тепло згадую його, бо тільки завдяки йому я не лише успішно здавала екзамени, але й здобувала високі оцінки. Яка ж саме була в мене проблема з математикою? В 1-ій гімназійній вчила математику Софія Гефтерова. Вона вміла так знаменито пояснити навіть найскладніші формули, що я все розуміла та навіть любила і таким чином здобула добру базу в тому предметі. Але всі інші вчителі математики не могли їй дорівняти. Бувало так, що вчитель викликав до таблиці одного сильного в математиці учня і цілу годину вони щось писали, потім змазували, розв'язуючи якусь складну проблему, а всі інші нічого з того не розуміли. Знову ж інший учитель сам не знався на математиці, так що деколи не міг на таблиці довести до кінця задачі і йому мусіли допомагати такі учні, як напр. Тонько Сенчина. (Зовсім недавно я дізналась, що він включився в боротьбу УПА і загинув 1951 року).

Ще причепився був до мене кавалер з Торговельної Школи, високий і кремезний паруб'яга, який походив із села Теляжа, недалеко Ількович, де в тому часі вчителював мій батько. Тому що він мав небагато шансів перестрінути мене десь у місті саму, він ухитрився і, довідуючися якимсь чудом, коли я їду до Ількович відвідати батьків, просто без запросин приходив до хати і годі було його позбутися. Але й я придумала спосіб на нього: пропонувала вийти на прохід, а повернувшись, перед хатою дякувала йому за відвідини і подавала руку "на добраніч". Врешті до нього дійшло, що зі мною діла не буде і він зупинив свої зальоти. Ані імени, ані прізвища його не пригадую.

Десь у половині 1942 року появився в гімназії новий учень Ромко Войницький і здав екзамен до 5-ої класи. Ми довідалися, що його батька вбили в Грубешеві поляки і він з матір'ю переїхав до Сокаля. Це викликало в нас велике співчуття і симпатію; старші хлопці прийняли його до свого товариства. Він був високий на зріст і добре розвинений фізично, так що від інших не відрізнявся. Деколи приводили його на вечірки до нас, старших гімназисток. Тому що він мав труднощі в навчанні, директор просив мене давати йому приватні лекції. Я вже мала дві інші лекції, які забезпечували мені невеличкий прибуток на мої особисті потреби, і не дуже хотіла брати на себе ще одне навантаження, але відмовити директорові я не могла. Ці лекції привели до того, що він (я називала його "Малий", хоча він був на голову вищий за мене) по вуха залюбився в мене і замість

*Зліва направо: я, Ромко Войницький, Богдан Семенюк, Оля Миколайчук, Маруся Ляш, Івась Нагірний, Павля Возняк.
Сидить Нестор Мулька, 1942*

*Ромко Войницький ("Малий"),
1942*

дивитися в книжку, "з телячим захопленням" дивився на мене. Все таки його оцінки поправилися і лекції перервалися. Але не перервалися його відвідини. Він приходив майже кожного дня до нас (я жила тоді з Марусею Ляш у моєї тітки Емілії на вул. Шашкевича) і радо виконував різні дрібні послуги: купував квитки в кіно, приносив і заміняв порвані струни в гітарі, справляв ушкоджений ровер і т. д. При тому завжди був увічливий, безпретенсійний, ніколи нічого для себе не вимагав і тільки хотів перебувати в нашому товаристві.

Вбивство батька нашого "Малого" не було єдине для нас в тому грізному часі. Цілою гімназією сколихнули ще два вбивства в шкільному році 1941/42: польська боївка із засідки недалеко села Угринова вбила старшого брата нашої товаришки Асі Пшеп'юрської, Мирослава, а в Грубешеві поляки вбили батька Дьоді Струтинської, яка того року була в 6-ій гімназійній, на т. зв. курсах, паралельних з нашою регулярною клясою. Обидві ці кляси влаштували святкові сходи, щоб вшанувати пам'ять батька нашої товаришки і тоді довелося мені виголосити прощальну промову.

Ще пригадалася мені одна історія, яка хронологічно повинна бути попереду. Це було після вибуху німецько-совєтської війни

VI класа Державної Гімназії в Сокалі 1941/42

восени 1941 року. Ми переїхали зі Спасова до Ількович і, щоб не сидіти даром, я вирішила поставити Шевченкового *Назара Стодолю* місцевими силами. Сама розписала ролі, віднайшла дівчат і хлопців, які вже виступали раніше, роздала ролі і розпочала проби. Сама грала роллю Галі, а роллю Назара дістав Євген Скавінський, досить свідомий активіст і чи не найвродливіший хлопець у селі. Любовні сцени між тими двома персонажами надали йому деякої сміливості і він після проб почав відпроваджувати мене додому. Коли проб не було, він приходив під хату і викликав мене при допомозі нашої служниці Марисі; до хати таки не наслідювався зайти. Ми йшли лугами над Буг і там довго сиділи на якомусь пеньку під вербою, слухали шуму води, дивилися на потопаючі в хвилях зорі і тихо розмовляли. А коли ставало холодніше, він якось несміливо і ніжно пригортав мене до себе, "щоб зогріти". В таких моментах зникала різниця між "панною" і сільським хлопцем, а було тільки двоє молодих людей, яким приємно бути разом.

Вистава пройшла з неабияким успіхом, слава про неї пішла по околиці і ми мусіли виступати ще у двох селах. До цього успіху причинилися відповідні костюми, які мені вдалося випозичити в сокальському театрі, де мене знали з моїх виступів у рамках гімназійних імпрез. Чимало захоплення викликали

також народні танці (під час вечорниць). Маючи за собою курс танців, який провадив у Сокалі Боярський, учень славного Авраменка, я добре вишколила дівчат і хлопців, а також домоглася, щоб ці дочки й сини заможних господарів прийняли до своєї групи нашу Марисю, яка була убогою сиротою.

Врешті німецька влада зі спізненням, бо щойно 1-го жовтня, урухомила нашу гімназію і я повернулася до Сокаля, а Євген незабаром перейшов у підпілля. Переглядаючи недавно виданий (у 2003 році) 5-ий том серії "Бібліотека" *Літопису УПА* п. з. *Довідник-пошуківець*, я натрапила на прізвище Євгена Скавінського, псевдо "Скритий". Він був командиром Самооборонного Кущового Відділу; загинув у листопаді 1945 року.

Про ще інших моїх залицяльників буде згодом. Не знаю, чи ще залишився хтонебудь, кому написане в цьому розділі приведе на думку гумористичну народну пісню:

А за мною молодію
Ходять хлопці чередою...

6. ОСТАННІЙ РІК У ГІМНАЗІЇ

Була вже осінь 1943 року — початок навчання у 8-ій класі, останній перед матурою. Я почувалася дуже самотньою і нещасливою, бо всі мої адоратори, всі добрі товариші і знайомі пішли до Дивізії "Галичина". Разом з багатьма іншими я їздила до Львова, звідки 18 липня від'їжджали на вишкіл наші майбутні вояки, а між ними мій батько. Як дійшло до створення цієї Дивізії і чому стільки молодих (та й старших) вступили до неї? Попробую пояснити.

Всі ці добровольці були переконані, що вишкіл і зброя, що їх вони отримають від німецької армії, стануть основою для українського війська. Галицька еліта, яка вважала Москву і Советський Союз страшнішим лихом і більшою загрозою для України, ніж Берлін і Німеччина, розраховувала, що з допомогою українських вояків німці відіб'ють советів. Провід ОУН-УПА вважав співпрацю з німцями, як і зі советами, злочином перед Україною. Керівництво ОУН було переконане, що існування цієї Дивізії матиме негативні наслідки для України на міжнародній арені, оскільки самі українці "намагаються запрягти себе до воза, який летить у прірву". Це вже був час поразок на східньому і західньому фронтах, внаслідок чого Німеччина втратила понад 1,000,000 вояків. Але не можна заперечувати факту, що саме дивізійники, впливаючись згодом у структуру УПА, принесли з собою добрий військовий вишкіл і зброю. Однак українські ветерани советської армії, навчені колишніми політруками, дотепер продовжують вважати дивізійників ворогами.

Причиною такого негативного ставлення протягом десятиліть була советська дезінформація, як частина широкої кампанії, спрямованої на дискредитування українського національно-визвольного руху. Ця дезінформація спотворювала будь-яку історичну правду, особливо щодо обставин, пов'язаних з Дивізією. Напр. її звинувачували в тому, що є хронологічно неможливим, — у причетності дивізійників до розстрілу жидів у Бабиному Яру в Києві 1941 року (Дивізія

створена щойно 1943 року!), чи до репресій супроти жидів у Варшавському гетто.

Советська пропаганда навмисне затемнювала інформацію, що стосувалася скорочення "СС" (німецька назва служби безпеки), яка насправді була розділена на дві структури: перша — ідеологічно-політичне відділення із відповідною військовою і поліційною службами, друга — просто військово-воєнна формація. Советські фальсифікатори подавали ці літери як свідчення належання до ідеологічно-політичної військової еліти нацистської партії, тоді як "СС Добровольча Дивізія Галичина" була підпорядкована військовій структурі "Ваффен СС", тобто була тільки піхотно-стрілецькою формацією.

Советські пропагандисти навіть перебільшували кількість вояків Дивізії, подаючи цифру "понад 200 тисяч фашистських коляборантів", хоч протягом своєї дворічної історії Дивізія ніколи не нараховувала більше ніж 20 тисяч вояків.

Були аж три причини, чому мій, майже 50-літній, батько вступив до Дивізії. Поперше, однією з найважливіших причин поразки українських визвольних змагань у Першій світовій війні він уважав недостачу добре вишколених і відповідно озброєних військових кадрів, отже цим разом українці не сміють прогавити доброї нагоди, щоб їх створити. Подруге, приїхав до нього комендант Української допоміжної поліції в Камінці Струмиловій, Ковальський, приятель батька з УГА, і гаряче намовляв його йти до Дивізії, бо, мовляв, "таких, як ти, там дуже потрібно". Потрете, ситуація в селі ставала нестерпна. Німецька влада заставляла вчителів ходити по селі, перевіряти майно і прибутки господарів та визначувати т. зв. "контингент", тобто здачу державі збіжжя, худоби, свиней та різних сільсько-господарських продуктів. Була небезпека, що селяни звернуться проти батька, як представника ненависної влади, хоча він завжди жив з ними у якнайкращій згоді.

Так отже 18 липня 1943 року я була свідком величавої паради у Львові, дивилася, як маршували довгі колони новобранців, а потім було зворушливе прощання з татом, Нестором, Богданом, Генком і багатьма іншими друзями. З нашої гімназії зголосилося їх 40, а крім того ще багато інших молодих людей зі Сокаля. Після того місто спорожніло, стало сумне і нудне.

Сумувала мама за татом, сумувала і я, отже приблизно в

половині серпня я з великою групою сокальчанок, переважно замужніх пань, поїхала до Гайделягру (кол. Дембіца, на терені східньої Польщі), куди попали всі добровольці на основний вишкіл. Повезла я, пригадую, печені кури, домашні ковбаси і печиво. М'ясо за час подорожі поїздом дещо втратило свою свіжість, але й татові і Несторові, який зараз же з'явився, все це дуже смакувало, бо, мабуть, з харчами там не було надто добре. Вістка про мій приїзд рознеслася по таборі і незабаром появились всі мої дорогі друзі. Нестор, однак, дуже швидко їх відправив, даючи до розуміння, що я тільки його дівчина і тільки до нього приїхала. Мені це дуже не сподобалося, але цим разом я змовчала. Що ж, нехай ще хоч трохи поживе ілюзіями, бо не знати, яка буде його дальша доля в тому тривожному часі.

До Сокаля ми поверталися пізнім поїздом і повинні були їхати цілу ніч. Перед від'їздом тато просив знайомого інженера Юрка Свістеля, щоб заопікувався мною. Це був один з найбільш популярних кавалерів у місті. Працював у Ліреншафті (господарсько-фінансова установа, створена з маєтків кол. землевласників), був багатий як на той час і мав до диспозиції автомобіль, мотоцикл і чудового коня. При тому був дуже вродливий, проворний, жартівливий, а своїми темними очима і грайливою усмішкою чарував чимало пань і панянок.

Він, мабуть, взяв собі татове прохання дуже до серця, бо цілу ніч від мене не відступав, хіба що на якійсь довшій зупинці вибігав на хвилю, щоб принести щось напитися, або дещо з їжі. Коли я з утоми заснула в нього на рамені, він сидів нерухомо довгий час, а як я врешті розкрила очі, він засміявся: "А що, виспалася моя маленька киця?" Такої уважливості від пана інженера я аж ніяк не сподівалася. А коли на прощання він обцілував мої руки (до речі, не дуже чисті після довгої подорожі) і спитав, чи може мене колись запросити в кіно, я вже зовсім не знала, що й думати, отже сказала, що в мене тепер вакації і я живу з мамою в Ільковичах. Тоді він два рази приїхав по мене автомобілем і після фільму відвіз додому. В місті аж загуло, а деякі особи мало що не вили з заздрости. Хтось навіть доніс про це Несторові і він написав докірливого листа, що, мовляв "про тебе і Свістеля говорять люди".

Після того він вже не возив мене автомобілем, тільки приїжджав у відвідини на своєму прекрасному конику. Одного разу я мусіла повертатися до Сокаля ровером, отже ми їхали

разом, потім влаштовували перегони і їхали так швидко, аж вітер у вухах свистів. Втомившись, ми вже тільки йшли поволі, він провадив коня, а я ровер. На землю насувалася чорним рядном ніч. На небі загорялися перші зірки. Пахло зораною риллею. Здалека виднів дрімучий ліс. Гарно було! До абсолютного задоволення в цю хвилину ще мені бракувало одного: щоб усі гарні Юркові слівця і палкі погляди були щирі і правдиві. Але я не мала будь-яких ілюзій. Я була свідомо того, що він може ще ось недавно говорив такі самі пестливі слова та обдаровував чаруючими поглядами когось іншого. Дивувало тільки те, чому він так наполегливо шукав мого товариства. Бо яку користь міг би він мати від ще не зовсім дорослої гімназистки?...

Одна спільна знайома донесла мені таке: Свістель нібито говорив, що я єдина з його знайомих "не вішаюся йому на шиї" і за те він мене респектує і хотів би стати для мене чимсь більшим, ніж тільки добрим приятелем. Чи це була правда — не знаю. Якщо сказати щиро, то я не мала будь-яких серйозніших почувань до нього. Мала тільки велику сатисфакцію, що ось то пан інженер Свістель звернув на мене свою ласкаву увагу, і що мої товаришки заздрили мені.

Незабаром я повернулася до школи, а його перенесли на якусь вищу посаду поза Сокалем. З цієї афери мені найбільше запам'ятався ... його гарний сірий коник.

Після того я почувалася не лише самотня, але й якась беззахисна, бо не стало моїх друзів-опікунів, без яких, здавалося, я досі й дороги сама не могла перейти. А тепер довелося повертатися додому після різних зайнять у школі самій, хіба що з деякими товаришками, які, на щастя, жили на моїй вулиці, або з невідступним "Малим". В школі теж ставало чимраз трудніше. Вчителі передбачали, що поновна советська окупація може нагрянути ще перед кінцем шкільного року, отже намагалися чимшвидше вичерпати весь матеріал і дати нам, восьмикласникам, можливість здати матуру. Праці було вдвоє більше, ніж досі, а часу менше. Як учениця найвищої класи і до того відмінниця, я мусіла взяти на себе багато різних інших обов'язків, як ось: я співала у двох хорах — у постійному гімназійному хорі, який виступав у програмах шкільних імпрез, і в новоствореному хорі, який співав під час Богослужінь у церкві. У цих двох хорах довелося в потребі виступати

солісткою, бо в мене був доволі сильний і чистий сопрановий голос. (І де цей голос подівся?...) Хоровий спів був для мене завжди великою приємністю. Коли вже окремі голоси вивчили свої партії і врешті зливалися в одну гармонійну цілість, моя душа летіла кудись у височінь і все буденне щезало перед чаром і величчю української пісні.

Хором керував у тому часі молодий учитель Володимир Іваницький. Він розумівся на музиці і ми мали певність, що з ним не соромно буде вийти на сцену. Ми любили його, бо жив з нами в згоді і "не задирав носа", як це робили інші наші професори. При тому мав веселу вдачу і любив з нами жартувати. Ось для прикладу один з його жартів. Якось на перерві під час проби хору я вихилилася з вікна, щоб дихнути свіжим повітрям, як нагло хтось зловив мене за рамена і я почула голос Іваницького: "Кажіть, що любите, а то кидаю з вікна". На це я відповіла подібно: "Та люблю, бо що маю робити?"

Я була теж доволі активним членом Літературного гуртка — допомагала вчителеві-опікунові укласти плян праці, виготовляла реферати (пригадую три останні: про Маркіяна Шашкевича, про Ольгу Кобилянську і про Миколу Хвильового), і брала участь у дискусіях. Найбільше часу забирала праця в Драматичному гуртку, але рівночасно приносила найбільше задоволення, ну й чималі успіхи. За час від вересня 1943 року до кінця січня 1944 року гімназія влаштувала такі імпрези: конкурс деклямацій (моїм завданням було вибирати зголошених учасників і підготувати їх до конкурсу); Літературний Вечір в честь Квітки-Основ'яненка, на якому я мала рецитувати прозою уривок з *Марусі*, де автор описує ранок; зі *Сватання на Гончарівці* я вибрала кілька сцен, де виступають Прокіп, Одарка, Кандзюба, Уляна, Стецько, Олексій, сама мусіла взяти роль Уляни, яка вимагає двох сольових пісень і дуету з Олексієм. Хор виступив з двома піснями.

Рівночасно розпочалися проби драми *Ясні зорі*. Режисером був проф. Іван Волощук. Його розуміння театрального мистецтва не було блискуче, але він був доволі енергійний і вимогливий. З ним у мене була "історія". Він мав гидку звичку підходити до дівчат у класі і нібито по-батьківськи гладити їх по голові і по обличчі за правильну відповідь. Деколи його рука, наче випадково, сковзалася вниз... (Раніше так само поводився

учитель німецької мови Климентій Слюзар). Коли прийшла черга на мене, я з такою огидою відсахнулася від нього, що він затамив це назавжди і намагався різними способами мені дошкулити. З його предмету — латини — я завжди мусіла бути добре приготована, бо не знала ні дня, ні години, коли він ставитиме мені запитання і то звичайно такі трудні, на які ніхто інший не міг відповісти.

Саме цей Волощук, який був членом журі декляматорського конкурсу, домігся того, щоб мені призначити лише третю нагороду, що було для мене несподіваним ударом і великим упокоренням. Можливо, що в цьому було трохи й моєї вини: я вибрала поважний і трудний вірш — десяту пісню з Франкового "Мойсея", що починається словами "Добігало вже сонце до гір". Крім того численні строфи були однаково сильні, так що тяжко було впровадити для кожної інший варіант інтерпретації, а це призводило до деякої монотонності. Цей вірш пішов понад голови зголоднілої і втомленої учнівської і вчительської публіки (конкурс відбувався після шістьох годин навчання, а до того я ще деклямувала остання). Кілька днів пізніше проф. Юрій Дем'янчик на лекції літератури покликав мене прочитати цей вірш. Я, очевидно, проказала його з пам'яті і вся кляса разом з учителем спершу ніби зацікавилася, а тоді вибухнула спонтанними оплесками, що дало мені неабияку сатисфакцію.

Але — треба б повернутися до *Ясних зір*. Волощук роздав ролі, мені відразу призначив роль Олени, однак з головною роллю Аміни були великі проблеми. З моїм невисоким зростом і кирпатим носом я на Аміну ніяк не надавалася. Тим більше, що драматично-зворушлива роль Олени, яку козак-невільник Дмитро зрадив, закохавшись в Аміну з ханського гарему, мені знаменито відповідала. Зараз на першій пробі я прочитала свій текст бездоганно, а на другій пробі вже знала його напам'ять і це дало мені можливість "показатися" вповні. Переконливі слова Олени, яка прибилася з далекої України і силою свого кохання привернула Дмитра знову до себе, звучали щиро і зворушливо, так що злісник-Волощук зволив мене похвалити і подати за приклад іншим.

Але хто ж буде грати роль Аміни? В школі аж шуміло від різних здогадів, кампаній, інтриг і спліток. Кандидаток було кілька і кожна дала б собі око виколоти за ту роль. З-поміж них

вирізнялися дві — Віра Скрипчук і Данка Драган. Віра дуже просила мене поговорити з Волощуком у її справі, але він мене висміяв, кажучи: "І ви хочете, щоб Дмитро покинув вас задля такої?" Бідна Віра! Вона була огрядна, середнього зросту, з дещо масивним обличчям. Сама вона недавно нагадала мені давнозабуту фразу, яку жартома повторювали тоді в гімназії: "З одної Вірусі буде дві Надюсі..." Однак я певна, що її гра була б на відповідному рівні. Вкінці роллю дістала таки Данка — висока, струнка, вродлива дівчина, але грати вона не могла. Волощук за кожним словом поправляв її, картав, кпив з неї та вкінці зовсім припинив проби.

Віра Скрипчук, 1942

Данка Драган, 1942

Маруся Ляш, 1942

Павля Возняк, 1942

Щось подібне трапилося Данці попереднього року. Ми підготовляли Шевченківський концерт, на якому я мала деклямувати "Кавказ", співати в хорі і в квартеті "На вгороді коло броду". Проф. Волощук підготовляв також інсценізацію "Розритої могили" і головну роль Матері-України дав Данці Драган. В чотирьох рогах розкопаної могили мали б стояти дівчата і по черзі виголошувати нарраторський текст, а тоді Мати-Україна повинна виголосити свій монолог, починаючи словами: "Молилась я, турбувалась..." Все, здається, ішло добре, вже були надруковані програмки, аж два дні перед концертом розлючений Волощук брутально прогнав Данку з проби і тоді звернувся до мене, але не сам, бо було йому соромно, а через директора. Моя перша реакція була — відмовитись. Але згодом я подумала, що тут ідеться не про особисті амбіції, а про добре ім'я нашої школи, і погодилась. Ціле щастя, що я знала вірш напам'ять і після одної проби виконала цю роль непогано.

Так отже з *Ясних зір* нічого не вийшло, зате почалася інтенсивна підготовка до Андріївського вечора і до останньої нашої імпрези в театрі — концерту пісні і танку, на якому я мусіла виголосити реферат про українську народну пісню, співати в хорі, а також виступити з Вірою Скрипчук у дуєті "Ой, упали сніги білі на Поділлі" і танцювати зі своєю групою "катерину" і "вихор", які я сама повинна була підготувати.

До цього навантаження треба ще додати працю в Юнацтві ОУН. Не пригадую всіх своїх завдань, але деякі таки залишилися в моїй пам'яті. Десь у першій половині листопада повідомили мене, що приїжджає інструктор, який проведе однотижневий пропагандивний вишкіл. Треба було повідомити на місці кого слід, знайти приміщення для лекцій і квартиру для інструктора, а все це в якнайсуворішій конспірації. Найтрудніше було те, що я мусіла пропустити цілий тиждень науки і майже щоденних проб. На моє прохання, мама, не розпитуючи багато, повідомила опікуна кляси, Івана Юрійчука, що я тяжко простуджена і лежу в гарячці. Все пройшло добре, бо до школи я повернулася пообмотувана на різні лади шаликами і хустками, а до того захрипла і бліда від недосипання. Були ще інші одноденні вишколи, а тоді праця пропагандистки в жіночому секторі, про що була мова раніше.

Пригадую ще одне завдання: 1-го листопада вранці мені доручено впорядкувати і прикрасити стрілецькі могили на

цвинтарі, щоб до вечора було все готове для врочистої поминальної Богослужби. Я зорганізувала кілька дівчат і хлопців, які принесли з лісу смерекове галуззя, а тоді допомагали дівчатам плести вінки і відносити їх на цвинтар. Там ми мусіли добре напружатися, заки довели могили до порядку. Треба було повиривати посохлі квіти, скопати і вирівняти землю, нарисувати тризуб, викласти його смерековими галузками, укласти вінки.

В мене немає сумніву, що в тому часі в нашій гімназії діяла ціла мережа ОУН і Юнацтва ОУН. Це зрозуміло, коли зважити, що Сокаль і Сокальщина завжди відзначалися національною свідомістю і патріотизмом. Зі Сокальської гімназії вийшли такі визначні люди, як напр. Василь Сидор — полковник "Шелест", головний командир УПА-Захід з січня 1944 р., член Проводу ОУН з 1947 р.; Дмитро Штикало — член Крайової Екзекутиви ОУН, співредактор підпільних видань і редактор підпільної радіостанції "Афродита" в Карпатах; Іван Климів "Легенда" — член Проводу ОУН, від 1941 р. його організаційний і військовий референт.

Однак, тому що тоді всі мусіли дотримуватися засад суворой конспірації, мені були "офіційно" знайомі лише члени мого звена, а про інших я могла тільки здогадуватися, як напр. про Володимира Харкова, який перед приходом до нашої 7-ої класи сидів у в'язниці за підпільну діяльність. Ще інші звертали мою увагу своїм серйозним ставленням до життя і намаганням солідно виконувати шкільні обов'язки, бо це й була передумова прийняття до Організації. Решта нічим особливим не відзначалися і до таких належав старший на два роки за мене Григорій Красько, який здав матуру в 1943 році, але далі жив у Сокалі. Ми були майже незнайомі, тому я дуже здивувалася, коли він одного жовтневого дня підійшов до мене після проби хору і попросив піти з ним на прохід. Що це могло означати? Моя цікавість перемогла вагання і я погодилась. Ми йшли Тартаківською вулицею, на якій я раніше жила, ввійшли в цвинтарну браму і пішли далі паралельною до вулиці доріжкою.

Хоч це може здаватися дивним, але той цвинтар ніколи не був для мене якимсь відстрашаючим чи понурим місцем, а навпаки, я залюбки там перебувала. Він був повний дерев, цвітучих кущів і квітів та чудових скульптур-пам'ятників. Там було спокійно, затишно і врочисто, а всі щоденні турботи наче відступали перед маєстатом вічності. Коли тільки було

можливо, я йшла туди і, побувши спершу біля могили брата Нестора, сідала оподалік на лавочці за кущами і могла досхочу помріяти, подумати, заспокоїтись, почитати.

Ми, отже, йшли з Краськом знайомою цвинтарною доріжкою, тихо розмовляючи. Я показала йому хату бабці Юлії, а він спитав, чи я знаю, де живе Оксана Ющук (прізвище несправжнє!), яка йому подобається. Он воно як! Я була здивована і трохи ображена. Адже всі знали, що до неї заходить гестапівець, відомий зі своєї жорстокости супроти українських в'язнів. Все таки я показала йому ту хату і швидко попрощалася з ним, щоб ще забігти на хвилю до бабці.

За кілька днів хтось убив цього гестапівського ката серією з автомата крізь відчинене вікно... Трохи згодом я довідалася, що Красько був учасником нападу на тюрму Гестапо в Сокалі, з метою звільнення в'язнів, але ця акція, на жаль, не була зовсім вдала. Тепер відомо, що він з 1944 року був у лавах УПА як політвиховник у повстанській сотні "Черника", під псевдонімом "Янко". Загинув у червні 1945 року в бою з групою НКВД на Радохівщині.

Подібну долю мав і Влодко Харків. В УПА з 1944 року, воював на Закерзонні. В травні 1946 року загинув з рук поляків між селами Добрачин і Жвірка.

Крім них було ще багато інших сокальських гімназистів, які віддали свою молодість, здоров'я, силу і життя для великої ідеї визволення Батьківщини від ворогів.

Доба, в якій проходила наша юність, була жорстока і безжальна. Нашу землю топтали тяжкі чоботи спершу польських, тоді советських і врешті німецьких окупантів. Переслідування і насильства над населенням набирали чимраз гостріших форм. Кожна тривожна вістка про ще одну спалену на Волині чи Холмщині церкву, про ще одне вбивство українського патріота, чи повішення підпільників на базарі — болем відзивалося в наших душах.

Але, видно, що ми, молоді, були наділені особливим даром від Бога — якоюсь пружністю, здатністю швидко відновлювати не лише фізичні, але й душевні сили і йти вперед, не попадаючи в розпач чи зневіру.

Тим часом німецький терор супроти населення посилювався. Жидів уже першого року окупації зігнали в гетто, наказали всім носити білі опаски з синьою п'ятираменною зіркою на рукавах,

виводили групами під конвоєм на різні тяжкі роботи, а згодом вивозили вантажними автомобілями за місто, ставляли над величезною викопаною ямою, розстрілювали і спихали в ту яму, деколи ще напівживих, а іншим наказували засипати все землею. Люди розповідали страшні історії про те, що напр. на другий день ця злощасна яма перемінюлася у велетенську калюжу крові, і що з неї неслися людські крики й зойки.

Не знаю, скільки в тому правди, але я сама була свідком отакої жакливної сцени. Вже вечоріло. Я йшла нашою Тартаківською вулицею попри цвинтар з китицею квітів на Несторову могилу, як з міста над'їхав грузовик, напакований жидами, під сильною охороною німців з рушницями напоготові. Коли він проїхав попри мене далі, з нього, наче на поданий сигнал, почали зіскакувати ці нещасні приречені на смерть, намагалися добігти до цвинтарної огорожі, видертися на неї і скоčiti в кущі, якими була заросла ця стара частина цвинтаря. Німці відкрили вогонь і вчинили їм справжню масакру; лише кільком удалося втекти. Я йшла далі, хоч ноги мої стали наче олов'яні зі страху, але бігти кудись було небезпечно, бо могли й мене застрілити. Нагло я спотикнулася об якусь перешкоду і впала, розсипаючи квіти довкола. В мені все завмерло з жаху, бо ця перешкода це був мертвий молодий хлопець в калюжі крові. Своїми широко відкритими очима дивився кудись в далечінь, де вже нема ні страху, ні болю... Така геройська спроба втечі була рідкісна, бо звичайно жиди йшли на смерть пасивно, без опору; мабуть до останньої хвилини не могли повірити, що їм приходить кінець.

Тут пригадалася мені ще одна сцена з минулого. Від 1-ої гімназійної була в одній класі зі мною жидівочка, яка втекла з родиною із загроженої Гітлером Австрії. Вона була справжня красуня — мала гарне личко, великі чорні очі і темне хвилясте волосся. Називалася Дебора Гельбарт, а її молодший брат — Ларрі Гельбарт. Видно, що їм вже нікуди було втікати перед німцями, бо я випадково зустрінула Дебору на нашій вулиці навесні 1942 року. Вона сказала, що її родину вже забрали в гетто і вона теж мусить туди йти — на певну смерть. Її очі наповнилися сльозами і вона промовила: "А мене ж ще ніхто навіть не поцілував..."

Коли в 1980-их роках йшла в телевізії серійна комедія про прифронтовий військовий шпиталь у Кореї, "М.А.С.Н", в колоні кредитів завжди видніло прізвище режисера — Ларрі Гельбарт.

Мені було дуже цікаво — невже це брат моєї товаришки Дебори? Я з трудом роздобула його адресу і написала листа. На моє чимале здивування він дуже ввічливо відписав, але відповіді на мої запитання були негативні — його сім'я ще перед війною емігрувала до США з Румунії.

Німецькі наїзники розправлялися жорстоко не лише з жидівським населенням, але й з українським. Арешти, тортури і смертні присуди були на денному порядку. Справжнім пострахом були постійні облави і вивози тисяч молодих дівчат і хлопців на роботу до Німеччини. Навіть нашої гімназії це лихо не обминуло. Одного дня восени 1942 року німецькі людологи обступили школу і почали хапати й кидати до грузовиків учнів, які якраз виходили після занять додому. Облава викликала велику паніку, учні кинулися врозтіч. Німці були безпардонно жорстокі, почали стріляти за втікачами, внаслідок чого було вбито учня 7-ої класи Ярослава Меду. Коли він упав тяжко поранений, озвірілі солдати ще кільканадцять разів прокололи його багнетами. Побачивши, що діється, я зуміла завернути частину учнів від вихідної брами назад до школи, заспокоювала їх і не випустила, аж доки німці не забралися. Як потім з'ясувалося, в такий звірський спосіб німці хотіли зібрати робочу силу, яка мала б ладувати цукрові буряки у вагони для транспорту в Німеччину. Ця подія потрясла все місто. Зайняття в гімназії відновлено щойно через тиждень.

Без уваги на всі труднощі тодішнього існування і постійний страх перед неминучою повною навалою "визволителів" зі сходу, ми мусіли наполегливо вчитися, бо вже було зовсім ясно, що матура буде прискорена. До всіх моїх занять у тому часі треба ще додати широку кореспонденцію. Писали всі мої знайомі з війська і зі Львова; за один місяць приходило принаймні 25 листів і з десять карток. На все це треба було відписувати, бо я знала, що цих листів нетерпляче очікують. Найчастіше писав Нестор, звичайно два-три листи на тиждень. Описував вояцьке життя в таборі, свій вишкіл і дуже був гордий, коли дістав ранг хорунжого. Звичайні, досить банальні листи. Але деколи приходив інший лист, в якому він писав про своє кохання до мене, невиносиму тугу і мрії про те, як він приїде на відпустку, побачить мене і досхочу налюбуеться моїми "як море глибокими очима". Іншим разом писав про свої пляни на майбутнє і про наше "спільне" життя. В очі він такого ніколи не наважувався сказати,

а папір усе витримає... Я стояла перед дилемою: чи написати йому правду про те, що в мене нема до нього інших почувань, крім симпатії і приязні, чи покищо змовчати. Може ці його ілюзії допоможуть йому перетривати воєнне лихоліття? Звичайно я звертала все на жарт, а деколи питала: "Чи ти все те понаписував тому, що не мав про що інше писати?" Було дивно, що така довга розлука ні трохи не охолодила почувань "нарваного" Нестора.

Приїхати на відпустку йому таки не вдалося. Видно, що з нього вийшов добрий вояк, бо його вислали кудись на додатковий вишкіл і після того він уже сам вишколював новобранців.

Батько в тому часі відбув офіцерський вишкіл у Чехо-Словаччині (мабуть у м. Брно), одержав ступінь Obersturmführer-a і приїхав на двотижневу відпустку. Мама і я були в сьомому небі від радості. Однак я не мала можливості досхочу побути з "тяком", про все розпитати і про все розказати, бо він мусів поїхати до Львова в якійсь справі, а тоді відбули різні зустрічі і аж три великі прийняття: одне в нас в Ільковичах, друге в Звадюків, приятелів нашої родини з давніх часів, а третє в Караванів. Осип Караван, мамин двоюрідний брат, був тоді мером Сокаля, "бурмістром", як тоді називали. Я мала змогу бути лише на останньому прийнятті, бо була перевантажена різними шкільними і позашкільними зайняттями.

Всі мої знайомі, крім листів, прислали фотографії: групові і прекрасно виконані портрети; видно, що військовий фотограф був знаменитий. Всі ті хлопці у своїх уніформах і військових парадних шапках виглядали наче фільмові актори. Незабаром я мала вже цілу колекцію цих фотокарток; їх прислали мені навіть менше знайомі хлопці, бо сподівалися, що вони в мене збережуться і по війні вони зможуть їх собі відібрати. На жаль, їхні сподівання не справдилися, хоча в тому нема моєї вини. Вже після війни, коли я виїхала до Мюнхену на студії, в таборі для переміщених осіб рознеслася вістка, що на другий день американці будуть переводити ревізію, щоб викрити "воєнних злочинців". Мама попала в паніку, бо моя колекція могла б викликати підозріння, отже в поспіху все знищила. Цієї ревізії зовсім не було і я, довідавшись про все, гірко плакала. Навіть жодна татова світлина не збереглася! Потім я мусіла виправдуватись і просити пробачення в тих, які пережили воєнне лихоліття, і хотіли дістати від мене свої фотографії.

7. ОСІННЯ РАПСОДІЯ

Ані напружена праця, ані всі листи не могли розвіяти мого смутку і самотності. Так хотілося мати когось близького, коханого, щоб могли склонити втомлену цілоденною метушнею голову на його сильні груди, слухати шепоту пестливих слів і могли розповісти йому про все те, що мене радує чи смутить. Такого не було, зате я знайшла іншого приятеля — це був ... мій щоденник, який я писала від 1 вересня до 7 грудня 1943 року. Прочитуючи його тепер,

Встає минуле, мов живе,
Болисть щось дуже в грудях.
Невже цей образ ще не вмер,
Не вмерла туга в людях?...

Ці три невеликі забуті зошити, недавно знайдені серед стосів інших паперів, це для мене великий скарб, бо там, наче на екрані, пливають картини мого тодішнього життя, виривають мої думки і почування.

Щоб показати, які ж то думки і почування були в 17-літньої дівчини мого покоління, наведу перш за все два записи зі щоденника.

Запис 8 жовтня 1943 р.

"Сьогодні на лекції української літератури я боялася, щоб мене Юрцьо (проф. Дем'янчик) не "вирвав", бо я була майже неприготована — не вистачило часу. Вчора з обидвох проб (хору і вистави) я повернулася пізно, мусіла щось з'їсти, бо вмирала з голоду, а тоді сіла робити задачі. О 10-й згасло світло і вже по всьому. Кажуть, що незабаром світло виключатимуть о 7-й год. Що ж я тоді робитиму? Але якось все минулося щасливо. На 5-ій лекції Грицик (учитель географії) повів нас на прогулянку за місто над Буг. Подорожі я побачила інж. Свістеля на коні, він певно повертався зі станції. Виглядав дуже гарно, мов казковий лицар. Чомусь добавляю в ньому спеціальний чар, коли він на коні. Чи може мені більше подобається його кінь,

ніж він?... Додому з-над Бугу я поверталася з Влодком Х. (Харків, добрий старший за мене приятель з моєї класи, звичайно якийсь замкнутий у собі. Ми з ним дуже згідливо працювали над плянуванням і виконанням різних імпрез чи проєктів у школі, так що деякі молодші учні навіть нарікали, що, мовляв, "Хмара і Харків трясуть цілою гімназією"). Хоч я повинна була збиратися їхати до Ількович, все таки випадало запросити його до хати, бо він був якийсь незвично балакучий. Випитував мене про знайомство з Дозьом Козаком, якого він, видно, знав раніше. А тоді несподівано почав говорити про своє життя. Найцікавіша і рівночасно найжахливіша була розповідь про німецьку тюрму, де сидів півроку за підпільну роботу. Про в'язничне страхіття я навіть не мала поняття, хоча прочитала про це чимало книжок. Все виглядає інакше, коли це оповідає очевидець. Голос його в деяких хвилинах тремтів зі зворушення, а тоді бринів стриманою ненавистю до катів, то знову звучав силою і палким завзяттям. Відтепер я цінитиму його ще більше.

Ще раніше в школі я запросила Данку Драган приїхати до мене до Ількович в неділю, бо ми спільної екзорти (спільне Богослужіння, обов'язкове для всіх) тим разом не мали. Вона обіцяла, що приїде перед полуднем. Полагодивши деякі справи в місті, я поїхала ровером додому і відразу взялася до роботи, щоб зробити ґрунтовний порядок.

Запис 3 жовтня

"В Ільковичах сьогодні Богослужіння не було, отже я взялася помагати мамі з обідом, бо мусіла порядно прийняти Данку, а то опісля обмовлятиме своїм гостреньким язичком. Коли вона врешті приїхала, я щиро зраділа. Їй моя "резиденція" — головню моя кімната — незвичайно сподобалась і не могла її нахвалитися.

Після доброго обіду ми вийшли над мій улюблений ставок. Та як же він змінився! Вправді й тепер привітали мене верби радісним шумом, як і колись влітку, але я відчула вже якусь іншу нотку в цьому привіті. Давніше в шепоті листя вчувалася радість з існування, з життєдайного сонечка, яке могло досхочу купатися в прозорому дзеркалі води при подуві свавільного вітру. Він грався тоді оксамитним листям — косами красуні-верби і наспівував їй відвічну пісню про радість і щастя. Білі берізки теж вітали мене ніжним шумом листочків, бо відчували,

що люблю їх, що приходжу впиватися їхнім чаром, заспокоюватись і набирати сил до дальшої праці. Шовкова травиця хилилася пестливо до моїх ніг і мені хотілося припасти до неї лицем і вдихати солодкий її аромат до забуття. Водяні лілеї всміхалися до мене своїми блідожовтими личками і моїм гарячим бажанням було стати їх посестрою, разом з ними втішатися сонечком, водицею, леготом вітру і не знати про все довколишнє страхіття — облави, арешти, розстріли...

А сьогодні? Де ж подівся тріумфальний, повний надії і життєрадості тон в шумі листя? Де ж подівся чарівний усміх з личок водяних лілей? Де ж поділася краса і шовкова м'якість зеленої травиці? Чому вітрець не пестить теплим леготом листя верб-красунь? Чому сонце сховалося і не хоче придивлятися собі в непорушному дзеркалі води?.. Ах, знаю. Це осінь приходить — невмолима, немилосердна, незворушна пані, яка всевладно підкорює собі всю природу. Як сумно на душі! Насунулися рої понурих думок. І з моїм життям колись так буде. Скоро промине сонячна приманлива весна, гаряче літо і настане холодна осінь, зв'ялить квіти рожевих надій, мрій, ілюзій, стремління до вершин, до сонця золотого. Ще добре буде, коли восени не шалітиме дикий вихор і не розмітуватиме пожовклого листя сподівань по пустарищах..."

(І чим не поезія в прозі?...)

"Ми з Данкою посідали на поруччі моста і під акомпаньямент спадаючої по каміннях води вона розповідала мені історію свого останнього кохання. Я розказала їй дещо зі своїх переживань, особливо про мої відносини до Нестора.

Повернувшись додому, ми з'їли підвечірок і поїхали роверами до Сокаля. В хаті я розповіла їй усе про Богдана. Може буду колись цього жаліти, бо її вважають "безплатним телефоном", але на мене тоді найшла хвиля щирости і пропало! Коли вона вийшла, я почувалася дуже втомлена і сонна, але мусила ще за дві години готувати лекції на завтра."

Виснажуюча праця в школі, непевність майбутнього, почуття самотності і беззахисності створили пригожий ґрунт для того, щоб я з відкритими раменами прийняла новий виклик життя — перше справжнє, не півдитяче, кохання.

Вже на початку вересня рознеслася в Сокалі чутка, що команду сокальської станиці Української допоміжної поліції перейняв якийсь незвичайно вродливий молодий чоловік, за

яким "гинуть" дівчата і молодіці. Він, однак, не звертає уваги на молодіць, а радше шукає товариства дівчат, головню гімназисток. Це вказувало б на те, що він не збирається входити в будь-які серйозніші відносини з жінками. З моїх товаришок вже знали його Віра Скрипчук, Данка Драган, Галя Олійник та інші. Хоча станиця приміщувалася на моїй вулиці і я цей будинок минала кожного дня подорозі до школи і зі школи, мені не вдалося зблизька побачити це "чудо". Але ось що каже про це мій щоденник:

Запис 30 вересня

"Сьогодні 30 вересня — день моїх іменин. Вранці я відчинила очі з якимсь радісним прочуттям. Мені чомусь здавалося, що цей день внесе трохи сонця в сіру буденщину. Прочуття мене не підвело! Першою милою несподіванкою був "Малий", який вже від 7-ої год. чекав під домом з китицею квітів. Коли я врешті відчинила двері, він щиро побажав мені і вручив оберемок прекрасних далій. За ним побажала Галя і подарувала гарну різьблену касетку, а в ній пудер і пляшечку парфумів. Подорозі до школи вступила до хати Таня Клим і також привітала мене з іменинами. Потім зустріла нас Павля Возняк і теж подарувала квіти. Вони не дуже гарні, але для мене вартніша добра воля і щире серце. А в Павлі для мене того щирого серця багато, багато. Це єдина з моїх товаришок, з якою я ніколи не мала будь-якого конфлікту і яка має до мене абсолютне довір'я. Мені здається, що коли б навіть всі відцуралися мене, вона пішла б за мною.

В школі всі інші товаришки і знайомі теж складали мені побажання — одні більше, а другі менше щиро."

Далі йде не надто цікавий опис лекцій, а тоді:

"Повертаючись додому після сходин Літературного гуртка, я вступила до Віри Скрипчук, щоб передати їй математичну задачу від Тонька Сенчини. Вона була вдягнена в гарну блузочку, вся напарфумована і розпромінена. Ввійшовши, я побачила причину: в неї сидів командант.⁵ Ми познайомилися, його прізвище Юрій Рошик. Він був зростом вище середнього,

---

⁵ Замість словникової форми комендант я свідомо вживаю тут командант із-за двох причин: поперше, форма комендант нелогічна, бо ж є команда, командир, командувати; подруге, саме така форма вживалася загальною в тодішній Галичині.

чорнявий, з милою усмішкою і дуже веселою та жартівливою вдачею, але я нічого спеціального в ньому не бачила. Порозмовлявши хвилю, я хотіла відійти, але він почав просити, щоб ми з Вірою щось заспівали, бо вже звідкись знав, що ми деколи виступали з дуетами на сцені. Я була дуже втомлена, але врешті ми таки заспівали кілька пісень при акомпаньяменті гітари. Коли я зібралася відходити, він попрощався з Вірою, відпровадив мене додому і спитався, чи може колись до мене зайти. Я сказала байдуже: "Прощу". Це був початок нашого знайомства".

З того часу він заходив принаймні два рази в тиждень, деколи сам, а деколи з "Малим", який крутився коло поліційної станиці, бо мав там знайомих, може ще з Холмщини. Часом забігала під будь-яким претекстом Віра. Вона жила на півдорозі між станицею і моєю хатою, отже з вікна могла бачити, коли командант іде до нас. Тоді ми обов'язково мусіли заспівати дещо для нього, бо він незвичайно любив пісні всякого роду — і народні, і романси. Потім ми розмовляли, жартували, він, здавалося, більше уваги приділяв Вірі й Марусі, намагався жартома їх обняти чи поцілувати, але коли заходила розмова про щось серйозніше, чомусь звертався до мене. Знаю, що деколи заходив до Віри, головню тоді, коли не застав мене вдома — про це звітував мені "Малий". Бачили його теж з Данкою в кіно і з іншими дівчатами на проході. Суперництво було завзяте і було дуже цікаво, хто ж врешті його здобуде і чи взагалі здобуде.

Кожні його відвідини вносили трохи світла в сірі будні мого тодішнього життя. Його веселість і життєрадісність передавалися й мені та спричинювали те, що мої проблеми і труднощі відходили тоді на дальший плян. А їх було доволі. Я була перевантажена різними обов'язками і перевтомлена докраю. В школі моя дотеперішня позиція найкращої учениці захиталася. Вперше в житті я дістала "достаточно" і то з... природи, відносно легкого предмету. Коли природу вчив "Ясьо" Рогошевський, старий досвідчений педагог, я могла до книжки чи зошита ніколи не заглядати, бо він викладав ясно, зрозуміло і так цікаво, що я все без труду запам'ятовувала. Але в цьому останньому році прийшов новий учитель, Рудиш, який цілу годину читав щось із своїх нотаток, не пояснюючи нічого і не встановлюючи будь-якого контакту з учнями, а ми повинні були

все записувати і з того вчитися. Я записувала досить багато, але ніколи до цього не заглядала, бо він на лекціях не перевіряв наших знань. Аж несподівано заповів у п'ятницю, що в понеділок письмовий екзамен. Склалося так, що якраз тієї суботи й неділі я мусіла виїхати в терен, повернулася пізно дуже змучена, світло виключили о 10-ій год., нафти до лампи теж не було, отже я пішла до школи зовсім неприготована. Якби не допомога Павлі Возняк, я навіть на "достаточно" не витягла б.

Якраз під час татової відпустки відбувалася зустріч учителів із батьками, де вони могли довідатися про поступи їхніх дітей у школі. Тато не міг повірити, що я дістала таку низьку оцінку, бо до цього часу кожна така конференція була для моїх батьків наче якийсь тріумфальний похід — вони гордо йшли з кляси до кляси і від кожного вчителя чули тільки найвищі похвали для мене. Рудиш виправдувався перед татом, що він, мовляв, *homo novus*⁶ і нічого про мене не знав, і що все буде добре.

Тут пригадалася мені ще одна історія моєї обниженої оцінки, тим разом із... поведінки. Це було при кінці минулого шкільного року. Екзамени вже були за нами і всі ми в нашому гурті почувалися вільними, безтурботними; нам хотілося співати, викрикнути і зробити щось ризиковане, зухвале. Хтось запропонував піти в кіно на фільм, який був для гімназійних учнів заборонений. Я погодилася піти, щоб не було закиду, мовляв, я неспроможна на будь-яку витівку і тільки вмію тримати ніс у книжках. Крім того, я була певна, що після закінчення шкільного року ніхто не буде проводити контролі в кіно. Фільм виявився безнадійно дурним, нічого шкідливого чи неморального в ньому не було і ми, вийшовши з кінотеатру, саме про це й говорили, як нагло перед нами появився дижурний учитель і всіх нас позаписував. Хоч свідоцтва вже були виготовлені, директор скликав надзвичайну конференцію і всім нам обнизили оцінку з поведінки на "добре". Це ясно показує, який суворий був режим у нашій гімназії. Так само і наше спілкування із старшим за нас, 24-літнім, командантом поліції не зустріло б схвалення вчительського колективу, тому ми мусіли бути дуже обережні. Коли напр. він запрошував Марусю і мене в кіно, то приходив у цивільному і тільки після того, як згасли світла. Кожна наша зустріч давала мені можливість краще

⁶Лат. — нова людина.

пізнавати його характер і він починав мені чимраз більше подобатися. Зате кожна його візита у Віри викликала в мене дивні почування. Я зі здивуванням помітила, що в мені відзивається болем не лише вражена амбіція, але й серце. Чи може мені тільки так здається? Я сама себе не розумію. Чи це може зроджується якесь глибше почування? Як я повинна ставитися до нього? Чи накидатися так, як інші? Алеж я впрост гидую такою поведінкою. Чи може зовсім не відзиватися, або говорити холодно, здержано? Боюся знову, щоб він не відвернувся від мене зовсім, бо щойно тоді затріюмфували б мої суперниці. Але ось що в моєму щоденнику.

Запис 26 жовтня

"...Проходячи повз будинок станиці, я глянула в вікно і побачила команданта, який вклонився. Це вже він повернувся зі службової поїздки до Львова, але я не мала надії, що він зможе зайти. Склалося однак інакше. Я повернулася з проби в доброму гуморі і почала "натягати" Марусю за нього, бо під час його останніх відвідин виникла була смішна ситуація. Вийшовши на хвилю з кімнати, я почула звідтам якийсь рух, пересування крісел і т. п. Коли я повернулася, він скаржився, що Маруся бігала за ним довкруги столу, бо хотіла його поцілувати... Ми так почали з того реготатися, що ледве почули стукіт у двері. Це був він — в гарному темному плащі виглядав дуже елегантно — високий, стрункий. Він зараз же перейнявся нашою веселою атмосферою і почав жартувати, головню з Марусею, але несподівано всю увагу звернув на мене. Посадив біля себе і вже не відпускав. Бавився моїми руками, гладив їх, пестив, а деколи, ніби жартом, цілував. Я почувалася, правду кажучи, по-дурному. Не знала, чи втікати, чи залишатися. Втікати — боюся, щоб не вважав мене дурною полохливою гускою, а залишатися — це ж суперечить всім моїм постановам бути недоступною, гордою. Увесь час мені насувалася думка — як би це гарно було опинитися в палких обіймах такого хлопця і почути з його уст гаряче, але й правдиве — люблю. Коли він вже збирався відходити, ми стали перед великим дзеркалом і дивилися, яка з нас пара. Ще трохи і було б дійшло до поцілунку, але я знала, що це буде тільки жарт, отже в останній хвилині відвернула голову".

Запис 15 листопада

"... Маруся пішла в кіно, а я завзято вивчала історію визвольних змагань, бо завтра екзамен. Нараз хтось застукав, я відчинила двері і побачила команданта. Його прихід мене заскочив, бо сьогодні була черга на його відвідини у Вірусі, але я зараз відзискала рівновагу духа і стала байдужа і холодна. Він згодом попросив, щоб ми врешті перестали звертатися до себе офіційно: "Пане команданте!", "Панно Надю!" і я погодилась, хоч мені було трохи незручно. Відтепер ми були Юрко і Надя. Посадив мене біля себе і все почалось від моїх рук, з яких він насміхався, що такі малі й слабкі. Мені вже було того забагато і я встала, щоб з ним "розправитися", але він наглим рухом вхопив мене на руки і тримав, мов малу дитину. Я пробувала пручатись, але його сильні руки держали мене, мов залізні кліщі, так що навіть рушитися було неможливо. Мені пригадалася зовсім подібна сцена з якогось фільму і я щиро розсміялася, а він певно взяв це за знак примирення. Я думала, що він врешті звільнить мене і посадить на кріслі і він посадив, але ... собі на колінах. Що я мала в такій ситуації робити? Я просила і переконувала його, щоб мене відпустив, бо йому тяжко і не вигідно, але він тільки сміявся з моїх наївних аргументів. Увільнитися від нього можна б було лише радикальним способом — дати "по бузі", але до того я не хотіла довести, отже сиділа отак з півгодини і мушу признатися, що так страшенно неприємно мені не було...

Нараз почулося щось ніби стукіт у двері. Я негайно скочила на ноги і опинилася коло бюрка. Це мабуть вітер вдарив у двері, бо ніхто не заходив. Тоді Юрко знову замкнув мене в своїх обіймах і намагався поцілувати, але я ховала лице йому на грудях. Нараз згасло світло... Я відчула, що тепер уже не вирвуся і що зараз наступить те, чого мені так довго вдавалося уникати. Якесь солодке прочуття огорнуло мою істоту і я вже більше не опиралася, бо це й так ні до чого не довело б. За хвилину цей гарний хлопець вже палко пригортав мене до своїх грудей і цілував до безтями. Я з безмежним довір'ям тулилася до нього, бо від всієї його постаті так і била сила, мужність і своєрідна певність. В його обіймах я почувалася безпечною, захищеною від зовнішнього світу з його злободенням. Не знаю, як довго ми так стояли... Зі солодкого сну збудив нас голос Марусі, яка повернулася з кіно. Юрко попрощався з нею, а я пішла зачинити

фронтіві двері. На веранді подала йому руку на прощання, але він сильним рухом вхопив мене знову в обійми, і оклик, що виривався мені з грудей, заглушив довгим пристрасним поцілунком... І ще раз, і ще раз... Годі було розстатися...

До кімнати я повернулася, мов п'яна, і довго-довго не могла заснути. Думки роєм гуділи. Чому я не можу опертися спокусі і бути холодною, недоступною? Він же може завтра піти до Віри і так само її цілувати. Чому мене доля пхнула на шлях ривалізації з Вірою?"

Запис 20 листопада

"... Вчора Маруся сказала, що приходив Юрко, а не заставши мене вдома, пішов до Віри. Там певно було тепло, весело і гарно, а я в тому часі нудилася на пишному прийнятті в Караванів, сама одна з молодих, у товаристві старших пань і панів. Сьогодні я встала з тим самим почуттям несмаку, злості й образи на нього. Вправді голос розуму шептав: "Чому б йому там не заходити? Чи ж він тобі прирікав вірність?", але це не помагало. Деяку сатисфакцію давав мені факт, що він скоріше був у нас, чим у Віри, але мій поганий настрій не уступав. Коли я побачила в школі розпромінену, усміхнену Віру, то він ще погіршився. Вона не говорила прямо, що він був у неї, але різними недомовленнями і двозначниками хотіла дати це до розуміння. Я старалася вдавати, що нічого не розумію, прикидалася байдужою і рівночасно почувалася приниженою і пригнобленою. Я відчувала якийсь неясний жаль до нього, до себе, до цілого світа. Хотілося кричати, або втікати далеко, далеко..."

Врешті скінчилися невиносимо довгі години науки. Пополудні було легше, бо треба було відбутися дві проби, а вдома я кинулася з запалом до книжок, щоб заглушити прикре почуття ображеної амбіції, чи може біль душі?... Нараз хтось застукав, двері відчинилися і ввійшов Юрко. Він випитував про вчорашню забаву і я коротко змалювала йому цілий образ нецікавості і нудьги, а тоді спитала, чи він гарно провів вечір. Він мабуть зрозумів мій натяк, бо кілька разів запевняв, що з номером 57 (хата Віри) дуже мало має до діла, але не хоче стало заходити лише до одних, щоб не забирати дорогого часу і не відривати від науки. Ніби логічно, але мене все таки мучили сумніви. Ми ще досить довго розмовляли і врешті він

попрощався і вийшов, а я, як звичайно, мусіла зачиняти двері. На веранді він ще хвилю затримався, щоб розповісти свій сон. Снилось йому, що я цілувала його своїм "ніжним поцілунком". Чи не смішно? Я ще не знала, що на те відповісти, як він вже тримав мене в обіймах і цілував якраз так, як йому в сні приснилося. Я питала, кого завтра так буде цілувати, але він замкнув мені уста новим поцілунком. Врешті сказав, що прийде в середу або в четвер і пішов".

Запис 23 листопада

"... В мене сиділи Влодко Харків і Тонько Сенчина, а незабаром надійшов Юрко. Ми розмовляли, жартували, а потім всі вони почали домагатися, щоб їм щось заспівати. Я відмовлялася, але це нічого не допомагало. Врешті я вирішила заспівати, вже навіть пісню вибрала, і... не мала відваги відкрити уст. Такого ще ніколи не бувало! Мені здавалося, що осмішу себе, коли нараз серед напруженої тиші роздасться мій голос. Моє вагання, а потім рішуча відмова порядно розгнівили всіх і настрій став фатальний. Врешті обидва товариші пішли, явно вражені. Юрко залишився і заявив, що не піде з хати доти, доки я не заспіваю. Коли я далі з дитинною впертістю відмовлялась, він характеристичним йому рухом вхопив мене і посадив на колінах. Щоб увільнитися від нього, я дала слово, що заспіваю, коли він відпустить мене і не буде на мене дивитися, а тоді заспівала "Тямлю ту чарівну ніч в маю, як почула з уст твоїх: Люблю". Спів був, на мою думку, вимушений, але йому дуже подобався. Просив ще і ще та сидів, мов заворожений.

Незабаром згасло світло і він мусів забиратися. Я пішла зачиняти двері і "зачиняла" їх може годину. Але холодно не було. Він так палко пригортав мене до себе і так пристрасно цілував... А поцілунки його не є таким звичайним дотиком уст, ні. Через його уста переходить у мене наче електрична іскра, порушує кожний атом крові і побуджує до живішого кружляння. Серед пестощів сказав, що любить мене над усе в світі, любить мої сині очі, палкі уста і всю мене, маленьку і зграбну, і питав про те мене. Я, як звичайно, відповіла —ні! Потім говорив, що для нього моя любов була б занадто великим щастям, бо він мене не гідний. Він звичайна, сіра і бідна людина, а я здібна, розумна дівчина, вже стою вище від нього і пнуса ще вище. Казав далше, що він все таки гордий з того, що така

Юрій Рошик, 1943

Надя посвятила йому кілька вечорів і що вони залишаться для нього назавжди найдорожчим спогадом. Господи, невже я повинна у все це повірити і більше не сумніватися?"

Запис 25 листопада

"... Юрко був сьогодні зі мною шість годин. Був у якомусь іншому настрої, як звичайно — не жартував і не дровичся. Хотів сидіти близько мене, а що канапи в нас не було, ми мусіли сидіти на ліжку. Несподівано почав розповідати про своє дитинство — про деякі епізоди, про смерть дорогої матері, про любов єдиної сестри. Казав, що кликали його Юрчиком. Під час того оповідання, був такий гарний, невинний, дитинний, що саме в тій хвилині прокинулося в мене якесь глибше почуття, наче материнське. Хотілося взяти його голову, пригорнути до грудей і цілувати так, як колись цілувала його мама... Потім, жартуючи, поклала його на ліжку, казала замкнути очі і спати, а сама тихенько заспівала "Люлі, люлі" Шуберта і "Ой, ходять сон коло вікон". Він прикидався, що спить, а я схилилася над ним і вдвлялася, наче в образ. Чудові, незабутні хвилини! Тоді в мені запалилася до нього іскра любови, переповненої ніжністю і тихим щастям. Ця чарівна з'ява лежачого в чорній елегантній уніформі стрункого Юрка мене ніколи не покине.

Коли Маруся вийшла на якийсь час із хати, він "збудився",

час від часу притягав мене ніжно до себе і наші уста едналися довгим розкішним поцілунком. Потім знов покривав безумними поцілунками моє лице, очі, волосся. Я горнулася до нього, мов дитина до матері, а він шептав мені до вуха найвищі слова кохання. Тоді вперше в житті крізь мої уста прoderлося це святе слово: люблю! Мій солодкий тиран наказав мені розповісти все, що я про нього знаю, коли вперше завважила його, і за що його люблю. При тому я не могла не згадати про Данку і про Віру та й інших дівчат, а він присягав, що любить тільки мене одну, а з іншими деколи зустрічається, щоб створити "димову заслону" і так захоронити мене від лихих людських язиків. Будь-яка дівчина з заздрости могла б донести до школи. Якщо мені за недозволений дурнуватий фільм обнизили оцінку, то що роблять за "аферу" зі старшим за мене чоловіком, та ще й поліцистом?... Тоді я почала вірити, що він мене справді не лише любить, але й дбає про моє добро.

Невдовзі повернулася Маруся і заявила, що йде спати, бо дуже втомлена. Юркові випадало відійти, тим більше, що згасло світло, але ми не були спроможні розлучитися. Впевнившись, що вона заснула (її ліжко було по протилежному боці кімнати, відділене від мого великим бюрком, наче ширмою), він поклав мене біля себе і цілував та голубив, однак якось інакше, ніж досі, більш агресивно. Я вже не пручалася, як теля на мотузці, лише в розкішній солодкій знеможі дозволяла йому пестити мене всю. Від того він ще більше розпалювався і весь аж горів жагучим бажанням бути зі мною ще ближче, а я, наче в трансі, шептала: "Юрчик мій, Юрчик мій, тільки мій..." Якби Маруся не заворушилась на ліжку, щось мимрячи крізь сон, то може це останнє і сповнилося б тієї зачарованої ночі."

Запис 1 грудня

"... Юрко повернувся зі службової поїздки пізно, але все таки попросився до хати хоч на хвилину. Маруся вже була в ліжку. Я намовляла його, щоб її поцілував. Йому два рази того не треба було повторювати і я думала, що вона вискочить з ліжка. Врешті ми успокоїлися, а вона заснула.

Ми довго розмовляли про різне — про наше кохання, про наше положення, про минуле і майбутнє. Чим довше його знаю, тим більше добрих прикмет у ньому відкриваю. Казав, що любитиме мене так довго, доки його не зраджу, а навіть тоді він

залишитися моїм другом і на його прихильність та допомогу я завжди зможу розраховувати. З його слів виходить, що він боїться мене втратити. Впевняв, що любить мене над життя і ніколи нікого ще так дуже не любив. Я також сказала йому стільки такого, чого ще ніколи раніше не говорила, і тоді відчула весь чар солодкої любовної розмови. Того вечора він подарував мені маленьку фотографію і підписав: "Вірна та щира будь, лихим словом не згадай, не забудь. Все вірний Юрко". На своїй я написала: "Не згадуй, коли поглянеш, а поглянь, коли згадаєш". Він врешті мусів відійти, а я ще довго не могла заснути. В мене зродилося зловісне прочуття, що нам вже недовго бути разом. Советський фронт наближався чимраз більше і я знала, що Юрко піде в підпілля чи скорше, чи пізніше, бо про його заангажованість в ОУН я здогадалася вже давно. Всі його численні поїздки мабуть не були лише службові."

Запис 4 грудня

"... Я зустрінула Юрка на нашій вулиці, повертаючись з проби хору. До хати не могла його запросити, бо в Марусі були гості, отже ми зо дві години проходили, розмовляючи. Вечір був прекрасний! Небо всипане мерехтливими зорями, а по темній блакиті пливе срібнолиций місяченько. Ніде ні хмариночки. Так всюди спокійно, тихо, лагідно... Безлисті дерева стоять задумані в завороженій тиші. На вулиці нема нікого, лише нас двоє — залюблених, щасливих, що ми ще разом. Було досить холодно, але мене гріла близькість дорогої особи — мого коханого Юрчика. Я йшла, вдивившись у безкрає небо, спершись з довір'ям на його сильне рам'я. Ми довго так ходили. Він казав, що не хоче зі мною розстатися, бо кожна година, прожита без мене, здається йому втраченою. Скаржився, що я забрала йому серце і душу, та що матиму гріх, коли знехтую ним і його коханням."

Запис 5 грудня

"Вранці я прокинулася з радісним почуттям. Взагалі я тепер зустрічаю кожний день якесь радісніша, більш самовпевнена, бо знаю, що переживаю мабуть найкращі дні свого життя. Знаю, що хтось мною цікавиться, старається мене побачити, про все розпитати і пожаліти. Я сподіваюся, що кожний день принесе мені щось нове, що якийсь новий скарб вплине в мою душу. Я

усвідомлюю, що мене кохають, я вже не маю сумнівів, я радію і насолоджуюсь цим почуттям і сама стараюся закріпити його в собі та прошу Всевишнього лиш про одне: щоб цей чарівний сон не заскоро зник і чудове дзеркало любови не розприслося в тисячні кусні болю, терпіння... Я хочу кохати, бо любов це найкраще і найвище з людських почувань. Мені здається, що відколи в мені запалилась іскра любови до Юрка, то з того часу в моєму серці, появились прекрасні, всіяні пахучими трояндами, левади, по яких проходжуються ясні янголи і граються променями життєдайного сонечка...

... Юрко прийшов, але не побув довго, бо мусить готуватися в дорогу — його не буде приблизно два тижні. Як же я переживу таку довгу розлуку? Ми багато дечого переговорили. Вкінці дійшли до висновку, що нам треба втішатися теперішнім, не питаючи, що було раніше і що буде в майбутньому. Треба користати з гарних хвилин, які приносить день. Невже кінець так близько?..."

Мої записи в щоденнику скінчилися 7 грудня 1943 року. Видно, що вже не було змоги далі писати, бо все довкола мене тоді закрутилося, завирувало, закружляло вихором. В школі йшли ще прискореним темпом лекції, а рівночасно розпочалася інтенсивна підготовка до матури — повторення всього матеріалу за шість років. Перше були письмові екзамени, які мені пішли добре і мої високі оцінки дали мені право на звільнення від усних. Пригадую, що я провела кілька днів у мами в Ільковичах і Юрко приїжджав туди майже кожного дня. До мами ставився особливо уважливо і ввічливо і своєю бездоганною поведінкою та веселою вдачею цілковито її завоював. Але побути на самоті було неможливо.

В другій половині січня 1944 року почався "плач і скрегіт зубів" — усні екзамени перед комісією, складеною частинно з німецьких педагогів і частинно з українських, між якими був д-р Михайло Білик, спеціаліст від латини, справжній пострах для бідних учнів. Одного дня вранці проф. Волощук підійшов до мене і зі злорадною усмішкою сказав: "Маю погану новину для вас. Сьогодні пополудні ви здаєте латину". Я остовпіла, а тоді закричала: "Як це можливе? Я ж звільнена від усних екзаменів!" Тоді він пояснив, що цього зажадав д-р Білик, бо хоче побачити різницю між пересічними і найкращими учнями.

Невже це була правда, чи може це сам Волощук таке влаштував, щоб остаточно відомстити мені? Я була в розпуці. Що мені робити? За той час, коли інші учні повторювали матеріал, я намагалася викинути все зайве з голови, а в першу чергу цю мертву мову, бо я не збиралася йти на медицину. Дивувала тільки порада Волощука: "Що б там не було, зверніться до поезії — д-р Білик має до неї "слабість".

Мені залишалося дві-три години на повторення. Я побігла додому, повитягала книжки і зошити, гарячково пробувала щось прочитати, щось пригадати, але все безнадійно вимішалося мені в голові. До екзамену я йшла мов на шибеницю. Але Бог милував: текст для перекладу був мені знайомий, потім було питання про перших філософів, а тоді про поетів і їхні твори і чи я могла б щось зачитувати. Не знаю, яким чудом, але я без помилки проказала пролог до Овідієвих *Метаморфоз*, який пам'ятаю дотепер:

In nova fert animus mutatas dicere formas
corpora: di, coeptis — nam vos mutastis et illas
adspirate meis primaque ab origine mundi
ad mea perpetuum deducite tempora carmen.

Цього було йому досить (та й мені, я була ледве жива з нервозності і страху). Але й на тому не скінчилося. Ще іншою "слабістю" д-ра Білика були українські народні пісні. Ми мусіли за несповна годину "зліпити" хор і заспівати йому та цілій комісії кілька пісень. Мені довелося співати сопранове сольо на тлі хору в пісні "Летить галка через балку".

Так закінчилося моє навчання в Сокальській гімназії. На жаль, матурального табльо вже не було можливості виготовити, хоча всі фотографії були зроблені.

Мої поїздки в терен продовжувалися. Юрко також мусів часто кудись виїжджати, так що ми не мали можливості зустрічатися. В тому часі я написала формальне прохання до Окружного Проводу ОУН, щоб мені дали дозвіл перейти в підпілля. Мій зверхник обіцяв, що передасть це куди слід, що за тиждень буде відповідь і домовився зі мною про місце зустрічі. Я чекала на нього під лісом Валявкою понад дві години і малоощо не замерзла, але він не появився, так що мій зв'язок з Організацією перервався. До сьогодні не знаю, що з ним сталося — невже його арештували?

Після того я поїхала до Ількович. Пізно вночі приїхав Юрко, щоб попрощатися, але побув лише кілька хвилин, бо на нього чекали. Встиг тільки шепнути: "Не забудь мене, Надю! Я завжди буду тобі вірний". Це було останнє наше побачення, бо ще тієї ночі він перейшов у підпілля, щоб уже не повернутися ніколи. Прирікати вірність було не лише нереально, але й зайво. Я була свідомо того, що відтепер його життя буде повне трудів, невгод, небезпек і він матиме незаперечне право користати з кожної гарної хвилини, яка може йому трапитися в майбутньому. Як же було насправді?

Коли в 1948 році продерлися до Німеччини деякі відділи УПА для пропагандивної роботи, я мала нагоду розмовляти зі старшим за мене товаришем з гімназії, Євгеном Штендерою, відомим командиром "Прірвою" і він розповів мені ось що: "Це було влітку 1945 року. На початку липня прибула на Підляшшя сотня командира "Шумського" і ми деякий час рейдували разом. Одної ночі ми зупинилися в глибині лісу з кількома стрільцями, розпалили ватру, повечеряли, а тоді довго розмовляли, розповідали про свої пригоди в підпіллі, згадували минуле, жартували. Стрільці із сотні "Шумського" добродушно кепкували з нього і погрожували віддати його в монастир, бо підглянули, як він часто витягає з нагрудної кишені якийсь образок і "молиться" до нього. Вони так допекли йому своїми жартами, що він врешті погодився показати їм цей свій образок. Це була фотографія молодої усміхненої дівчини у вишиваній блузочці. Коли "образок" дійшов до мене, я глянув і скрикнув: "Це ж Надя Хмара!" Стрільці принишкли, а він зворушеним голосом сказав: "Так, це моя дівчина, якої я не можу забути". Дивні діла Твої, Господи!"

Командир "Шумський" це й був мій незабутній Юрко. (До речі, фотографія, яку він мені раніше подарував, мабуть єдина, що збереглася на еміграції. Її просив у мене Є. Штендера і помістив, очевидно побільшену, у своїй статті "Дії УПА на оперативному терені між Сяном і Бугом, 1944-1947", збірник *Надбужанищина*, том 3, стор. 73. Вона теж поміщена в статті "Організаційна структура III Округи ОУН Закерзонського Краю", *Літопис УПА*, том 39, стор. 958).⁷ На основі матеріалів, надрукованих у цих двох публікаціях, можна відтворити історію його воювання в лавах УПА.

---

⁷На жаль, у підписі під фотографією пропущено помилку. Повинно бути Юрій Рошик, а не Юрій Рошко.

"Образок" командира Шумського, подарований в листопаді 1943 р.

Перейшовши в підпілля зі сокальської станиці Української допоміжної поліції, Юрко організував на терені Радехівщини сотню "Кочовики" і став її командиром "Шумським". Перша згадка про нього і про його сотню стосується боїв із советськими прикордонними військами в районі Рави Руської восени 1944 року. В деяких боях, напр. біля Карова, советські втрати нараховували яких 300 чоловік, а повстанські — 20.

У квітні 1945 року його сотня була одною з п'яти, які виконали напад на районний центр советської влади — Радехів. Командування Військової Округи УПА-Буг отримало інформації, що людолови з НКВД зігнали до Радехова біля 500 осіб для слідства з тортурами і вивозами на Сибір, отже вирішило провести відплатну акцію. Пізно вночі повстанці обступили Радехів і на домовлений знак почали атаку серіями з автоматів і гранатами. "Панцер-фавстами" розбили стіни-мури станиці НКВД і Воєнкомату, зламали скажений опір озвірілих енкаведистів біля тюрми, відчинили тюремні брами і звільнили приречених на загибель в'язнів. Можна уявити, яка це була для них несподівана радість і з яким зворушенням вони дякували своїм рідним визволителям. Радехівська операція УПА була незвичайно успішна, бо й втрат серед повстанців не було, лише декілька легко поранених.

У травні того ж року два відділи — один під командуванням "Шумського", а другий "Штиля" — переходять на терен Тактичного Відтинка "Данилів", який охоплював трикутник поміж річками Бугом, Солокією і Гучвою, та частини Володавського і Біло-Підляського повітів Підляшшя. Прихід цих двох відділів мав дуже велике значення, бо зустріч з рідним військом зробила чимале враження на місцеве населення. Завдяки рухливості цих відділів, ніхто не був зорієнтований, які сили УПА тут діють; їх оцінювали на кілька тисяч чоловік. Польські відділи ВiН-у (*Wolność i Niezawisłość*), які досі переслідували українське населення, відразу перейшли на свою територію, а наші підбадьорені люди почали одверто підтримувати УПА і підпілля.

Після того командир "Шумський", згідно з наказом, відбув рейд по Люблінському воєводстві зі спеціальним завданням пропагандивної роботи серед польського населення, а з початком серпня перейшов ріку Буг у Берестейську область (БРСР). Закінчивши рейд у Берестейщині, він повинен був повернутися на територію УРСР. Біля хутора Сугра перевів сотню вброд через Буг у ніч на 13 серпня і відразу наткнувся на советських прикордонників. Ще тієї злочасної ночі він поляг геройською смертю разом із більшістю своїх стрільців.

Про останні години його життя знаю з публікації *Пограничные войска СССР, май 1945-1950; сборник документов*. Москва : Наука, 1975, стор. 268-273. Підполковник Куцаков і майор Самарін, на основі звітів своїх підлеглих, подають докладний опис "збройної сутички прикордонників з бандою, яка прорвалася до ССРСР". З цього опису видно, що більшовики стягали чимраз більші сили в ту околицю за допомогою телефонного і радієвого зв'язку, ракет і післанців. Три рази вони оточували повстанців і зводили з ними бої, але за кожним разом наші проривали вороже кільце і виходили з оточення, тільки не всі. Втрати вбитими і пораненими були великі. Густі ліси, чагарники і трясовини утруднювали пересування; довелося залишати важку зброю і харчові запаси, бо стрільці були виснажені докраю. Врешті о 5-й год. ранку прийшла неминуча катастрофа: всі більшовицькі групи об'єдналися і тісним колом оточили повстанців; вирватися вже

не було можливо і вони прийняли останній бій, у висліді якого загинув командир "Шумський" і 12 стрільців, а 15 були поранені. Інші розбіглися, але й їх згодом виловили і вбили, або взяли в полон — на нелюдські муки.

Перестало битися гаряче серце мого Юрка, погасли його усміхнені очі. Не нажився він і навіть не навоювався...

З оповідання Є. Штендери виходить, що Юрко був вірний мені до кінця, а я?... Ні, бо як можна бути вірною метеорові, що пролетів по небосклоні мого життя і зник навіки? Я не залишилася вірною, але й ніколи його не забула. Він часто увижається мені таким, який був тоді — веселий, жартівливий, життєрадісний, але ще частіше уява викликає жахливу картину — пошматоване ворожими кулями його тіло і забуту могилу, може й без напису і без хреста. Нехай же оцей щирий спогад залетить з теплим вітром далеко за море і ляже на ту самотню могилу як дарунок від колишньої його дівчини з синіми очима. А може прилетить здалека і соловейко, сяде десь поблизу на галузці і заспіває йому пісень, що їх він так дуже любив — про радість і щастя і кохання. А може й ту, про яку часто просив:

Раз дивний сон приснивсь мені —
Себе я сам побачив в сні,
Я на руках в когось лежав
І гіркі сльози лив, ридав.

Хтось колисав мене до сну
І пісню хтось співав сумну.
Це неньки спів із серця плив,
Це пісня та, що я любив:

"Спи, дитино, спи,
Тихим сном засни,
Сон втре сльози з вій шовкових.
Спи під звук пісень
Чи вночі чи вдень,
Сон це море мрій чудових.

Хоч життя тверде
Ще на тебе жде,
Ти про це не знай, мій сину,
Ти про щастя сни,

Завжди жди весни,
А вона колись прилине."

Та це був сон, що щез, як дим,
І щастя все враз зникло з ним,
Бо батька й неньки вже нема,
А в хаті пустка скрізь німа.

Та в горю цім, у цій журбі
Я не здаюсь у боротьбі
І жду, аж знов колись мені
Співати буде ненька в сні:

"Спи, дитино, спи,
Тихим сном засни,
Сон втре сльози з вій шовкових.
Спи під звук пісень
Чи вночі чи вдень,
Сон це море мрій чудових.

Хоч життя тверде
Ще на тебе жде,
Ти про це не знай, мій сину,
Ти про щастя сни,
Завжди жди весни,
А вона колись прилине."

Спи, Юрчику, спи...

8. ПРОЩАВАЙ, РІДНЕ МІСТО!

Советський фронт підходив чимраз ближче, в місті зростала паніка. Мама готовилася залишати все і виїжджати на Захід, бо наша родина вже за першої окупації була на списку призначених до вивозу, тільки війна з Німеччиною тому перешкодила, а тепер із-за батька в Дивізії, тим більше не було б нам пощади. Я поїхала до Ількович допомогти мамі збиратися в дорогу і спакувати свої особисті речі. Нашій Марисі ми віддали корову, дві свинки (з третьої різник виготовив для мамі цілу діжку засоленого м'яса, сала, ковбас, сальцесонів), багато курей, качок, кроликів і гору одягу. Їй навіть залишилося моє чудове коралеве намисто, передаване з роду в рід, яке я позичила їй для виступу в танцювальній групі і забула відібрати. Вже самі тільки коралі становили чималий маєток. Якщо б їй цього всього не відібрали, то вона на довгий час була б забезпечена, а може й жених для неї знайшовся б, бо вона була ще молода і досить гарна.

Все я робила машинально, бо всі мої думки були з Юрком — де він тепер і що з ним діється? Мені серце рвалося з болю і жалю за всім, що мені довелося залишати: рідне місто, знайомих людей, могилу брата Нестора. Хто ж її тепер доглядатиме і приносить квіти, як мене не буде?

При кінці січня 1944 року (не пригадую точної дати) ми з мамою і багатьма знайомими зуміли дістатися на один з останніх поїздів і поїхали на Захід. Ми трималися разом з родиною бурмістра Осипа Каравана — його жінкою Вікторією і двома дітьми, 15-літньою Любою і 10-літнім Олегом, якого кликали Ольчиком. Вуйко Осип мусів залишитися в місті і ще приблизно шість місяців виконував свої обов'язки, бо фронт на цей час ще зупинився. Наші дві родини повинні були добитися до Сянока і тимчасово замешкати у лікаря Карановича, ще одного нашого родича по мамі. Він раніше називався Караван, але ставши лікарем, змінив прізвище, бо караваном називали карету для перевоження померлих і таке прізвище могло б відстрашувати пацієнтів. Він був досить відомий у Сяніччині як

добрий лікар і був відносно багатий. У його великому гарному домі жила його дружина, з роду Стернюків, син і дочка — обое підлітки, стара пані Стернюкова, його теща, і їхня служниця. Надто великого порядку ані особливої чистоти в домі не було, бо служниця була досить лінива, а до того язиката, а господині мабуть це не було важливе.

Нас усіх, разом п'ять осіб, прийняли досить приязно, особливо коли побачили, який цінний на той час дарунок ми їм привезли — повну діжку різного добірного м'ясива. Звичайно після вечері просили нас розповідати про наше життя під советською окупацією, про решту родини в Сокалі і про знайомих. Каранович розпитував про систему навчання в середній школі, про наш гімназійний хор і особливо цікавився советськими піснями, які ми мусіли тоді співати; видно, десь колись їх чув і дуже собі вподобав. Майже кожного вечора настоював, щоб йому щось заспівати. Мені було тоді не до пісень, я тужила за Юрком, за рідним містом і за всім іншим, від чого мене доля брутально відірвала, але відмовити йому було незручно. Довелося співати і гидку "Катюшу", і "На закате ходит парень", і "Очи чёрние" та ще багато інших.

Цікавою особистістю була старенька пані Стернюкова. Вона походила з аристократичної заможної родини, проживала в Парижі й у Відні, мала різні пригоди замолоду, бо була красунею, але мала одну велику хибу — її ноги були непропорційно короткі, що деколи створювало смішні ситуації. Про одну з них вона нам ось що розповіла. Це було у віденській опері. Вона сиділа у своїй льожі, прекрасно вдягнута, з діамантовою тіярою на голові і чарувала всіх довкруги своєю небуденною красою. Завважив її теж сам престолонаслідник (?) і прислав записку з компліментами та пропозицією зустрічі. Побачивши, що вона прочитала, він встав, щоб уклонитися, а коли вона встала зробити реверанс, він відразу сів і більше в її сторону не дивився — мабуть попав у шок із-за її zdeформованої фігури...

Незабаром ставлення до нас почало мінятися, хоча спершу майже непомітно. Я відчувала, що ми їм починаємо заважати, особливо з того часу, коли почала порожніти діжка з м'ясом... До певної міри їх можна було зрозуміти: п'ять чужих осіб у домі, з того двоє підлітків, мусіли внести чимало замішання у звичну рутину їхнього міщанського життя. Найгірші були діти

Карановичів. Розвезені і нездисципліновані, вони в не надто субтильний спосіб давали до розуміння, що ми, втікачі, живемо на їхній ласці. Для мене ця атмосфера ставала чимраз більш нестерпна і я вирішила знайти якусь працю, щоб забратися з хати.

В першій мірі я пішла до Українського Допомогового Комітету, щоб зібрати інформації про можливість якогось зайняття. На моє щастя склалося так, що там якраз розглядалися за працівником для німецької установи, яка повинна була видавати допомогу населенню Сянїччини у формі купонів на одяг і взуття. Під час інтерв'ю з М.(?) Подолянком виявилось, що для цієї праці треба вміти друкувати на машинці і то німецькою мовою. Після шести років навчання в гімназії я могла дати собі раду з цією мовою, але машинописання я не знала, про що щиро заявила. Відповідь була: "Нічого, навчитесь. Там вже працює п. Гринишин і він вам у всьому допоможе". Це було в п'ятницю, а в понеділок вранці я почала працювати.

Будинок, в якому приміщувалася ця установа (щось на кшталт суспільної опіки), був великий, кімнати просторі і світлі. Я познайомилась з п. Гринишином і він представив мене німецькому керівникові, а тоді завів до призначеного мені окремого бюро, яке мало ще невелику приймальню. На бюрку стояла друкарська машинка і стоси паперів — це були форми, які я повинна була виповняти. Він дав мені мінімальні інструкції, як послуговуватись машинкою, пояснив форми і пішов до своєї роботи.

Бог один знає, скільки паперу я напсувала того першого дня! Щоб знайти потрібну літеру, мені дуже став би в пригоді або поліцейний пес, або детектив... Ціле щастя, що того дня клієнтів ще не було. Вони почали приходити на другий день вранці. Це були переважно лемки з різних сіл Сянїччини. Я вперше в житті зустріла лемків і почула їхню цікаву лемківську говірку, яку спочатку було мені навіть трохи тяжко зрозуміти. А які незвичайні прізвища були в них: Коць, Моць, Сьоць, Цьоць та інші подібні. Цікаві й нові були для мене теж назви сіл, з якими я незабаром добре познайомилась. Моїм завданням було зібрати від клієнтів різні дані, напр. ім'я і прізвище, дата народження, місце проживання, родинний і маєтковий стан та запотребування.

Я відразу побачила, що мені неможливо буде збирати всі ці

дані, в голові перекладати їх на німецьку мову і відразу друкувати все те на машинці при клієнтах, які напевно завважили б мою нервозність і сконфуженість. Але — навчить біда ворожити! Я придумала спосіб: спокійно списувала всі інформації українською мовою на окремих формах, а коли люди вже перейшли, друкувала їх помалу й уважно на нових формах і заносила все те до п. Гринишина, а вже він із керівником вирішували, що кому призначити. Ці люди приходили знову у визначеному дні, щоб відібрати купони, які я мала обов'язок їм видавати.

Така система давала мені можливість часом поговорити з лемківськими газдами чи газдинями, розпитати про їхнє життя, вислухати їхні скарги і жалі. Потім вони передавали іншим у приймальні, що, мовляв, "паннунця добрі" і так я здобула собі в них певну прихильність і респект. Тому великим і несподіваним ударом був для мене лист від тата, в якому він писав ось таке: "До мене приходять різні військові знайомі і скаржаться, що ти, Надю, дуже неввічливо ставишся до їхніх жінок чи рідних, які приходять до бюро полагоджувати різні справи, чи просити допомоги". Я не могла зрозуміти, що сталося, бо я ніколи нікого з клієнтів одним словом не образила.

Незабаром ця загадка розв'язалася. В Допомоговому Комітеті працювала "східнячка", якій на ім'я теж було Надія, і саме вона ставилася до клієнтів так, як це водиться в Советському Союзі, тобто по-хамськи. Я сама була свідком, як старша пані вийшла заплакана з її бюро і нарікала, що та їй нагруб'янила. Тому що я теж працювала в подібній допомоговій установі, а наші імена були ідентичні, мене помішали з нею, бо знали від тата і про моє ім'я, і про мою працю. Я написала до тата листа і все вияснила, але почуття прикрости від несправедливого закиду залишилося.

З часом моє машинописання поправилось, я набула деякої вправності і швидкості, хоча писала тільки чотирма пальцями. Вся інша робота в бюро теж ішла непогано, так що з боку моїх зверхників ніяких закидів не було. Зате ситуація в домі Карановичів помітно погіршилась і ми з мамою почали думати над тим, де б знайти інше пристановище. Всю справу приспішив ось такий випадок. Одного дня зчинився рух у домі — всі почали шукати за якимсь дуже цінним пам'ятковим перснем старої пані Стернюкової. Перетрясли цілий дім, але персня не

було. Виходило, що тільки хтось його украв і підозріння впало на мене і на Любцю, бож молодим дівчатам така річ напевно подобалася. Вправді ніхто ясно про це не говорив, але з різних натяків і недомовлень можна було здогадатися, куди вітер віє. Боже, яка це гидота! Я була ображена до глибини душі і заявила мамі, що тут довше не буду жити. При допомозі знайомого з Комітету знайшла помешкання в Дубрівці Руській, кілька кілометрів від Сянока, і до тижня ми туди перенеслися разом з родиною Караванів. Ще заки ми вибралися, цей нещасний перстень знайшовся — на високому підвіконні в лазничці (ванні), де його поклала перед купіллю сама стара пані Стернюкова. Видно, що її пам'ять вже не завжди спрацьовувала.

Нове помешкання було невибагливе, але досить вигідне. Найліпше було те, що через дорогу була залізнична станція, отже я могла доїжджати до праці поїздом, а в добру погоду ровером. З родиною Караванів нам жилося добре. Пані Караванова мала згідливу вдачу, була доброю мамою і доброю господинею. Любця знала мене з гімназії і ставилася з певним респектом, а в дечому намагалася мене навіть наслідувати. Я заставляла її читати і вивчати напам'ять вірші та вчила співати пісень, яких я знала понад сотню. В неї був гарний голос і незадовго ми вже могли разом поспівати в довгий зимовий вечір, щоб перебити нудьгу і хоч на хвилю втишити смуток. Ольчик був трохи розвезений, як це звичайно буває з одинаками, але назагал добрий хлопчик і проблем із ним не було. Своїм знайомим я подала нову адресу і незабаром почали приходити численні листи.

Здавалося, все укладалося непогано, але я почувалася самотною і нікому непотрібною. Я й не думала, що до такої міри буду тужити за рідним містом, яке я досі вважала чимось samozрозумілим — воно завжди було і завжди повинно бути. Там знали моїх батьків, знали мене, хоч би з моїх виступів на сцені міського театру, радо віталися зі мною, цікавилися мною і може навіть гордилися мною. А тут я нікого не знала і мене ніхто не знав і не дбав, чи я існую, чи ні. Зовсім як Шевченкове "мов одірвалось од гіллі..." Мені часто вчувався рефрен до танга, що його написав згадуваний раніше Богдан Стефанишин, і яке ми залюбки при різних нагодах співали:

То Сокаль над Бугом синіх вод,
То Сокаль — місто кохань, пригод,
То Сокаль, коханий Сокаль —
Твердиня й герць жіночих серць.

До мого невеселого настрою причинялася ще довга і прикра зима. Все в тому чужому місті здавалося мені холодне, безбарвне, сумне і нецікаве. Я ждала весни і сподівалася, що може вона внесе хоч трохи світла і радості в моє життя.

9. НЕПОВТОРНА ВЕСНА

Находила весна 1944 року. Хоч як я тужила за Юрком, але одночасно була свідомо того, що вже ніколи його не побачу. Життя плило своїм руслом і молодість вимагала своїх прав і привілеїв — мені ж тільки 18! Надворі теплішало, з-під снігу тут і там проступала ніжнозелена трава, а де-не-де білі підсніжки виставляли свої голівки під ласкаве сонячне проміння. Точно, як у великої Лесі:

Була весна весела, щедра, мила,
Промінням грала, сипала квітки.
Вона летіла хутко, мов стокрила,
За нею вслід співучії пташки.

Моя душа тремтіла на грані сподівання чогось гарного, небуденного. І воно прийшло — та давня весна була чи не найкраща в моєму житті.

Якось уночі зі суботи на неділю збудив мене глухий вибух десь удалині і після того я вже не могла заснути. Встала раненько, збудила Любцю й Ольчика, всі ми дбайливо вдягнулися, дівчата поклали коси короною на головах (в Люби теж були гарні русьві коси) і пішли до Сянока на Богослужіння. Ми йшли вздовж залізничної колії і десь наполовині дороги побачили розвалені рейки і кілька перевернутих товарних вагонів. Я зразу ж подумала, що це певно робота боївки УПА.

Служба Божа правилася надворі, бо церква виявилася замала, щоб вмістити не лише місцевих парафіян, але й усіх біженців, які втікали від поновної більшовицької навали. Світило сонце, гарно співав хор, а коли все закінчилося, люди ще довго стояли гуртами і розмовляли. Коли ми вже збиралися відходити, до нас приступило двоє чоловіків в уніформах Української допоміжної поліції, представилися і просили розказати, що ми бачили подорозі з Дубрівки Руської, чи крім вибуху чули ми стрілянину, чи були сліди поранень і т.д. (Звідки вони знали, що ми прийшли з Дубрівки Руської?) Старший з них, може 35-літній,

чорнявий, високого зросту, назвав себе Михайлом Сколоздрою, а молодший Василем Шишканинцем. Він був зовсім молодий (згодом виявилось, що йому 23 роки), середнього зросту, з білявим хвилястим волоссям і синіми-синіми очима, якими крадькома несміливо споглядав на мене. Нагло наші очі зустрілися і... наче іскра впала в моє серце і щось озвалось в душі: "Це воно! Це гарне, незвичайне, сподіване!" Видно в нього сталося те ж саме, бо з того часу ми зустрічалися майже кожного дня. Під час обідньої перерви я швидко з'їдала свою скромну канাপку, запивала водою і бігла до недалекого парку, де на мене вже ждав він, деколи в уніформі, а частіше в цивільному одязі, завжди елегантний, чистий, свіжий, напахнений і деколи з китичкою квітів для мене, а часом з коробочкою шоколадок, які ми подорозі залюбки з'їдали. Ми проходжувалися алеями парку і розмовляли про все і про ніщо, і було нам так добре, наче ми десь колись росли вкупі і ніколи не розлучалися.

Я швидко збагнула, що це прекрасна людина і то не тільки зовнішнім виглядом; він мав добрий характер і ласкаву вдачу, був безпретенсійний, уважливий до людей і мав почуття гумору.

Про себе він майже нічого не розповідав. Тільки трохи згодом я дещо довідалася від Сколоздри, який теж деколи намагався мене зустрінути. Отже — Василько походив із Синевідська Вижнього, єдиний син досить заможних батьків.⁹ На 17-ому році життя він залишив школу і подався на Закарпаття здобувати Карпатську Україну. Там перейшов короткий інтенсивний військовий вишкіл, дістав зброю в руки, брав участь у декількох боях та згодом попав у мадярський полон. Остаточно німецька влада постаралася про звільнення полонених, але під умовою, що вони вступлять до Української допоміжної поліції. Перейшовши німецький військовий вишкіл і вишкіл української поліції, він опинився разом з іншими колишніми вояками Карпатської Січі в Команчі, а згодом на станиці в Сяноці. Лемки й далі називали їх "січовики".

Наші зустрічі продовжувалися і то не лише під час обідніх перерв у парку. Якось я висловила своє захоплення недалеким

---

⁹Ця інформація виявилася неправильна, бо в публікації *Повстанські могили*. Варшава-Торонто, В-во "Український Архів" і "Літопис УПА", 1995, стор. 300-301, подано Лавочне, Стрийського повіту, як місце народження Василя Шишканинця.

лісом на невисоких горах, який мерехтів на сонці різними відтінками зелені. Це вперше в житті я бачила живі гори, бо землі в моїх родинних околицях рівні, як стіл. Зараз у наступну неділю він зумів звільнитися від обов'язків і забрав мене на довгу прогулянку до цього ж лісу. Ми ходили попід зеленим балдахином дерев, вслухалися у спів заоханих пташок, у бриніння міріад комах, вдихали аромат лісових квітів і, здавалося, нічого більше нам до щастя не було потрібно.

Іншим разом я зацікавилася його револьвером, з яким він не розлучався навіть тоді, коли був у цивільному вбранні. При першій нагоді він повів мене далеко в луки, де ми сховалися за горбком, і вчив стріляти. Луна від пострілів розносилась далеко і відбивалась від пагорків. Коли я, замість у визначену ціль, попадала "Богові у вікна", ми обоє сміялися до сліз. Така ескапада була в тому часі доволі ризикована, бо могли випадково звідкись узятися німці, а тоді йому лиха не обминути б.

Він залюбки називав мене "дітиська". Спочатку я вдавано ображалася, бо ж я вже доросла особа, на доказ чого маю матуральне свідоцтво, а він же не так багато старший за мене. Але потім це трохи дивне і незвичне прізвисько стало мені дуже миле і дороге. В нього і пес був не пес, а "песько" і я до сьогодні вживаю це несловникове слово.

З часом ми вже не задовольнялися зустрічами під час обідніх перерв. Коли тільки мав змогу, він повідомляв, що увечері приїде до мене. Тоді я швидко поверталася ровером до хати, щось там поїла, скидала зі себе бюрове вбрання, брала "душ" (це була мидниця теплої води за ширмою в нашій таки кімнаті), вдягала якесь свіже плаття і вже була готова зустрічати Василька. Він приїжджав поїздом, а коли поїзд не йшов, то ровером. Спершу заходив за мною до хати, але ми обоє швидко збагнули, що моя мама не дуже ласкаво дивиться на наші зустрічі. Їй було дивно, що я так скоро поміняла Юрка, який їй дуже подобався, на нового адоратора. Раз навіть устроїла мені "збитка". Ми всі троє сиділи за столом, на якому стояв флякон із китицями бузку. Яке було моє збентеження, коли я нагло побачила застромлену в бузок невелику фотографію Юрка! Я швидко забрала цей флякон нібито налити свіжої води і так якось все збулося.

Після того я вже виходила раніше з дому, а коли мама, наче випадково, крутилася біля дверей, я вискакувала крізь вікно.

Ніщо не могло і не сміло мене зупинити! Я підсвідомо відчувала, що наша ідилія не зможе довго потривати, бо ось-ось нагряне доба ще лютіша, як вовчиця, і роздере нас хижими зубами. Так і сталося, але покищо ми раділи кожною хвилиною, прожитою разом. Ми отже йшли на довгі вечірні проходи, деколи розмовляючи, а деколи й мовчки, тримаючись за руки, наче двоє Франкових дітей, які йдуть шукати тих стовпів, що підпирають небо.

Сьогодні мабуть ніхто не повірить, що, без уваги на таку силу почувань (я була певна, що він відчуває те ж саме), це був наш єдиний фізичний контакт — до цього часу ми ще навіть не поцілувались. В мене склалось враження, що він уважає мене якоюсь неістотною ефемерною з'явою, яка щезне від будь-якого необачного слова чи дотику. Якби він знав, як я прагнула якогось більш інтимного відношення!

Одного гарного вечора на початку червня ми зайшли в недалекий гайок, знайшли малесеньку галявину і сіли на зваленому стовбурі, над яким звисало гілля сусіднього дерева. Було затишно і тепло, десь здалека доносився запах цвітучої черемхи, бриніли комарі, між кущами блимали святойванські вогники, з небесних висот моргали до нас зорі, а легіт вітру пестив наші обличчя. Тоді несподівано щось прорвалося в його душі, зсунулася з неї якась темна завіса і він почав розповідати про себе, про Карпатську Україну, а потім про мадярський полон і нелюдське там трактування. Полонених тримали в просторій залі, яка все таки була затісна для великої кількості людей, харчів давали лише стільки, щоб вони не вимерли з голоду, вдень виводили по-одному на допити і жорстоко побивали. Наніч зв'язували їм руки й ноги, так що спати можна було тільки в сидячій позиції. Пізно ввечері починалося найстрашніше: в залю вривалася зграя напівп'яних молодих мадярських офіцериків, які влаштовували собі змагання — хто більше і жорстокіше поб'є в'язнів. Катували безборонних військовополонених так довго, доки мало що не падали від зусилля. І це повторювалося кожного вечора...

Ця потрясаюча розповідь викликала в мене цілу низку різних почувань. Від сказаної люті і бажання дикої помсти за зневагу, за біль, за кривду, до нескazanного співчуття і безмірного жалю за всі його муки. Мені з очей капали тяжкі сльози і серце рвалося на шматки, коли уявила, як розбещені

катюги сміли безкарно нівечити його молоде тіло. Мені бракувало слів, щоб висказати свої почування, зате до болю хотілося взяти його в обійми, тулити до себе, як малу покривджену дитину і поцілунками спивати всю гіркість та образу. Але... як же може дівчина першою проявити ініціативу? Що він собі про мене подумає?... Сьогодні, в наших модерних часах, коли жінки намагаються не то дорівняти чоловікам, але й перевищити їх у всьому, така моральна настанова навіть мені здається дрібноміщанською заскорузлістю. Однак тоді це була прийнята норма поведінки.

В цю ситуацію врешті вмішалася якась вища сила у формі...хруща. Невже це був Антонич? Бо це ж

Антонич був хрущем
І жив колись на вишнях,
На вишнях тих,
Що їх оспівував Шевченко.

Він налетів з темряви прямо на мене, я відсахнулася і опинилася у Василькових обіймах. Куди й поділася раніша несміливість і повздержливість! Він палко пригортав мене до себе, жагучими поцілунками покривав мої уста, обличчя, очі, волосся, а тоді шептав-нашіптував: "Мої кохані дітиська! Моя ти зіронько ясна! Моя Надіє! Я зацілюю тебе на смерть!" Чи це випадково він проказав слова Лукаша з *Лісової пісні*? Попадаючи в той самий тон, я без надуми відповіла словами Мавки:

Ні, я не можу вмерти.
Я маю в серці те,
Що не вмирає.

А тоді додала вже від себе: Я хочу жити і тебе любити... І знову пристрасні поцілунки і пестливі слова. В мені шалено кружляла кров, серце било молотом, все збуджене тіло пашіло вогнем, я вся п'яніла від щастя, а десь з глибин виринали бажання з'єднатися з ним в одне єство, манило щось незнане, невідпінане. Признаюся, я готова була принести йому в дарі себе всю, якби тільки він перший зважився на такий крок. І знову ця клята передумова! Але, видно, він краще за мене усвідомлював

*Василь Шишканинець в уніформі
вояка Карпатської Січі, 1939*

*Василь Шишканинець в Сяноці,
весна 1944*

ую безвихідність нашого становища в тому тривожному часі і всі можливі наслідки такого нерозважного вчинку. А він не міг виставляти на небезпеку свої "дітиська". Це була наша єдина така інтимна зустріч і пам'ять про цю чисту весняну любов залишилася в мене на все життя.

За кілька днів приїхав мій батько з двома вояками. Він роздобув у дивізійної влади дозвіл перевезти до Німеччини декілька родин дивізійників, бо советський фронт наближався швидкими темпами і всі загрожені панічно втікали: одні на Краків і далі, а інші на Словаччину. В нашій групі була наша родичка по мамі, Геня Козьолковська з двома малолітніми доньками, Вікторія Караван з двома дітьми, п-і Пестракова з одною дитиною і я з мамою. Всі наші речі — декілька валізок — і нас завантажили на грузовик, повезли на південь і зупинилися в Команчі, недалеко словацького кордону. Це велике лемківське село було завалене автомобілями, вантажними, візками, безліччю наших людей і масою військових, головно узбеків, які тоді служили в німецькій армії. Розказували згодом, що якийсь хлопчина з роззявленим ротом дивився на такого косоокого жовтошкірого вояка, поки той не визвірився на нього: "Ты што, не видел германца?" Довкола стояв людський шум, гамір і крики. Я вийшла з грузовика, щоб пройтися, і нагло передо мною станув він, Василько! Нашій радості не було меж. Він розповів, що майже вся Українська допоміжна поліція залишила станицю в Сяноці і з запасами зброї, амуніції та уніформів перейшла в підпілля. Тому він тимчасово в цивільному, але з револьвером за поясом. Між іншим, цей револьвер завважили нещодавно узбеки, обступили його і взялися вести чи то до своєї команди, чи на розстріл. Тільки з великим трудом його врятувала збережена поліційна виказка. В Команчі він жде на свого зверхника Мартина Василя Мізерного (командира "Рена"), який тількищо вийшов, а радше втік, з німецької тюрми Монтелюпіх у Кракові, і на дальші накази. Про "Рена" я чула від нього нераз — вони були знайомі ще з Карпатської України. "Рен" був багато старший і в міру можливого опікувався юним добровольцем, який вибрав собі псевдо "Бір".

Я пробувала довідатися від Василька, чи є будь-яка можливість для мене залишитися і перейти в підпілля, чого мені раніше не вдалося зробити в Сокалі. Одначе я добре знала, що це марні сподівання, бо, виїхавши в поспіху до Сянока, я

втратила зв'язок зі своїм організаційним зверхником, а без офіційного дозволу і спрямування ніхто інший не міг би взяти відповідальності за мене в чужому терені, де мене не знали.

Усвідомивши, що це востаннє я бачу його сині очі і ласкаву усмішку, в мене росло-наростало пристрасне бажання — ще раз, на прощання, пригорнутися до нього, притулитися до його грудей і відчувати на собі його дужі, але й такі ніжні, обійми. Цей вибух почуттів був такий сильний, що спричинював прямо фізичний біль. Я бачила, що з ним діється те ж саме і ми обоє гарячково почали шукати очима за якимсь місцем, де ми були б самі. Але за кожним деревом, за кожним кущем, за кожним будинком були люди, люди, люди. Які вони були мені тоді осоружні! Ми ж так мало для себе вимагали — кілька хвилин десь у затишку, без настирливих людських очей. Але й цього нам доля відмовила і в мене на довгий час залишалося болюче почуття чогось незавершеного, недосяжного, нездійсненого.

За мною вже шукали, майже непритомну вкинули у грузовик і кудись повезли. Вже згодом я довідалася, що батько зробив добре рішення не транспортувати нас до Німеччини через Словаччину, бо чимало наших втікачів там поплатилися життям, а м. ін. найліпший його приятель, Володимир Звадюк. Він з кількома іншими відбився від основного гурту, мабуть хотів роздобути харчів, їх зловили червоні словацькі партизани і на місці постріляли. У 1986 році я зустрінула п. Звадюкову на "Союзівці" під час першого З'їзду Надбужанців і виявилось, що вона, бідна, ще й до цього часу не вірила в його смерть і вперто сподівалася, що він ось-ось повернеться.

Наступні дні були для мене наче туманом вкриті. Не знаю, де нас посадили на якийсь військовий поїзд в останній товарний вагон, захащений порожніми бочівками від пива, так що не можна було навіть вигідно сидіти, не то спати. Батько зі стрільцями від'їхав раніше, бо мусів бути на визначений час в Дивізії. Наша макабрична подорож тривала десять днів. Я майже нічого не їла, не спала і навіть не пробувала задовольняти природні потреби, бо й не було можливості. Вправді можна було вискочити з вагону, коли поїзд зупинявся серед лісу, але те ж саме робили десятки німецьких вояків, а крім того поїзд міг би без попередження рушити з місця і тоді можна було там і залишитися. Мама дуже журилася мною, але видно, що Бог наділив мене добрим здоров'ям, бо мені нічого

поважного не сталося. Мені не хотілося нічого; я переважно сиділа десь у тісному кутку вагона і думала-думала про все пережите, яке вже ніколи не повернеться. А все таки десь на дні душі жеврів промінчик надії, що ось то я йду вулицею задумана, зажурена, минаю сотні байдужих людей і нагло передо мною стане він — живий, здоровий, усміхнений — і скаже: "Як же там мої дітиська?"... Ще довго-довго я шукала його дорогого обличчя і стрункої постаті між перехожими на вулицях чужих міст. Та дарма...

Згодом почали надходити підпільним шляхом вістки з України про геройську боротьбу УПА проти двох наїзників, про славних її командирів, а між ними доволі часто про поручника "Біра", командира сотні на Закерзонні, головно на Лемківщині. Пригадую, в одній статті, надрукованій в газеті *Український Самостійник* 1956 р. автор М. Р. Горислав¹⁰ написав багато про нього, а м. ін. те, що він у кожній ситуації — чи на постої, чи в бою — завжди виглядав елегантно: поголений, в чистій уніформі, вичищених чоботах і цим давав приклад, як повинен виглядати український повстанець. Того ж вимагав і від своїх вояків, а тих, які занедбувалися, називав "ферками", певно, щоб не образити їх більш різким словом "оферма". Все таки він дуже любив своїх стрільців і завжди намагався вивести їх із боїв без втрат.

Крім окремих статей є чимало згадок про нього в різних томах *Літопису УПА*. Я старанно збирала ці згадки, наче дорогоцінні перли, нанизувала їх на нитку спогадів і ось тепер передаю їх своїм нащадкам, щоб і вони зберігали й шанували пам'ять геройського командира "Біра" — могого незабутнього Василька,

Так отже — невдовзі після нашого останнього побачення в Команчі прибув на Лемківщину "Рен". Зустріч тих двох давніх друзів була зворушлива. Хоча виснажений німецькою в'язницею, "Рен" обійняв пост командира новозорганізованого куреня, а "Біра" призначив курінним ад'ютантом і його можна було тоді бачити на білому коні скрізь — то коло однієї сотні, то коло другої. Відважний, бойовий, а при тому завше погідний

---

¹⁰Справжнє прізвище Модест Ріпецький, курінний лікар при курені «Рена». Згодом один з редакторів *Літопису УПА*. Помер 28 червня 2004 р. в Чикаго, США.

і веселий, без уваги на нестерпний голод, невиспані ночі, зливний дощ, чи тріскучий мороз і глибокий сніг.

Після тимчасового розчленування куреня навесні 1945 року "Бір" дістав функцію військового референта, а восени того ж року став командиром сотні, для якої приділено терен діяння від лінії Лісько-Балигород-Тісна на заході по ріку Сян (кордон між УРСР і Польщею) на сході. Щоб підготувати сотню до боїв, він спершу провів її інтенсивний вишкіл. До найзамітніших дій його сотні належить пропагандивний рейд по Словаччині навесні 1946 року, великий бій з переважаючими силами польського війська в селах Середнє Велике і Лукове, наскок на станицю МО (Milicja Obywatelska) у Волкові та багато більших і менших сутичок, боїв і засідок.

Найбільшу славу здобув "Бір" своєю знаменитою засідкою, одною з найуспішніших на Лемківщині, на ВП (Wojsko Polskie) з Тісної, де знищив 32 бандитів. Це була гідна відплата за знищення упівського шпиталика в січні 1947 року; там загинуло 17 повстанців. М. Р. Юрислав ось так пише про цю трагедію: "Ворогові вдалося підступом знайти цю санітарну криївку, але живим не вдалося взяти нікого. Ранені та санітарна обслуга чинили опір так довго, як було можливо, а коли не стало набоїв, постріляли себе самі, а криївку запалили. Тільки згарища шпиталю з 17 звуглілими повстанцями стали здобиччю ворога." Інформацію про цю трагічну подію подали взяті в полон поляки. Вони також ствердили, що між убитими були офіцери, підофіцери та вояки саме тієї групи ВП, яка зробила наскок на шпиталь.

У квітні 1947 року почалася горезвісна акція "Вісла" — генеральний наступ на відділи УПА та підпілля на Лемківщині силами тисяч червоного польського війська, більшовиків і чехів. Однак найбільшим ударом для повстанців стало виселення всіх жителів Лемківщини і спалення сіл, внаслідок чого відділам почав загрожувати голод. Поручник "Бір" об'єднався із сотнями "Хріна" і "Стаха" та спершу маневрував лісами Бескиду, де в бою з чеським військом дістав легке поранення, а 29 червня 1947 року пробився через кордон з Польщі на територію УРСР. Приділений до певного терену, "Бір" одягнув та відживив своє знесилене частими боями, маршами й голодом вояцтво, привів його знову до боєздатності та нетерпляче ждав весни, щоб знову розпочати боротьбу. Але

весни вже не діждався — він загинув смертю героя 8 лютого 1948 р. на горі Шебелі в Майданських лісах, в околиці сіл Мита, Росохач, Багновате та інші (Дрогобиччина), оточений трьома тисячами більшовиків. Не сповнилася його мрія стати офіцером регулярної армії у вільній Українській Державі...

І ще одне треба додати. Коли в 1950 році появилася на чужині книжка легендарного командира Степана "Хріна" *Зимою в бункрі: спогади-хроніка 1947/48*, я знайшла там багато згадок про командира "Біра", а м. ін. те, що в нього була наречена, красуня Анна Черешньовська, псевдо "Тетяна" — вояк і співпрацівник найкращих вояцьких прикмет, відважна, притомна в найгірнішій ситуації, фанатик нашої ідеї і боротьби. Це вона провела зиму 1947/48 з командиром "Хріном" і ще кількома стрільцями в підземному бункері, де виготовляла звіти та літературу для відділів, а також переписувала на машинці вищезгадані спогади "Хріна" і чотогого "Острове́рха". Раніше, як референтка Українського Червоного Хреста на Лемківщині, вона опікується хворими на тиф стрільцями, а між ними виліковує поручника "Біра". Чи ж можна було не закохатися в неї? Я лише маю надію, що вона не вагалася дарувати йому беззастережну любов і більше ласки, ніж я. Бо я зуміла подарувати йому тільки одну чарівну неповторну весну...

10. НА ЧУЖІЙ НІМЕЦЬКІЙ ЗЕМЛІ

Не пригадую точної дати, коли ми врешті прибули до місцевості Нойгаммер на Шлезьку, де тоді стояла Дивізія. Тато знайшов для мами і для мене помешкання в недалекому сільці у жінки, чоловік якої воював на східньому фронті. Вона працювала тяжко, доглядаючи кількоро дітей і займаючись невеликим господарством. Нам — утікачам — дуже співчувала, мабуть передчувала, що і їй незадовго доведеться покидати все знайоме, рідне та йти на скитання. Всім іншим жінкам з нашої групи їхні чоловіки теж знайшли приміщення.

Мені було байдуже, де я живу і що зо мною діється. Я тужила не лише за Сокалем, але й за Сяноком, бо й він став мені близький і дорогий. Мою самотність і нудьгу дещо переривали відвідини тата і Нестора. Всіх інших знайомих вже тоді вислали на різні фронти, а найбільше на східній фронт, де під Бродами Дивізію розбито вщент. Нестор використовував кожну вільну годину, щоб мене побачити, а його поведінка ставала чимраз більш агресивна. Одного вечора ми пішли в кіно і він завів мене в кінець залі, де нікого близько не було. Замість дивитися на екран, він дивився на мене, а його очі справді блищали по-вовчому. Всю приємність від досить гарного фільму попсувало мені те, що я мусіла весь час оборонятися від його настирливих рук, які щохвилини намагалися просунутись куди не слід. Це мене турбувало і насторожувало. Що це з ним діється? Він же досі знав межу, за яку його залицяння не сміло вийти.

Кульмінаційний пункт наступив за кілька днів. Нестор прийшов увечері після службових зайнять, ми деякий час розмовляли з мамою, а що вечір був гарний, вирішили піти на прохід. Він обняв мене за плечі і щораз палкіше пригортав до себе. Ми пройшли повз господарські забудовання і вийшли на лужок, де стояли невеликі копички сіна. Біля однієї з них він зупинився, підняв мене на руки, майже кинув на те сіно і, мов ошалілий, почав рвати на мені одяг з очевидним наміром взяти мене силою. Від шоку мені спершу забило дух, а рівночасно блиснула думка-порівняння, з якою ніжністю і респектом

ставився до мене ще так недавно незабутній Василько, а оцей варвар! Почуття лютої образи додало мені сил відіпхнути його геть, я зірвалася на ноги і закричала: "Як ти смієш? Чи ти збожеволів? Та відтепер я тебе й на очі не хочу бачити!" і побігла до хати.

Після того я вже його ніколи не бачила, тим більше, що за кілька днів його вже в Нойгаммері не було. Він написав кілька листів, яких я не читала; писав також до батька і просив допомогти йому нав'язати контакт зі мною, але надаремно. Спільні знайомі згодом розказали, що він під Броди не попав; його вислали з частиною війська до Югославії, а коли закінчилася війна, перейшов до Австрії, потрапив у англійський полон, звідтам до табору полонених у Ріміні (Італія), а в грудні 1948 року до Англії, де й залишився. Більше нічого про нього не знаю.

Незабаром трапився ще один прикрий випадок. З батьком у його бюро працював приблизно 30-літній одружений підофіцер Загородський (імени не пригадую). Ми були знайомі, бо я деколи приходила до батька, використовуючи свою спеціальну перепустку. Турбувало мене чимало те, що батько часто жалівся на якісь дивні шлункові болі. Побачивши, як я нудьгувала, бо навіть не було будь-чого путнього прочитати, цей пан спитав у батька дозволу запросити мене в кіно в недалекому містечку, і я теж погодилась. Він приїхав по мене військовим мотоциклом, я мусіла сидіти на задньому сидінні і триматись його, щоб не злетіти. Фільм був цікавий і я почувалася непогано, він поводився коректно, тільки деколи я відчувала його погляд на собі. Коли ми в поворотній дорозі наблизилися до якогось невеличкого гаю, він почав сповільнювати їзду і стурбовано сказав, що в мотоциклі щось погано працює і він мусить це перевірити. Ми з'їхали з дороги, зупинилися між деревами, він почав оглядати мотоцикл, а потім скинув жакет, бо йому зробилося душно. За хвилину він вже кинув мене на цей жакет з таким самим наміром, який був раніше в Нестора. Що це з тими людьми діється? Цим разом мені нагадалася давно почута порада, я підтягнула коліно, він завив з болю і несподіванки; це дало мені можливість зірватися і досить спокійно сказати: "Ви сильніші за мене і вам може вдатися мене перемогти, але тоді муситимете мене вбити, бо інакше я про все повітую і вас розстріляють". Це його охолодило і ми якось доїхали.

Згодом я пробувала ці випадки проаналізувати. Невже це військове життя і брак нормального контакту з жінками, чи може факт, що ці люди стояли перед обличчям смерті, спричинив ось таке нехтування прийнятими засадами респектабельної поведінки? Як би я не намагалася це пояснити, в мене залишалося почуття образи і несмаку.

Невдовзі батька вислали на Словаччину і ми з мамою залишилися самі — в чужій країні, серед чужих людей. В тому часі зі мною сконтактувалася старша товаришка з гімназії Віра Кутинська. Вона працювала в Сокалі в поштовому уряді і її разом з цілим урядом вивезли до Німеччини і влаштували на працю в місті Герліц. Я вирішила скористати з її запросин і поїхати туди у відвідини. Мені треба було їхати поїздом, що для молодих людей тоді було доволі небезпечно. Гестапо систематично проводило контролі в поїздах і забиравало тих, які не були на фронті, або не працювали в німецькій індустрії чи в сільському господарстві. Трапилась така перевірка і мені, але від висилки кудись на примусову роботу врятувала мене перепустка до військового табору, видана командою "SS Division Galizien". Гестапівці довго дивилися то на цю посвідку, то на мене. Вони певно подумали, що я ходжу до табору обслуговувати вояків, але дивувало їх те, що мій вигляд ніяк не підходив для жінки такого типу. Кінець-кінцем мене таки відпустили, інакше мені довелося б загинути десь у фабриці амуніції, що були тоді під постійним американським бомбардуванням, і навіть ніхто не знав би, де я поділась.

До Віри Кутинської в тому часі прибилася Ганя Олесько, яка вже раніше закінчила Торговельну Школу в Сокалі і працювала в лікарні. Ми з нею не товаришували, але були знайомі, а тепер ми всі три раділи цією зустріччю, наче рідні сестри. Виявилося, що Ганя не зголосилася у відповідному уряді, бо боялася висилки на примусову роботу, отже не одержувала харчових купонів. Віра ділилася з нею своїми дуже скромними харчами, а вислід був такий, що вони обидві майже голодували. Ціле щастя, що я привезла зі собою заощаджені купони (наша німкеня деколи приносила нам молоко, масло і яйця зі свого господарства), отже могла їх трохи підгодувати.

Віра вже раніше нав'язала контакт з кількома нашими дівчатами і хлопцями, які працювали в тяжкій індустрії у тому місті, але жили по приватних помешканнях, а не в таборах для

Ганя Олесько, 1945

Ostarbeiter-ів. Вони деколи сходилися разом увечері, щоб поговорити чи побавитися. Влаштували таку вечірку і тим разом та запросили нас трьох. Дівчата роздобули потрібні продукти і заходилися варити вареники, а хлопці принесли ковбасу, шинку і вино. Після доброї вечері ми з Ганею влаштували їм справжній концерт — вона добре грала на гітарі і співала альтом, а я сопраном. Нас просили співати ще і ще, аж поки ми зовсім не втомилися.

Біля мене ввесь час увихався якийсь молодець в елегантному костюмі, з дорогим годинником на руці, на прізвище Степан Ільків. Це він взявся проводити нас додому, на другий день запросив у кіно, потім до ресторану, приносив квіти, шоколядки і вино, навіть подарував свою фотографію, якої ніхто не просив. Віра розказувала, що він якимсь способом заробив дуже багато грошей — певно "паскував", як тоді говорили, тобто купував і перепродавав різні товари з великим заробітком. Мені він почав уже набридати своїми зальотами і я вирішила чимшвидше повертатися. Заки до цього дійшло, я в тому місті мала ще ось таку пригоду. Повертаючись одного дня додому, я побачила, що з усіх сторін біжать люди в напрямі головної вулиці. З цікавості пішла і я туди, де побачила масу людей по обох боках вулиці, які, видно, на щось чекали. Хоч

Степан Ільків, 1944

вони стояли тісно, я — мала і звинна — все таки зуміла протиснутися на самий перед і побачила цілу колону авт, наповнених СС-ами, а посередині їхав міністер пропаганди Геббельс — права рука Гітлера. Нагло з одного авта зіскочив якийсь офіцер і до мене з криком — чому я не підношу руки обов'язковим салютом. Щойно тоді я побачила з боків і за мною цілий ліс піднесених рук... Трохи з переляку, трохи з упертості і трохи з дурноти я таки не піднесла руки, тільки сховалася за людей і "героїчно втекла".

Знаючи, що Ганя не зможе довго протриматися без харчових карток, я почала намовляти її, щоб переїжджала до нас, а вже ми разом якось проживемо; вона обіцяла, що про це серйозно подумає. Я повернулася до мамі, а в найближчу суботу мала неочікувану візиту — це мій найповіший адоратор намовив (чи підкупив) Віру, щоб з ним поїхала до мене. Привіз різні подарунки, а на другий день запропонував одруження, бо він, мовляв, такий багатий, що зможе легко забезпечити вигідне життя не лише мені, але й моїй мамі... Шкода, що в мене не було традиційного гарбуза, а то довелося відсилати того жениха навіть без нього. Я не могла простити Вірі, що дала себе намовити на таку ескападу.

Ганя таки приїхала до нас і з того часу ми не розлучалися чотири роки — аж до виїзду в Канаду. Для мене вона стала наче рідною сестрою, а для моїх батьків другою дочкою. Кажу — батьків, бо за деякий час тата звільнили з війська — в нього виявилася язва шлунка, яка кривавила і не заліковувалася, так що він став непридатний для військової служби.

Советський фронт наближався швидкими темпами і ми були змушені втікати ще далі на захід. Остаточно поселилися в малому баварському селі у фермера Цінтля, де мали дві кімнатки і кухню. Тато допоміг Гані отримати харчові картки і разом з нашими та з деякою допомогою від фермерки можна було вижити, хоча дуже скромно. Ми дякували Богові, що дозволив нам зібратися до купи, але нас, молодих, мучила нудьга без зайняття і без будь-якого товариства. Ми жили спогадами про Сокаль, про спільних знайомих, і піснями, бо Ганя привезла зі собою гітару і ми могли досхочу наспіватися.

Німеччина програвала на всіх фронтах і врешті 7 травня 1945 року група армійських лідерів підписала капітуляцію, а 5 червня поділено Німеччину на чотири окупаційні зони: американську, англійську, советську і французьку. Баварія опинилася в американській зоні і нам покищо не загрожував примусовий поворот "на рідину". Зате тисячі робітників з України добровільно повернулися, щоб зазнати ув'язнення, висилки на Сибір, а то й смертної кари. Покищо вони святкували своє визволення від каторжних робіт — пили, співали, бешкетували, подекуди грабили німецькі крамниці і запасалися одягом, взуттям та всякою всячиною. Саме тоді ми з Ганею мали смішну пригоду.

Одного попудня ми взяли гітару і пішли в недалекий лісок, щоб побути на самоті і трохи поспівати. Подорозі зривали лісні квітки і сплітали вінці. Врешті зупинилися на невеликій галявині, Ганя почала грати на гітарі і наспівувати, а я, чи то з нудьги, чи здуру, розплела свої довгі коси і стала танцювати поміж деревами. Вдягнута у щось біле і легке, з вінком на голові, з розмаяними косами — я сама собі нагадувала мавку. На таку дивну сцену натрапили два хлопці і спершу стояли, мов закам'янілі, бо не знали, чи це не якась з'ява (вони були трохи напідпитку). Переконавшись, що ми не привиди, вони представилися. Це були два білоруси (прізвищ не пригадую), які за тиждень мали повертатися додому. Вони вже два роки

працювали на примусовій роботі у фабриці амуніції разом з українцями і досить добре засвоїли нашу мову. Розказували дещо про своє життя, про технічний інститут у Мінську, звідки їх німці вивезли, і про свою родину. Дуже просили, щоб їм заспівати і видно було, що ми їх зовсім зачарували.

Мене скортіло ще зачитувати ось такий уривок з вірша їхнього славного поета Янкі Купали, який дуже підходив до цієї дивної обстановки:

На сучча плятуча павзла дзєрмяза,
Блістєла нясьмєла роса как сльоза
На лїсьцях лазових.
Каронай зельонай дзєд-бор потрясал
І шумом-задумом закони пісал
Незгаданним словом.

(За правопис не ручаюсь).

Цього бідним хлопцям, може й стуженим за чимось іншим, вищим, кращим від довколишньої повсякденної вульгарности, було досить, щоб вони почали серйозно залицятися до нас. До Гані пристав чорнявий, а до мене блондин (як же інакше!) Намовляли нас повертатися з ними "на родину". Вони, мовляв, і вдома були багаті, а тепер розбагатіли ще більше (!) і зможуть нас добре забезпечити, якщо ми з ними одружимося. Мішок з женихами розв'язався!.. Ми пробували переконати їх, щоб не поверталися, бо вже тоді було відомо, що совети трактують тих своїх вояків, які попали в полон, як зрадників, а робітникам, які допомагали рятувати німецьку економіку, теж пощади не буде. Та все дарма!

Врешті вони відпустили нас під умовою, що ми подумаємо про їхню пропозицію, а вони прийдуть по нас за кілька днів. Подарували нам навіть невелику фотографію, яку мали при собі. Точної адреси ми їм, очевидно, не подали, тільки сказали, що живемо в цій околиці і нас легко знайти. Але так легко воно не було. Коли ми побачили їх з вікна, як вони ходили з хати до хати в нашому сільці, видно, розпитуючи за нами, і що хтось врешті спрямував їх у наш бік, ми попередили господиню, щоб нас не зрадила, а самі поховалися. Бідні хлопці повернулися без нас, може й на свою загибель. Чи ж могли ми інакше поступити?

Наші білоруські "женихи". Мій — справа, 1945

Ми й так подарували їм кілька гарних годин, яких вони й не сподівалися, і що їх вони мабуть не скоро забули, якщо лишилися в живих.

Ще одна подія перебила монотонність нашого тодішнього життя — несподіване прибуття Івася Шевчука, про що була мова раніше. Незадовго після того переміщені особи, які не хотіли повертатися на свою батьківщину, де чекала їх сибірська каторга, а то й смерть, почали збиратися разом та засновувати табори при допомозі міжнародної організації UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration). Її створено репрезентантами 44-ох держав, щоб давати допомогу тим країнам, які були поневолені Німеччиною і союзниками. Перший наш табір був у місті Ансбах. Приміщувався в гарному чистому будинку, а напроти була залізнична станція, що було б для мене дуже вигідно, бо я вже тоді плянувала виїжджати до Мюнхену. Згідно з моїми інформаціями, туди перенісся Український Вільний Університет з Праги і незабаром повинен розпочати працю, а я вже давно мріяла про студії української філології.

На жаль, нам не судилося довго там побути. Одного дня батько довідався, що на другий день американці будуть вивозити наших людей і передавати їх советам. В таборі настала

паніка і до ночі всі мешканці розбіглися, хто куди. Нашу родину прийняв мер міста, який залюбки розмовляв з батьком німецькою мовою, головню про Першу світову війну. Він примістив нас на горищі свого дому і звідтам ми могли спостерігати всю американську акцію. Вранці заїхало кільканадцять військових грузовиків, вояки ввійшли в табірний будинок, а згодом вийшли звідтам здивовані, бо там ні живої душі не було. Вони ще кілька годин крутилися по подвір'ї, видно ждали на дальші накази. Всі вони були високі, відгодовані, в чистих уніформах; між ними багато чорних — хлописька як звірі, але бавилися, як діти: кидалися м'ячем у формі сливки, дужалися, робили зарядку, а при тому жували гуму.

До цього табору вже ніхто не повернувся. Знайшлося інше приміщення — в місцевості Обернцен, де батька призначили керівником. Наші люди виявилися дуже живучими — де б їх не посіяв, там вони відразу запустять коріння. За дуже короткий час там постала мініатюрна українська республіка: був свій "уряд", своя служба безпеки, відкрито школу, ремісничу робітню, медичний пункт, знайдено і влаштовано приміщення для Богослужінь, створено хор і танцювальний гурток. Харчів було доволі, бо "тьотя УНРРА" доставляла їх щедро і регулярно. Зібравши потрібні інформації, ми з Ганею саме з цього табору виїхали на початку листопада до Мюнхену на студії.

Я і Ганя Олесько в Обернцені, 1946

Хор в Обернцені. Диригент — Роман Нагребецький, 1945

*Абітурієнти середньої школи в таборі Обернцен, 1947.
Тато — перший справа в горішньому ряді*

11. НАЗУСТРІЧ ДОЛІ

У Мюнхені ми замешкали на передмісті Рамерсдорф у будинку колишньої школи під назвою Фюріхшуле. Німецький уряд віддав цей великий будинок у користування колишнім в'язням концентраційних таборів, т. зв. "кацетникам", а ці вже прийняли до себе студентську молодь. Керівником оселі був Володимир Мартинець. Вже в перших днях відновився мій зв'язок з ОУН заходами "вуйка" Івана Бойка і мене призначено на працю секретарки цієї оселі. До моїх обов'язків належало писати листи до різних урядів та установ, до приватних осіб, давати інформації, розносити пошту по кімнатах і т. д. До мене також повинні були зголошуватися різні розпорошені досі по всіх усядах члени ОУН, подавати встановлений пароль і після перевірки я відсилала їх куди слід. У тому часі я працювала під керівництвом "Уляни" — Дарії Ребет.

Незабаром цей будинок став центром українського еміграційного життя — студентського, політичного, мистецького, наукового і навіть видавничого. Тут відбувалися різні доповіді, наради, мистецькі виступи, літературні вечори, проби хору і драматичного гуртка, товариські зустрічі й забави. Приїзжі з інших місцевостей завжди могли тут знайти притулок — переночувати в будь-якій кімнаті, де було вільне ліжко.

Ганя Олесько записалася на студії до Української Високої Економічної Школи (УВЕШ), а я до Українського Вільного Університету (УВУ), про що мріяла ще змалку. Згідно із записом у моєму "Індексі лекцій", виклади розпочалися 1-го лютого 1946 року і тоді мені довелося залишити працю секретарки оселі. Вже раніше розпочалася активна діяльність у студентському секторі і першою нашою імпрезою був Андріївський вечір. Ми нашвидку зорганізували дівочий хор, віднайшли і вивчили кілька традиційних пісень, відновили в пам'яті ворожби і забави, а я знайшла партнера для народних танців (це був Василь Бойчук, пізніший довголітній міський радний у Торонті) і ми підготували бравурний "козачок". Вечір

пройшов із великим успіхом і про нього ще довго говорили.

Умовини життя в нашому гуртожитку були нижчі будь-якого прийнятого стандарту. В кожній великій залі жило нас кільканадцять дівчат. Спали ми на примітивних, збитих з дощок, поверхових ліжках, шаф для одягу не було і все треба було вішати на гачках за ліжками. Вправді при одній стіні була шафа, в якій раніше зберігалось шкільне приладдя, але одягу там не можна було примістити. Ми використовували її для наших валізок та інших малих речей. В одному кутку була невелика умивалька, де ми по черзі вмивалися за примітивною ширмою. Посередині стояв дерев'яний стіл і кілька лавок довкола нього. Убиральня була по другому боці коридору, лише одна на цілий поверх; в ній все часто псувалося і тоді ми справді були в розпуці, бо треба було тайкома бігати на інші поверхи, де жили чоловіки. Ані ванни, ані навіть душу не було. Щоб хоч раз на тиждень порядно скупатися і помити волосся, ми мусіли їхати до міської лазні, купувати квитки і не раз кілька годин чекати на свою чергу. На щастя, там була ідеальна чистота — після кожної купелі все докладно дезинфікували. Саме тоді довелося мені втяти коси, бо в таких умовах годі було з ними возитися.

Сніданок, обід і вечерю ми їли в спільній їдальні, в якій стіни чудово розмалювала майбутня відома художниця Галина Новаківська. Харчі були невиспачальні і всі студенти були майже завжди голодні. Мені й Гані деколи привозили з табору по кілька консерв і це нас рятувало. Можна було також дещо купити в "паскарів", які й там знайшлися. Було б зовсім інакше, коли б ми мали у своїх кімнатах якусь кухонну плитку і могли щонебудь своє підварити. Все, що було в кімнаті, це рурка при стіні, з якої можна було запалити газ. В нашій кімнаті жило кілька дівчат із Східної України; їх, видно, "навчила біда ворожити", бо деякі з них пережили навіть Голодомор 1932-33 років, і вони й тут придумали спосіб: прилаштували до стіни якусь примітивну плитку, під нею запалювали газ і завжди щось там варили – кашу, макарони, юшку, а то й деколи котлети смажили. Все це було страшенно небезпечно, бо газ міг кожної хвилини вибухнути, але, дякувати Богу, нічого злого не сталося, крім поганого запаху від пригорілої страви...

Без уваги на труднощі і недостатки, ми вчилися завзято, працювали і не нарікали, хіба що жартома. Незабаром проф. Трухлий, знаменитий диригент, організував студентський хор,

чим я дуже раділа, бо завжди любила співати в хорі. Почалися інтенсивні проби і вже 22-го січня ми виступили з програмою на Святі Державности. Тоді мені довелося теж деклямувати (не знаю, хто і яким чином довідався, що я непогано читаю вірші). З того часу я мусіла деклямувати майже на кожній імпрезі, звичайно з д-ром Володимиром Янівим, який справді чудово деклямував. Тому що він був дуже подібний до жида, всі називали його "Янкель", а його жінку "Мошко", хоч це не мало будь-якого сенсу.

Однак заки це відбувалося, була ще новорічна забава, на якій я зустрінула свою долю, своє призначення в житті. Десь посередині забави конференсьє проголосив народний танець і

*Наш студентський хор. Диригент — проф. Трухлий.
Я — п'ята зліва, 1947*

*Фюріхшуле — оселя кол. політв'язнів і студентів.
Мюнхен, 1945-1948*

*На чолі походу-демонстрації проти Голодомору — Галя Турчик,
Володимир Мартинець і я, 1946*

пари почали виходити на середину залі. До мене підійшов якийсь незнайомий і запросив до "козачка". Він був середнього зросту, пристійний блондин із синіми очима (яка новина!...) Я сказала: "Вибачте, але я маю свого партнера до народних танців" і вказала на Бойчука, який якраз надходив, бо ми вже раніше домовились. Я думала, що цей пан образиться і більше не підійде, але вкінці ми ще кілька разів танцювали разом. Він представився як Роман Олійник і приїхав сюди з Фюрту, де був співредактором газети *Час*. Виходило, що це не простий собі "селепко". Та й жив він на нашому поверсі в кімнаті но. 3, яку я називала "святая святых", бо знала, що там примістилися найвищі оунівські керівники, а заходить їх туди ще більше: Степан Ленкавський, Мирослав Прокоп, Юрій Лопатинський, Степан Бандера, Микола Лебедь, Дарія і Лев Ребеті, Лев Шанковський та багато інших.

Була на нашому поверсі, зараз при сходовій клітці, ще одна таємна кімната, але я скоро розкрила її таємницю. Там "за сімома дверми і за сімома замками" було відгороджене приміщення з відповідним устаткуванням, де група експертів виготовляла фальшиві документи для підпільників, виробляла печатки, продукувала харчові купони і т. д. Керівником цієї групи був Григорій Васькович. Ми познайомилися і стали близькими приятелями. Можливо, що він хотів стати чимось ще ближчим, бо придумав ось таке. Коли я почала ходити на

виклади, він сказав, що також записався на УВУ, але бувати на лекціях не може, поперше із-за браку часу, а подруге — він боїться осоромити себе недостатнім знанням, бо навіть нормальної середньої школи не закінчив. Отже на його прохання я погодилась виготовляти друковану на машинці копію зі своїх записок, пояснювати йому все незрозуміле і просто переробляти з ним ці лекції, а він мав би віддячувати за те квитками в кіно, до театру, чи опери, або харчовими купонами (не фальшивими!). Це давало йому можливість бачити мене майже щодня і проводити якусь там годину разом. Не пригадую, коли ці "лекції" перервалися, але наші дороги остаточно розійшлися, коли я виїхала до Канади, а він залишився в Німеччині. Яке ж було моє здивування, а то й обурення, коли багато років пізніше я почала надібувати в пресі прізвище д-ра Григорія Васьковича і читати про його наукові досягнення. Невже це був звичайнісінький обман, а якщо так, то як же я могла цього вчасно не помітити?

Моїми добрими приятелями і невідступними університетськими колегами в тому часі були Ярослав Вільк, Володимир Кульчицький, Василь Сірський і Василь Мельничин — чудовий тенор, соліст нашого студентського хору, з яким ми навесні 1948 року відбували концертне турне по деяких більших українських таборах Баварії. Між ранішніми пробами і вечірніми виступами залишалося доволі часу і Василь часто запрошував мене на проходи. Ми виходили з табору і йшли далеко-далеко, а втомившись, сідали десь у самотньому місці і він прекрасними зворушливими піснями виспівував усе те, що наростало в його серці і чого не смів висказати словами, бо всім вже було відомо, що я — Романова .

Після вишколу в Римі він став співаком-солістом американських опер. Проминуло багато років і ми зустрінулися знову на Флориді у місцевості Норт Порт, де масово поселювалися наші пенсіонери, під церквою — я пізнала його голос у сольоспівах на тлі хору. Того самого вечора відбувалося там Свято УПА, де він співав кілька пісень. Я сиділа при столі по лівому боці залі разом з іншими панями (наші чоловіки сиділи за почесним столом) і він майже весь час дивився в мою сторону і мені здавалося, що він співає тільки для мене, як колись... Це була його "лебедина пісня", бо він незабаром помер на серцевий удар. До його передчасної смерти мабуть

причинилося те, що його заставляли співати не лише у двох хорах — церковному та імпрезовому, але й виступати з сольоспівами на кожній імпрезі, а їх там влаштовували чимало. Знаючи, що в нього хворе серце, я пробувала його остерегти: "Васильку, не дай собою так поганяти, бережи себе!", але він не міг, чи не хотів, нікому відмовити, бож спів це й було все його життя. Від нашого знайомства в мене залишилися теплі спогади і касетка з чудовими мелодіями, яку він мені подарував. Ще й дотепер, коли смуток і самотність темним серпанком лягають на душу, я прослухую його пісні, які наче закликають: "Не забудь юних днів, днів весни"...

У зв'язку з нашим турне студентського хору нагадалася мені ще й комічна подія. В одному з таборів після концерту і прийняття нас відправили на ночівлю до різних кімнат. Видно, що мені призначили ліжко дівчини, яка мала інтимні відносини зі своїм кавалером, бо ось нагло серед ночі хтось почав добиратися до могого ліжка і до мене. Я наробила вереску, кавалер утік, а жарти і регіт дівчат із-за моєї пригоди не затихали до самого ранку. На другий день всі хористи немилосердно дражили мене, не могли здержатися від сміху і мало що концерту не зірвали.

Живучи у тому самому будинку та ще й на тому самому поверсі, я бачила того пана Романа кожного дня. Звичайно ми обмінювалися лише кількома словами, бо я спішила на виклади, або на пробу, а він до своєї роботи в цій же "таємній" кімнаті. Деколи мені здавалося, що він навмисне старається мене зустрінути, і виглядало, що він неабияк зацікавився мною. Кілька разів запрошував у кіно чи до оперного театру, який у тому часі був пошкоджений американською бомбою, та й ціле місто було дослівно в руїнах, або на прохід. Я не відмовлялась, бо в його товаристві було не лише приємно, але й корисно побути. Його непересічне знання й ерудиція прямо захоплювали. Поволі я довідувалася більше про нього. Він розпочав богословські студії у Львові 1937 року, під час першої совєтської окупації вчителював на Лемківщині, а після вибуху війни між Німеччиною і СРСР повернувся до Галичини. Згідно з інструкцією Проводу ОУН, включився у Похідні групи і зайшов поперед фронту до межі Криму, де його групу зловили німці і тільки чудом не розстріляли як шпигунів. Роман повернувся до Львова і в 1944 році закінчив теологічні студії. Тоді на нього

натискав митрополит Йосиф Сліпий, його вчитель і ментор, щоб він висвятився і їхав на працю до Риму, але він покищо не зробив ніякого рішення.

Незабаром я довідалася, що його спровадили до Мюнхену редагувати якийсь бюлетень, чи журнал, чи газету і він шукає секретарки-друкарки. Як мене повідомили, він написав офіційне прохання, щоб йому на цю позицію призначили мене.

Ганя Олесько, "вуйко" Іван Бойко і я, 1947

Петро Башук, Ганя, я, І. Бойко, 1947

*Роман Олійник у 20 років,
1938*

*Я у 20 років,
1946*

І тут виник невеликий конфлікт. Деякі організаційні ватажки мали інші пляни для мене; казали, що можу робити якусь поважнішу роботу, напр. у секторі вишколу чи пропаганди, замість сидіти за машинкою і переписувати чужі тексти, однак остаточне рішення залишили мені. Під час тих пертрактацій я довідалася докладніше, що саме повинен видавати Роман Рахманний (це був його псевдонім, яким він завжди користувався задля безпеки родини в Україні). Отже — в пляні було видавати бюлетень в чотирьох мовах - українській, англійській, французькій і німецькій, який повинен інформувати чужинців та й своїх недовірків про ситуацію в Україні, а головню про боротьбу УПА. Це й вплинуло на моє рішення. Судьба не дозволила мені залишитися в Україні і стати разом з воїнами цієї повстанської армії до героїчної боротьби за визволення, але ось тепер передо мною постала можливість принаймні своєю працею допомогти їм у тому змаганні і хоч частинно втишити в собі почуття вини перед ними.

Офіційна назва цього бюлетеня була: *Українська Пресова Служба (УПС)*. Вона була речником обох політичних формацій — Закордонного Представництва Української Головної Визвольної Ради (ЗП УГВР) і Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів (ЗЧ ОУН) і вони її фінансували.

Частину матеріалів приносили організаційні кур'єри з України, інші писав головний редактор, а решту постачала група співробітників. Моїм завданням було друкувати зредаговані матеріали на довгих матрицях (30х21 см), звичайно 15 сторінок. Це треба було зробити за один вечір, бо ще тієї самої ночі з матриць друкували циклостильним способом бюлетень (цим займалася сім'я Кардашів — батько і два сини Василь і Михайло, які нещодавно вийшли з кацету; м.ін. Василь Кардаш згодом став славним диригентом хорів та оркестр у Канаді). Вранці кур'єри забирали готовий бюлетень і розвозили в різні окупаційні зони Німеччини, а частину висилали до Великобританії, Канади й США, користуючись військовою поштою.

Праця була нелегка і дуже виснажуюча. Я не була професійною друкаркою і писала тільки чотирма пальцями, бо ніколи не мала ні однієї лекції правильного машинописання, хоча навчилася писати доволі швидко. Машинка не була надто справна, а матриці були такої поганої якості, що від будь-якого сильнішого удару розсипалися в тому місці і треба було починати на новій матриці. Після цілоденної метушні — лекції, проби, сходини — я була й так утомлена, а тут ще треба було довго, деколи далеко за північ, сидіти за машинкою. Все таки та праця давала мені неабияке задоволення. Перший номер УПС українською мовою вийшов 1 лютого 1946 року. У передовій статті Роман писав: "Наше головне завдання бачимо в тому, щоб дати правдиві інформації українському і чужому світові передусім про визвольну боротьбу українського народу й інших народів, поневолених московсько-більшовицьким імперіалізмом. Будемо також інформувати про всі ті проблеми, які впливають з факту існування і розросту більшовицької імперії, як твердині авторитарної реакції та ворога всіх свободолюбних народів". Я була горда з того, що додаю теж свою маленьку частку до цієї важливої і потрібної роботи. Але — як кажуть у народі: "хто везе, на того накладають". Незабаром на мене наклали ще один обов'язок — друкувати англійський бюлетень, який поміщував ті самі матеріали, перекладені на англійську мову проф. Левом Шанковським. Для мене це було ще трудніше, бо я не знала цієї мови і текст треба було дослівно "фотографувати", зовсім його не розуміючи. Це однак дало мені можливість засвоїти т. зв. "спеллінг" і я ніколи в пізнішому

житті не мала з цим проблеми. Я маю повне право похвалитися, що до часу припинення їх появи я надрукувала 53 бюлетені українською мовою і 19 англійською; французькі та німецькі друкував хтось інший і їх вийшло багато менше — 24 французькі і 8 німецьких.

Близька співпраця з Романом викликала взаємний респект і врешті глибоке почування, яке перетривало 56 років. В нас були подібні погляди, ми жили тими самими ідеями, нас радували і смутили ті самі речі. Майже від початку він приходив до бюро і часто годинами диктував мені текст, щоб було швидше. Незабаром придумав "кару" — за кожну помилку на машинці один поцілунок. Хоч як я вважала, але помилки траплялися — з утоми і недосипання — і він деколи жартував, що я навмисне їх роблю... Насторожувало мене тільки те, що його темперамент не дозволяв йому задовольнятися самими поцілунками і мені ставало чимраз трудніше оборонятися.

Дуже приємною несподіванкою для мене були відвідини його наймолодшого брата Степана. Його, тоді 14-літнього, Роман забрав зі собою з родинного села Піддністрян у Ходорівщині, коли вибирався на еміграцію, і з того часу в міру можливості опікувався ним у Німеччині, а згодом допоміг виїхати до Нью-Йорку, де в них була мамина сестра — тітка Доня. Не знаю, в якій частині Німеччини він тоді перебував, мабуть у середній школі в Байройті, але ось приїхав і справив нам обоім велику радість. Це був гарний і розумний хлопець, я швидко знайшла з ним спільну мову, а до Романа він ставився з любов'ю і пошаною, що було зворушливе. Пригадую, що саме під час його відвідин відбувалося студентське свято в честь Лесі Українки і в програмі була також постановка першої дії *Лісової пісні*, де я грала роль Мавки (це вже другий раз у житті). Роман очевидно, забрав і його на це свято, яке зробило на малого добре враження.

В травні 1947 року ЗП УГВР вислало Романа до Голляндії в зовнішньо-пропагандивній місії визвольного руху і там він провів велику роботу — написав кілька інформаційних статей про визвольну боротьбу в Україні, які поміщував у багатьох голляндських газетах, а також у швейцарських, французьких і скандинавських. Це були найперші відомості в чужомовній пресі Західної Європи про боротьбу УПА. Він теж взяв участь у Конгресі Об'єднаної Європи в Гаазі, де передав почесному

*Молодший брат Романа —
Степан в середній школі
в Нью-Йорку, 1948.*

*Степан і тітка Доня
в Нью-Йорку, 1948*

Тітка Доня і вуйко Василь, Нью-Йорк, 1965

голові Конгресу, Вінстону Черчілю, меморіал в українській справі.

Перед виїздом Роман відступив мені своє приватне помешкання, де жив кілька останніх місяців. Господиня, фрау Редліх, прийняла мене приязно, бо Роман представив мене як свою наречену, а його вона дуже любила і піклувалася ним як сином, бо свого втратила у війні. В тому домі все сяло чистотою і порядком. Я могла спати в чистій постелі на вигідному ліжку і досхочу купатися та не витрачати дорогоцінних годин на купіль у міській лазні. В моїй кімнаті був навіть камін, хоча покищо неживаний. Мені було вигідно ще й тим, що близько до Фюріхшуле і до автобуса, яким я їздила в університет.

Про своє навчання в УВУ я зберегла теплі спогади. Там згуртувалися найкращі наукові сили того часу: Іван Мірчук — філософ, Олександр Кульчицький — психолог, Григорій Ващенко — педагог, Вадим Щербаківський — етнограф, Юрій Шерех — філолог, Пантелеймон Ковалів і Ярослав Рудницький — мовознавці, Матвій Стахів — соціолог, та інші. Моїм улюбленим професором був Юрій Шерех. Він викладав ясно, переконливо і трохи з гумором. Від нього я багато навчилася, а деякі приклади правильного чи неправильного вживання синтаксичних конструкцій пам'ятаю дотепер. Дружина проф. Мірчука вчила англійську мову. На жаль, її знамениті лекції відбувалися о 8-й год. вранці, а я — втомлена і невиспана — майже ніколи не могла туди на час заїхати.

Від Романа часто приходили чудові листи, в яких писав про свою тугу і про свою безмежну любов до мене. Просив, щоб я була йому вірна і ждала на нього, а він колись таки повернеться і ми завжди вже будемо разом, мусимо бути разом, бо він не може уявити життя без мене. Мої почуття до нього, без уваги на довгу розлуку, ставали чимраз глибші. Я була йому вірна, хоча спокус не бракувало. Ось хоч два приклади.

На найближчу забаву, яка відбувалася в їдальні нашого гуртожитку, товаришки затигнули мене майже силоміць. Там причепився до мене якийсь незнайомий кавалер, який навіть танцювати добре не вмів, а його намагання притиснути мене якнайближче до себе викликали в мене неприховану відразу. Я вже збиралася втікати зі залі, як заграла оркестра і мене попросив танцювати високий, вродливий молодий чоловік,

представившись як Богдан Ясінський. Він помітив мою ситуацію і вирішив мене врятувати від нахаби. Танцював він чудово, а в розмові виявився інтелігентним, начитаним і цікавим. Решту вечора ми провели разом і було нам обоім приємно і весело. На цьому повинна б наша випадкова зустріч і закінчитися. Але коли він почав перестривати мене і відпроваджувати додому та запрошувати в кіно чи в театр, я побачила, що його зацікавлення може перейти у щось поважніше, отже розказала йому про Романа і так все закінчилося. Наш Степан знав його у Вашингтоні і розказував, що Ясінський ще й до того часу мене згадував.

На літні вакації я поїхала до батьків до Обернцену. Щоб не сидіти даром і не нудьгувати від безділля, я зв'язалася з імпрезовим комітетом і ми вирішили влаштувати свято в честь Лесі Українки. В програмі мала бути доповідь, виступ хору під орудою знаменитого диригента Романа Нагребецького, три деклямації і перша дія *Лісової пісні*. Я взяла роль Мавки, а для ролей Лукаша, Дядька Лева, Лісовика і Водяної Русалки повинні були підшукати акторів члени комітету, бо я майже нікого не знала. Роль Лукаша дістав Віктор Гладун, керівник танцювального гуртка, який раніше вчився в балетній школі в Ленінграді. Це був високий стрункий блондин (!) з лагідною вдачею і м'якою полтавською вимовою. Коли розпочалися проби, зразу стало видно, що неперевершена поетичність Лесиного слова і фантазійний чар любовних сцен починають на нього впливати. Він став відпроваджувати мене до моєї квартири, а потім запрошувати на проходи. Я виходила радо, бо з ним приємно було розмовляти; він цікаво розповідав про життя в Україні під советським режимом (я зазнала того "раю" тільки на протязі 22-ох місяців), а також про балетну школу. Просив розказати про життя в Галичині під польською та німецькою окупаціями. Побачивши, що його почування до мене чимраз більше зростають, я припинила наші зустрічі зараз після свята Лесі Українки, а незабаром повернулася до Мюнхена.

Не можу не згадати про доброго і вірного приятеля з того часу, Федора Луцишина. В нього було доволі цікаве минуле. Він походив зі Стоянова в Радехівському повіті, так що ми троє — Ганя Олесько, я і він — були земляками з Надбужанщини, бо Сокальщина і Радехівщина межують зі собою. Ще будучи підлітком, він мав нагоду бути на виставі Львівського театру,

який відбував турне по галицьких містах і завітав теж до Радехова. Він так захопився театром, що втік з дому до Львова і випросив дозвіл залишитися в театрі. Там спершу виконував усяку роботу — був послужачем, післанцем, навіть замітачем, а водночас пильно придивлявся і вивчав усе, особливо технічні справи. Незабаром добився позиції помічника сценічного декоратора, а за німецької окупації, коли керівником театру був Володимир Блавацький, він сам став знаменитим декоратором.

З його оповідань знаю теж про велику трагедію, яка сталася в його сім'ї за першої советської окупації: його мама вийшла одного ранку до міста за орудками і ніколи не повернулася, зникла безслідно. Знаю теж, що був арештований німцями і сидів у концентраційному таборі. У Мюнхені мабуть винаймав приватне помешкання, але всі дні проводив у Фюріхшуле — мав якесь зайняття у "таємній" кімнаті, про яку я згадувала раніше.

Як можна було завважити, він ставився дуже коректно до всіх знайомих студенток, але особливу увагу і приязнь присвячував Гані і мені. Здавалося, що він підсвідомо відчував, коли нам треба було в чомусь допомогти, порадити чи щось полагодити і відразу з'являвся та все виконував радо і справно, навіть подяки не вимагаючи.

Був він також знаменитим фотографом і з власної ініціативи зробив нам з Ганею десятки гарних знімків, які сам викликав. Деякі поменшував кільканадцять разів, наліплював на декоративний твердий папір, складав з них маленькі книжечки і дарував їх нам.

Перебуваючи в театрі, він засвоїв манери певних типів і їх наслідував, особливо добре відтворював для жарту тип хитрого й улесливого жидка. Цей факт, а також частинно його вигляд, спонукали нас назвати і кликати його "Гершком", але він на нас не ображався. Наші дороги розійшлися, коли ми виїхали до Канади, а він до Америки.

Була вже пізня осінь 1947 року. Ця пора завжди викликала в мені почуття смутку і жалю — за сонцем золотим, за квітами барвистими, за щебетом пташиним. На думку часто наворачталися слова пісні, яку ми співали в далекому тепер, але такому близькому до серця, Сокалі:

Зів'яли айстри — сумні, жалібні,
Осінні квіти, до сліз подібні,
Стоять забуті, ніким незбагнуті.

*Федір Луцишин, наш
"Гершко", 1947*

*Ганя Олесько і я на Фюріхцуле,
1947*

Не знаю, скільки сліз
Розлуки час мені приніс.

Аж ось несподівано приїхав з Голляндії Роман. Передав мені записку, що мусить відбутися різні зустрічі й наради з певними людьми, а ввечері прийде до мене. Коли ми врешті зустрінулися, наша радість була безмежна. Я думала, що він вже ніколи не випустить мене із своїх палких обіймів, а нашим поцілункам не буде кінця. Незабаром прийшла господиня, чимало врадувана, що приїхав її дорогий Негг Роман. Вона розпалила в каміні вогонь, а потім принесла чай і перекуску, а також невелику пляшку лікеру, мабуть ще передвоєнного. Ми всі троє випили по чарці за здоров'я Романа і вона вийшла, побажавши нам доброї ночі.

Надворі зірвався вітер і почав падати сніг, а в хаті було тепло і привітно, в каміні потріскував вогонь, жаринки переливалися всіма відтінками багряного; ми сиділи на софі навпроти, залюблені, щасливі. Він розповідав про свою роботу в Голляндії, про свої успіхи й труднощі, про поїздку до Роттердаму на могилу полковника Коновальця. Його знаменитий репортаж з цієї поїздки я читала вже раніше. Вкінці розповів про нелегальний і дуже небезпечний перехід кордону до Німеччини. Він їхав з підробленими документами на чуже прізвище, а через кордон

переводив його і ще кількох підпільників досвідчений провідник через ліс і якусь трясовину. Тому що ніч була темна, вони збилися з визначеної дороги і напорилися на прикордонну охорону. З великим трудом вирвалися, але не всі — двох таки затримали. Мені робилося страшно — це ж міг бути Роман і ми були б розлучені хто зна на як довго, а може й назавжди. Я хотіла міцно-міцно обняти його і вже нікуди від себе не відпускати і так захоронити його від небезпек і труднощів, але він вирвав ініціативу з моїх рук. Його обійми і поцілунки ставали чимраз пристрасніші, а руки настирливіші і він шептав-просив: "Надю, не відпихай мене від себе! Нам суджено бути разом і ми будемо разом назавжди, навіки! Я з першого дня прагнув тебе так дуже, як ніколи нікого іншого і нічого іншого в світі. Не муч мене довше!" Від того я й сама проймалася жаром, в голові шуміло (чи це від лікеру?) і думки блискавками пролітали: "Мені 21 років. Я зуміла пережити все лихоліття війни і зберегти свою дівочу гідність без уваги на різні критичні ситуації, бо вирішила, що буду належати тільки тому, хто стане моїм партнером у житті. Я заручена з Романом перед Богом, хоча й не ношу діамантового персня. В мене є непохитна постанова бути Романовою, або нічиєю, отже яка різниця, чи це станеться сьогодні, чи за рік, чи за два..." Мої оборонні позиції захиталися і все закінчилося моєю капітуляцією. Ця незабутня ніч припечатала мою долю назавжди.

12 ЗА ОКЕАН, ДО КАНАДИ

На літні вакації я поїхала до табору в м. Ерлянгені, куди вже раніше перенеслися мої батьки. Цей табір був більший і ще краще організований, ніж в Обернцені. Батько вчителював у середній школі і працював у табірній адміністрації. В тому часі люди вже масово виїжджали у різні країни на постійне поселення: до США, Канади, Південної Америки, Австралії. Тим, які мали родини чи спонзорів у цих країнах, було легше туди дістатися. Інші підписували контракти з різними фірмами, напр. у лісозаготівлі, чи в індустрії, а дівчата наймалися як домашні прислуги.

Мої батьки були зажурені і занепокоєні тим явищем і почали дорікати мені, що, мовляв, "ти сидиш там у Мюнхені і займаєшся своєю наукою, а ми мабуть залишимося в таборі самі, бо всі інші виїдуть". Мені це було дуже приkre, бо до закінчення студій і отримання магістерського ступеня залишився ще тільки один семестр. Але — що було робити? Батьки ж важливіші, отже я почала серйозно думати про виїзд. Моя увага зупинилася на Канаді, бо з преси знала, що там живе багато українських поселенців, існують численні церкви та організації. Але як туди дістатися? Їхати на працю домашньої прислуги я не збиралася. На щастя, в таборі появилися представники великої текстильної фабрики з Гамільтону, щоб завербувати робітниць. Зголосилося багато жінок, а з ними і я. Ми мусіли перейти різні провірки, головню медичні, комісія чимало кандидаток відкинула, а мені вдалося все пройти успішно і я підписала однорічний контракт разом з кільканадцятьма іншими жінками. Плян був такий, що я виїду перша, а коли зароблю трохи грошей, зможу спровадити батьків. Ми повинні були виїхати в половині вересня 1948 року.

Перед моїм виїздом приїхав з Голляндії Роман. Це була перша нагода представити його моїм батькам. З татом він відразу знайшов спільну мову — вони обидва однаковою мірою цікавилися війною і воєнними діями. Хоча Роман при війську не був, але прекрасно знав історію визвольних змагань, знав

докладно про Січових Стрільців, про УГА, про кожну битву і це татові дуже імпонувало. Зате мама тільки з трудом приховувала своє розчарування. Вона, мабуть, сподівалася для мене лицаря на білому коні, Роман же на лицаря ніяк не подобав, а радше на вдумливого інтелектуала з дещо саркастичним гумором.

Ми були залюблені і стужені одне за одним, але побути на самоті нам не вдавалося, бо всюди було повно людей. Навіть у недалекому ліску на кожному кроці траплялися люди. Ми мусіли задовольнятися краденими поцілунками і довгими розмовами, які давали нам можливість пізнати себе ще ближче. Він казав, що відразу почне робити старання, щоб і собі виїхати до Канади, хоча мав родину і рідного брата в Америці.

І ось надійшла година розлуки з Романом, з батьками, з університетом, з Європою і виїзд за океан у невідоме. Нас завезли поїздом до Бремену і посадили на військовий транспортний корабель "Самарія". Зараз першої ночі, коли ми перепливали Англійський канал, зірвалася буря, кораблем немилосердно кидало і в висліді майже всі пасажери захворіли на морську хворобу. Була й я хвора і перші три дні не хотіла ані їсти, ані навіть жити. Все довкола хиталося і мені здавалося, що я вже ніколи не зможу відзискати рівноваги і твердо стати на землі. З якогось отупіння і резигнації вирвала мене вістка, що на кораблі організується український хор, а диригентом є проф. Яковенко (імени не пригадую). Куди й поділася моя слабкість! Ми не мали інших зайнять, отже вправляли кілька годин денно і вже в найближчу суботу влаштували прекрасний концерт для пасажирів і корабельної обслуги, яким всі були захоплені, а в неділю співали на Службі Божій.

На тому кораблі була й моя "сестра" Ганя Олесько. Вона мусіла розстатися зі своїм нареченим, Юрком Гнатюком, і їхати до своєї дальшої родини, яка жила у Вінніпезі. Була також Оксана Сосновська, жінка журналіста, а згодом автора кількох книжок, Михайла Сосновського. Ми були добре знайомі з таборів, разом переходили комісію і їхали до Гамільтону відбувати той самий контракт. Ми вирішили, що й далі будемо триматися разом. Нас завезли і висадили в порті Галіфакс, дали кожній по 5 дол. і посадили у відповідні поїзди, які мали нас завезти, куди слід. Було ще зворушливе прощання з Ганею (ми обіцяли собі вдержувати листовний контакт), з диригентом, з хористами та з іншими знайомими. Після цілонічної подорожі

ми опинилися в Гамільтоні, де на нас ждали представники цієї фабрики, щоб порозговорити нас по призначених помешканнях. Ми з Оксаною попали до хати мішаної родини — жінка англійка, а чоловік словак, так що ми могли з ним порозумітися, бо наше знання англійської мови було покищо дуже мізерне. Нам віддали одну кімнату на двох, харчуватися ми повинні були в них, очевидно, все за відповідною заплавою. Мешкання було невибагливе, але відносно чисте, а крім того близько текстильної фабрики, отже ми покищо були задоволені.

Зараз першої неділі наш господар повіз нас до Наєгара Фолс подивитися на славний у цілому світі водоспад. Не знаючи канадських звичаїв, ми подягалися наче до церкви. Пригадую — я мала на собі порядну суконку, білий вовняний тричвертевий жакет, мешти на високих закаблуках і капелюх на голові! Деякі туристи відвертали очі від водоспаду і дивилися на нас, як на чудасію. Все таки ми винесли з цієї поїздки якнайкращі враження. Велич, краса і сила спадаючої з висоти води прямо захоплювали.

*"Туристки" в Наєгара Фолс
— я й Оксана Сосновська,
жовтень 1948*

В понеділок вранці ми розпочали роботу. Нас призначили до відділу, який випрядав з бавовни нитки, а з них в інших відділах виробляли матеріал на "джінси". У величезній залі стояли десятки машин, на кожній з обох боків два ряди шпульок: на горішніх була прикріплена біла бавовна, з якої включена машина пряла нитки і намотувала на долішні шпульки. Кожна нитка могла з будь-якої причини перерватися і тоді на шпульку, замість нитки, намотувалися жмутки бавовни, від них відривалися клаптики і заторкували сусідні. Нашим завданням було якнайшвидше залізними гачками зірвати цю тісно намотану бавовну, докладно все вичистити і сполучити обидві нитки разом, щоб прялися рівно і постійно. Крім того треба було дуже вважати, щоб виключити машину, коли шпульки будуть повні, бо інакше нитки прялися далі, намотувалися абияк і тоді всі 380 шпульок були забраковані. Кожній робітниці призначено 6 машин.

Наша платня залежала від кількості випродукованих шпульок. Робота була нескладна і не вимагала будь-якого інтелектуального зусилля, лише швидкості і звинності. Першого тижня нас тренували, водили до інших відділів, щоб познайомити з цілим процесом виробництва, а на другий тиждень ми вже почали працювати самостійно. Після трьох тижнів виявилось, що я заробляю більше ніж жінки, які вже працювали там понад 20 років, бо аж... 39 дол. на тиждень; це на сьогодні жалюгідна сума. Вони, очевидно, підняли крик і все скінчилося тим, що наш наглядач додав мені ще три машини! Це означало 3420 шпульок разом і їх вже неможливо було всіх вчасно доглянути, особливо коли панувала волога погода і нитки рвалися самі від себе. Моя платня зменшилася і вже ніколи не перевищила 30 дол. тижнево.

Незабаром приїхав до Оксани її чоловік Михайло і вона перенеслася на інше приватне помешкання, а я перейшла жити до пансіону для жінок, що звався Вінстон Гол; там вже жили деякі інші наші дівчата.

Від самого початку я старалася нав'язати контакт з місцевою українською громадою. Під церквою довідалася, що єдиною активною організацією в місті є мельниківське Українське Національне Об'єднання (УНО), що там існує невеликий хор і влаштовуються імпрези. Не було ради, пішла я туди і на мою велику радість побачила, що хор переорганізовує і доповнює

новоприбулими мій знайомий з корабля, диригент Яковенко. Почала я й собі співати в хорі, а на першій імпрезі — Шевченківському святі — мені дали завдання виголосити доповідь, деклямувати "Холодний Яр" і співати дует з Даркою Казанівською, знайомою ще зі Сокаля. Пригадую, що на цій імпрезі був молодий ще, але вже визначний мельниківський діяч, Микола Плав'юк. Коли йому представили головного доповідача, він зі здивуванням і недовір'ям дивився на мене, бо мій вік і вигляд до цієї ролі ніяк не надавалися. Але під час перерви після доповіді він прийшов за сцену і зі зворушенням мені погратулював.

В Гамільтоні, 1949

*Хор УНО в Гамільтоні. Диригент — проф. Яковенко.
Я в першому ряді, третя зліва, 1949*

Коли в мене в банку вже почало "світитися" трохи грошей, я почала робити старання, щоб спровадити до Канади батьків. Три рази висилала подання в цій справі і три рази мені відмовляли, мотивуючи відмову тим, що я не в силі забезпечити їм утримання. За кожним разом я попадала в розпуку, а батьки в паніку, бо людей у таборах було щораз менше, та й "тьотя УНРРА" давала до розуміння, що не збирається безконечно утримувати "діпістів" (це від *displaced person* — *di-pi*, переміщена особа).

В березні 1949 року приїхав з Голляндії Роман. Уповноважені ОУН в Канаді знайшли для нього спонзора і спровадити, щоб довів до кінця справу заснування газети *Гомін України* і став її головним редактором. Це означало, що він мусів жити в Торонті, а я в Гамільтоні аж до кінця контракту. Ми бачилися нечасто, бо він працював без будь-якого відпочинку, щоб нову газету поставити на ноги. З ним співпрацював Оксанин чоловік і через неї я довідалася, що Роман у фінансових труднощах, бо за свою працю дістає тільки 20 дол. на тиждень і то не завжди. Тоді я почала приїжджати до Торонта частіше і з великим трудом переконувала його, щоб прийняв від мене деяку допомогу. Після таких зустрічей нам було чимраз трудніше розлучатися і ми почали думати про прискорення нашого одруження. Первісний плян був зробити це щойно після приїзду моїх батьків, але знайомий адвокат поінформував нас, що подружжя має більше можливостей спровадити родину до Канади, ніж окрема особа. Це й перерішило справу.

Наше вінчання відбулося в Торонті 23 червня 1949 року в церкві св. Миколая. Заки що було, я почувалася як сирітка, бо з моєї родини не було нікогоісенько. З Романової був брат Степан, тітка Доня і вуйко Андрій з Нью-Йорку. Дружками були мої дві приятельки з Гамільтону — Ольга Лопухович і Люба Василів, а друзями наш Степан і Микола Ничай, син пароха церкви св. Петра і Павла в Сокалі, мій добрий знайомий. Несподівано приїхала теж Ганя Олесько з Вінніпегу, чим я дуже зраділа. Білої сукні я не вдягала з двох причин: поперше, я вважала, що я втратила право на цей символ невинности, а подруге, мої фінанси на це не дозволяли. Я вдягнула блакитний костюм і білий капелюх з коротким серпанком. Великою несподіванкою було те, що церква була повна людей, вінчали нас три священники і чудово співав чоловічий хор. Апостола читав "вуйко" Іван Бойко і я помітила, що він особливо злорадно наголошував слова "да

побоїться жена свого мужа", очевидно, для жарту. Весільне прийняття відбулося в якомусь малому готелі для невеликої кількості запрошених. Все це фінансувала мабуть Романова родина. Пошлюбної ночі в нас не було, бо в кімнаті Романа ночували гості з Нью-Йорку, а в моїй, винайнятій у сусідів, мої дружки і Ганя. На другий день я мусіла повертатися до праці.

*Зліва: Степан, Люба Василів, Роман і Надія Олійник,
Оля Лопухович і Микола Ничай, 23 червня 1949*

23 червня 1949

13. НАША СПІЛЬНА ДОРОГА

В Гамільтоні я пробула до закінчення контракту, тобто до кінця вересня, а тоді переїхала до Романа, щоб уже ніколи не розлучатися. Наше подружнє життя на початках не було надто легке. Недавня воєнна хуртовина відірвала нас від усього знайомого, рідного, кидала нами з однієї країни в другу і врешті закинула в Канаду. Нам довелося забувати все те, що ми колись мали і ким ми були, та починати якось жити наново, без відповідного знання мови й обставин, як погорджувані канадськими сусідами емігранти-"діпісти".

Наші обмежені фінансові спроможності дозволили нам винайняти одну-одніську кімнату в домі новоприбулих, навпроти будинку, де працював Роман. Варила я на маленькій електричній плитці на два пальники, лазничка (ванна) була аж в кінці коридору — лише одна для всіх мешканців на тому поверсі. Ми не мали нічого — "ні кола, ні двора", але були щасливі, що ми врешті разом, а наше кохання дозволяло забувати про всі невгоди й недостатки. Так приємно було порозмовляти про все при кінці метушливого дня, звіритися у всьому, а тоді засипляти в обіймах найдорожчої людини в світі.

Незабаром мені вдалося знайти працю у фабриці ювелірних виробів і там довелося починати з самого низу — допомагати відливати з гарячого олова основні форми для брошок, нашийників, кульчиків, браслет і т.д. Але за кілька місяців я вже здобула найвищу позицію в тому відділі — проводила останню інспекцію готових виробів і пакувала їх для висилки. Ця робота була чиста і навіть приємна та й співпрацівники були хоч трохи культурніші. Зарплата була невелика, але регулярна і вже можна було якось пробиватися.

При допомозі того самого знайомого адвоката ми вже обоє, як подружжя, подали прохання до відповідного уряду про приїзд моїх батьків і цим разом його прийняли та розпочали процес еміграції, що тривав ще кілька місяців. Врешті вони приїхали ранньою весною, втомлені, але щасливі. Перед їхнім приїздом ми знайшли більше помешкання на горішньому поверсі в домі

старих емігрантів-поляків. Тепер ми мали дві кімнати, кухню і ванну. Мама привезла чимало кухонного посуду, постелі, рушників і зайнялася домашнім господарством. Татові вдалося знайти працю сторожа в лікарні св. Йосифа і вже стало трохи легше жити.

На жаль, незадовго почалися між нами конфлікти із-за побутових дрібниць. Не у всьому була їхня вина, не в усьому й наша. Це просто була суперечність у поглядах на життя, оцінках вартостей, зацікавленнях. Мене, наприклад, ніколи не турбувало те, що хтось там має одне чи друге, а я не маю. Як нам було тоді думати про купівлю власної хати чи автомобіля, коли ми ще холодильника не мали? Було ясно, що за тими неполадками криється справжня їхня причина, а саме те, що Роман не припав мамі до вподоби.

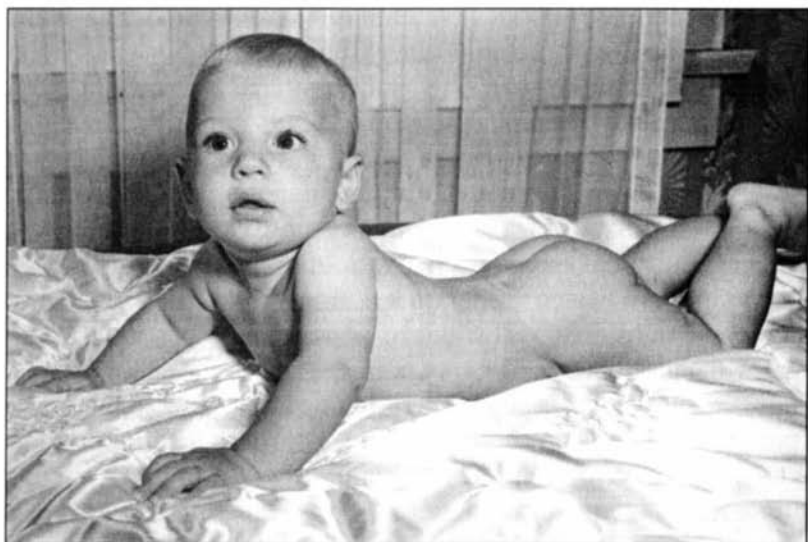
У 1952 році він вийшов з *Гомону України* частинно через деякі ідеологічні розходження з іншими членами редакції, головню з Михайлом Сосновським, а також тому, що хотів віддати перевагу незв'язаній творчості і поглиблювати свою журналістсько-публіцистичну діяльність в українській та чужомовній пресі індивідуально. Така праця не давала навіть мінімального заробітку, отже він разом з кількома іншими новоприбулими став на працю у великому підприємстві Мессі Герріс, яке продукувало комбайни та інші сільсько-господарські машини. Його поставили при машині, яка викроювала зі сталі різні частини для комбайнів. Праця була тяжка і дуже небезпечна. Саме при такій роботі втратив чотири пальці правої руки наш добрий приятель Василь Мойсяк. Ввесь день треба було перебувати серед несамовитого стукоту, гуркоту, лоскоту, клацання і шипіння, а в часі перерв слухати вульгарні жарти і прокльони канадських робітників. Романовим безпосереднім наглядцем був старший робітник польського роду, який намагався переконати його про всі блага, що їх приносить така праця. Він часто повторював ось таке: "Gdybyś został w domu, to byś pasał krowy, a tutaj jesteś mechanikiem".¹¹ А цей бідний механік, дарма що з високою освітою, приходив до хати вкрай виснажений, з подряпаними гострою сталлю руками, увесь пропахнутий олією для машин, так що навіть гаряча купіль не завжди усувала цей запах. Найгірше було те, що

---

¹¹"Якби ти залишився вдома, то пас би корови, а тут ти — механік".

періодично доводилося працювати на нічній зміні. Яка шкода, що його не могли тоді побачити ті совєтські борзописці, які паплюжили його в пресі, що, мовляв, "Рахманний живе в розкошах за американські долари і виписує брехню про радянську владу і радянських трудящих..."

Було важко Романові, не було легко й мені, але ми знали, що мусимо все витримати, тим більше, що була в дорозі наша перша дитина. Я продовжувала працювати аж до останнього місяця і врешті 24 лютого 1952 року народився наш син. Він родився три дні і три ночі, бо я була мала, а він великий (8 фунтів). Я до крові понатирала собі лікті, виючись з болю, але крику від мене ніхто не почув. Ми назвали його Олександр Роман, а кликали Лесиком. Хлопчик був прекрасний (а може це кожній гордій мамі так здається) і розвивався нормально. Нам усім це немовлятко приносило несказанну радість і викликало таку силу почуттів, що, здавалося, вони мусять врешті вичерпатися, але на другий день їх збиралося ще більше. Роман виявився добрим, люблячим і терпеливим батьком. Хоч який був утомлений тяжкою працею та й іншими зайняттями, все таки кожного вечора знаходив час для сина — бавив його, носив на руках і співав колискових.

Наш маленький Лесик, 1952

Мама і тато з першим онуком, 1952

*Перед нашим першим домом у
Торонті, 1952*

Лесик хворий...

Час вечеряти

Хлопці читають

Хоч як було трудно, але ми були змушені купити хату, бо сімей з малими дітьми не дуже радо приймали на помешкання. Тато дав 2000 дол. зі своїх заощаджень, ми додали стільки ж, а на решту взяли "моргедж" (заставу). Хата вимагала деякого ремонту і це треба було робити самим, хоч у нас не було будь-якого досвіду в цьому ділі. При тому Роман не занедбував своєї журналістської діяльності. На протязі 1950-их до половини 1960-их він постачав щотижневі коментарі для своєї колони "На мою думку" в газеті *Наша Мета*, а також намагався продістатися до чужомовної преси, щоб інформувати своїх канадських співгромадян про визвольну боротьбу українського народу і про його незаперечне право на самостійність.

Від 1950 року працював додатково для неурядової організації, яка видавала бюлетень *Канадська Сцена*, котрий повинен був інформувати етнічні групи новоприбулих про Канаду. Цей бюлетень, приблизно на 15 циклостильних сторінок великого формату, перекладано на різні мови і висилано до етнічних газет. Роман виготовляв щотижнево переклади на українську мову. Це дало йому можливість познайомитися з декількома впливовими особами і вони допомогли йому дістати трохи легшу працю друкаря при Онтарійському Відділі Освіти. Керівником цієї установи був українець, Степан Давидович, який дуже заприятелював з Романом і частенько приходив до нас, щоб порозмовляти ну й з'їсти українського борщу, вареників чи голубців, що їх його жінка-англійка не вміла наварити. Він познайомив Романа з

деякими редакторами канадських газет, а також із полк. Рено, який запросив його доповісти про українську визвольну боротьбу у військовій академії в м. Кінгстоні.

Після трьох місяців перерви я повернулася до праці в ювелірній фабриці і працювала аж до народження другої дитини. Цим разом нам народилася 15 серпня 1954 року крихітна дівчинка (неповна 6 фунтів ваги) і назвали ми її Марта Дарія. Саме тоді дуже посилилися конфлікти між нами і моїми батьками, головню із-за розходжень щодо піклування дітьми і їхнього виховування. В мене ще не було досвіду в тому ділі, але я прочитала багато книжок і знала, напр., що дитина мусить мати регулярні години їжі і сну, а не їсти і спати тоді, коли захочеться їй, або тим, які з нею граються. Тим часом малого Лесика з великої любови розвезено до самого краю. Він не знав будь-якого порядку чи дисципліни. Коли його треба було вкладати до сну, він утікав до бабусі й дідуса і там гасав по ліжку, викрикував, качався, перевертався, а вони ще й заохочували його, бо їм від того було смішно і радісно. Коли ж мені врешті вдавалося з трудом витягнути його звідтам (бо "як можна дитину насилу класти спати, як вона так чудово бавиться?"), він вже був такий розбавлений і рознервований, що не міг заснути, а як і заснув, то зараз зривався і плакав, а деколи й високу температуру діставав. Бувало, Роман повертався по півночі з праці і до самого ранку носив його на руках по кімнатах, щоб він

*Маленька Марта з нами, Різдво
1955*

Марта з Лесиком, 1955

не плакав і дав мені можливість хоч трохи виспатися, бож мені треба було раненько вставати до праці.

Те ж саме було і з його харчуванням. Йому вистачало тільки показати пальчиком на помаранчу, тістечко чи цукерку, а вже йому це давали, хоч він цього й не з'їдав, лише куштував і кидав на підлогу. Коли ж приходив час обіду, він вже нічого не міг проковтнути і з того всього почав марніти і худнути; тоді був докір: "Яка ти мама, що дитина вмирає, а ти нічого не робиш". І почалося вожання до лікарів і спеціалістів, а деякі з них, провіривши і розпитавши про все, казали: "Як ви хочете, щоб ваш син ріс і розвивався нормально, заберіть його від баби й діда". Найприкріше було те, що мама перетягнула на свій бік могойого доброго і згідливого тата і незабаром вони обоє почали розносити по місті між знайомими різні скарги на нас.

В такій ситуації появилася на світ наша донечка — таке малесеньке тепле ество з копичкою темного волосся на крихітній голівці. Ми прозвали її "Жучком" і з першої хвилини оточили якоюсь особливою ніжністю і любов'ю та почали сподіватися, що відтепер все буде інакше, краще, радісніше. Але напружена атмосфера в хаті, мабуть, передавалася і їй, бо вона кілька перших тижнів плакала без будь-якої причини вдень і вночі, а це ще більше загострювало ситуацію. Ми врешті вирішили, що нам далі жити разом неможливо, отже з великим трудом і різними перешкодами продали хату, розділили все навпіл і почали жити самостійно. Батьки винайняли собі досить вигідне помешкання, а нас, тимчасово бездомних і з двома малими дітьми, прийняли наші добрі приятелі — д-р Надія й інж. Антін Івахнюки. В них була велика гарна хата і всюди повно різних квітів. Вони обоє вже давно повмирали, але я й досі з приємністю і вдячністю згадую наше перебування в їхньому культурному товаристві і затишному домі. Там я трохи заспокоїлась і відпочала після всіх останніх прикрих переживань.

Нагадався мені один смішний момент з того часу. Якось простудилася наша маленька Мартуся і лікарка збиралася робити їй укол, а Лесик з криком і плачем кинувся на неї та вирвав їй голку з рук — це так він обороняв свою сестричку.

До праці поза домом я, очевидно, вже не могла повернутися, наші прибутки зменшилися наполовину, але нам не було виходу, отже ми взяли позичку і купили хату в західній частині міста. Горішній поверх і підвал винаймали, щоб було легше

сплачувати довг, а самі займали п'ять невеликих кімнат на партері. Був там теж просторий город-травник, але найбільшою благодаттю виявилися наші сусіди. Це була родина Шкамбарів, моїх знайомих з табору в Обернцені. Пані Шкамбара дуже полюбила наших малят і радо їх доглядала, коли мені конечно треба було вийти за орудками.

З того часу затямилися мені деякі інциденти, які стали нашими родинними анекдотами і я деколи мушу розказувати про них знайомим, за спонукою дітей. Перший стосується малого трилітнього Лесика. Ми ждали на Романового брата Степана, який мав приїхати з Вашингтону. Попереднього дня я прибрала хату і зварила його улюблені страви. Роман мусів іти до праці, але пообіцяв швидше повернутися. Мартуся спала після сніданку, а Лесик грався надворі перед хатою. Вийшовши подивитися за ним, я побачила, що він наносив на веранду повно сміття — патишків, трави і піску. Я швидко змела це все, але заки встигла прибрати, він знову налаштувався робити те саме. Спересердя я гримнула на нього: "Куди ти лізеш? Не бачиш, що мама почистила веранду?" і повернулася до хати. За кілька хвилин надійшов Степан і, вдаючи обурення, сказав: "То це так у вас зустрічають гостей?" Виявилося, що малий Лесик загородив йому дорогу і крикнув: "Куди ти лізеш? Не бачиш, що мама почистила веранду?"...

Мартусина пригода була більш серйозна. Одного разу вона вечеряла при столі і нагло закричала: "Мамо, доць!" (це так вона тоді вимовляла слово дощ). Я глянула й остовпіла: на її голівку і на стіл капала зі стелі вода! Я побігла на горішній поверх, де жила дуже лінива і нечупарна жінка з дитиною, відчинила двері до кухні, а звідтам хлинула на мене вода і полялася коридором надолину по сходах. Виявилося, що жінка збиралася мити посуд, заткнула кухонну раковину, включила воду, а сама пішла в другу кімнату додивлятися якусь телевізійну програму, забувши про все інше. Води натекло кілька сантиметрів на підлогу. Шкода була велика, бо нам довелося ремонтувати обидві кухні, які ми недавно відновили. Цей Мартусин "доць" пам'ятаю і дотепер. Взагалі вона була дуже спостережлива і не вагалася висловлювати свої смішні завваги в будь-якій ситуації, напр. показала пальчиком на собачку з висолопленим язиком і сказала: "Цей песик має синку в роті"(тобто шинку). Про наших відвідувачів теж робила свої

коментарі. Пригадую, як прийшов до нас на розмову інж. Богдан Підгайний. Вона видряпалася Романові на коліна, довго дивилася на гостя, а тоді сказала: "Тату, цей пан босий на голові".

Як швидко проминув той час, коли наші діти своїми широковідкритими допитливими очима дивилися на довколишній світ і вбирали в себе його дива! Тепер, коли моя життєва дорога добігає до кінця, я часто повертаюся думками в це далеке минуле і запитую себе: "Яка була з мене мама? Чи добре я вив'язувалася зі своїх материнських обов'язків? Можливо, я недостатньо демонструвала свою любов зовнішніми признаками — я не цілувала і не голубила дітей, коли вони підростали, тим більше, що, ледве зіпнявшись на ноги, вони дали мені до розуміння, що їм соромно перед іншими дітьми, коли їх пестять. Я помітила, що матері на цьому континенті мають звичку називати дитину раз-у-раз "медочком", "дороженькою", "солоденькою" і "солодким серденьком" але мені завжди здавалося, що ці фрази вживаються тут зовсім механічно і що за ними не ховається жодне почуття. Наслідувати їх було якось ніяково і навіть соромно.

Однак мені здається, що я дала багато доказів своєї любові, і була вона глибша, сильніша, ніж усі солодково-нудкаві фрази, і вимагала значно більше зусилля та посвяти. Багатьма моїми вчинками й рішеннями керувала одна мета — як би то зробити життя дітей кращим, вигіднішим, безпечнішим, щасливішим. Ось хоч би кілька прикладів. Коли вони ще були маленькі, я цілими роками відмовлялася виходити з дому — чи то на забави, чи бенкети, чи концерти, чи будь-які інші розваги, хоч я раніше безмежно любила танцювати і бавитись, бо мені страшно було залишати їх під опікою чужих незнайомих няньок. Раніше я любила гарно вдягатися, але із-за дітей відмовляла собі навіть цього і завжди воліла справити їм ще й ще інший одяг, а особливо моїй доні, бо мені приємно було вдягнути її гарненько і любоватися своєю маленькою чистенькою лялею. Коли Лесик почав ходити до школи, я кожного вечора допомагала йому в науці: перевіряла домашні завдання, пояснювала незрозуміле, перепитувала вивчене та вимагала, щоб відповідав сміливо і виразно. Згодом так само було з Мартусею. Я мала надію, що таким способом навчу їх

працювати систематично, наполегливо і сумлінно, а це завжди стане їм у пригоді в майбутньому житті. А коли вони підросли, я ніколи не відмовлялася везти їх автомобілем чи то до школи, чи на сходуни Пласту, чи на забаву — без уваги на втому, погану погоду, чи темну ніч, і тільки деколи жартома нарікала, що мушу "возитися з ними, як дід з писаною торбою".

Наше сімейне життя стало спокійніше та більш унормоване. Це дало Романові можливість брати вечірні курси і в 1958 році здобути ступінь магістра слов'янської філології в Торонтському Університеті. Якої величезної наполегливості, працьовитості і просто фізичної витримки треба було, щоб у таких умовах — цілоденна праця, навчання в університеті, журналістська діяльність, проблеми з хатою, діти, які вимагали для себе часу й уваги, — завершити це діло.

Який же був у тому часі мій вклад у наше подружжя? В першій мірі я від початку стала щирим критиком Романових писань. Кожну статтю чи есей я читала перша і робила свої зауваги. Вправді моє знання в будь-якій галузі було далеко менше, але мені нетрудно було помітити навіть незначну нелогічність викладу, непослідовність, чи неясність у тексті. Деколи доводилося навіть завзято сперечатися і бували випадки, коли він ображено кидав паперами і заявляв, що вже ніколи ні одного рядка не напише, але на другий день приносив виправлену статтю і смирно признавав мені рацію. З такого тексту я тоді друкувала чисту копію — приблизно 4-5 сторінок — і читала ще раз, щоб виловити свої помилки. Друкувала також всі його есеї і магістерську тезу. До моїх обов'язків належало також друкувати на матрицях український текст *Канадської Сцени* кожного тижня, а згодом перевіряти стоси газет (не лише українських) і робити список використаних матеріалів з цього бюлетеня. За Романів переклад і мою працю ми отримували 60 дол. тижнево. (Тепер за таку роботу і 600 дол. було б замало). Крім того я деякий час давала лекції української мови канадській дівчині, яка планувала виходити заміж за українця.

У 1959 році Романові пощастило отримати працю диктора й редактора в Українській секції Міжнародної служби Канадської радіокорпорації в Монтреалі. Він поїхав туди сам, а я мусіла залишитися в Торонті, щоб дати дітям можливість закінчити безперервно шкільний рік (Лесик був у другій класі, а Мартуся в передшкіллі) і щоб продати хату. Того року мені доводилось

самій перекладати, друкувати і відвозити, куди слід, бюлетені *Канадської Сцени*. За той час Роман знайшов і купив хату в західній частині міста і я з дітьми й меблями переїхала туди в червні наступного року. Місто мені дуже подобалося, але я ще довго тужила за Торонтом, бо там залишилися мої батьки, з якими вже раніше ми помирилися, і всі приятелі та знайомі. Чому в моєму житті мусить бути стільки розлук?...

Діти пережили це переселення багато легше і не скучали за своїм дотеперішнім товариством, а за літо познайомилися з дітьми на нашій вулиці. Восени треба було готувати їх до школи. Лесик розпочав третю класу, а Мартуся першу. Роман мав уже чимало знайомих у місті, а я незабаром познайомилася з родиною Адріани Лисак, сестрою нашої доброї приятельки і куми, Міки Мельник. Вони обидві були добре знайомі з Романом ще з України, бо приїжджали до його родинної місцевості, Піддністр'я, де парохом був їхній вуйко, о. Іван Євген Тарнавський. Адріана взяла мене зі собою на сходи́ни недавно заснованого Читацького гуртка і я стала його активним членом, а згодом кільканадцять років його очолювала. Праця цього гуртка полягала в тому, щоб на сходи́нах вибрати книжку, яку всі повинні купити і за один місяць прочитати, а на наступних сходи́нах обговорити. Для читання ми вибирали не лише твори наших класиків, але й сучасних письменників — еміграційних і підсоветських (тих, яких варто було читати). Наші сходи́ни відбувалися по черзі в приватних домах читачок, що створювало неформальну приємну атмосферу, а після дискусії завжди було вибагливе прийняття — чай, кава і знамените печиво, що його вміють виготовити, мабуть, тільки українські жінки. Принаймні раз у рік ми влаштовували Літературний Вечір для ширшої громадськості, звичайно з доповіддю про вибраного письменника чи письменницю і художнім читанням уривків з творів. Деколи такий вечір влаштовувано з нагоди відвідин письменників, напр. Ольги Мак і Уласа Самчука.

Роман працював, багато писав, виступав із доповідями в різних більших містах Канади й Америки, продовжував виконувати переклади для *Канадської Сцени*, а попри те все ходив на вечірні курси у французькому Монреальському Університеті, писав докторську дисертацію, яку я друкувала на машинці, в програмі студій проводив лекції для нижчих

Роман здобув докторат, 1962

*Роман зі мною і Лесиком після
градуації, 1962*

університетських курсів і остаточно отримав докторський ступінь у 1962 році. Він жив напруженим творчим життям, а я намагалася йому в усьому допомагати, займаючись передусім дітьми і домашнім господарством, зовсім як типова гаузфрау, світ якої обмежується трьома "К" — Kinder, Küche, Kirche (діти, кухня, церква). Мені, очевидно, було цього замало, бо й діти, перебуваючи майже цілий день у школі, чимраз менше потребували мого догляду й уваги. Я з острахом думала: невже мені тільки отаке життя судилося? Невже ось так доведеться жити сьогодні і завтра, за рік і за два, і завжди? Помалу мене огортала апатія, а далі й депресія.

Помітивши це, Роман кинувся на рятунок: зібрав відповідні інформації і записав мене на вечірні курси у відділі славістики в тому ж Монреальському Університеті. На основі перекладеного на англійську мову індексу лекцій з Українського Вільного Університету і посвідок із складених екзаменів мені вдалося виконати всю програму за один рік, написати під Романовим керівництвом тезу й оборонити її.

І так навесні 1964 року я отримала ступінь магістра з відзначенням "Magna cum laude". Рівночасно я поробила всі старання і мене прийняли на студії бібліотекознавства в Університеті МекГілл, очевидно, на денні курси, бо інших не

*Я отримала магістерський
диплом, 1964*

було. Цей рік був, мабуть, найтяжчий у моєму житті. Я була там одна з найстарших віком (40 років, а майже всім іншим було 21-25), без будь-якого знання тутешньої системи навчання, а до того чужинка з далеким від перфектного знанням мови (бо й де ж мені було її вивчити — біля горшків і пеленок?) Нераз доводилося терпіти придушені насмішки за плечима, коли я неправильно вимовляла якесь слово, або ставила наголос не там, де треба. Матеріал був дуже кондензований, студентів на курсі було 90, бо це був останній шанс пройти програму за один рік, а не за два. Майже кожного дня треба було виконувати практичні завдання, а щодва тижні здавати есеї з різних предметів. Крім того треба було читати різні книжки, яких було в бібліотеці навіть по кілька примірників, але я часто не могла до них досягнути, бо раніше знайомі студентки передавали їх собі з рук у руки.

Перший піврік був для мене неймовірно тяжкий, бо це ж не лише треба було вивчати різні чужі й незвичні речі, але й доглянути двоє дітей, чоловіка, хату, а також безперервно друкувати Романові статті і щотижневу *Канадську Сцену*. Нічого дивного, що я — знеохочена, зневірена і докраю втомлена —

нераз збиралася кидати студії і більше з тим усім не боротися. Але Роман муром стояв за мною і не дозволяв похитнутися: заспокоював, піддержував, переконував, а найважливіше було те, що він вірив у мене і мої спроможності. Він допомагав, чим міг — доглядав увечері дітей, готував вечерю, коли я мусіла допізна залишатися в бібліотеці, допомагав у хатньому господарстві, знаходив матеріали для моїх есеїв. Це його велика заслуга, що я вистояла, і за те я завжди була йому вдячна.

Другий піврік був значно легший і мене почали вчителі завважувати, поперше, із-за знання чужих мов, а подруге — із-за моєї уважливості до деталей, що є дуже потрібне в різних галузях бібліотекарства, а особливо в каталогізації книжок. Остаточний вислід був такий, що я успішно закінчила студії, здобувши друге місце з усіх 85 (п'ять студенток припинили навчання раніше), звання професійної бібліотекарки і працю у відділі каталогізації центральної бібліотеки МекГільського Університету, яка вже на мене чекала і яку я розпочала 1 липня 1965 року. Перейшовши тритижневий вишкіл, я стала працювати самостійно — каталогізувати чужомовні книжкові фонди. Знаючи українську, польську і російську мови, я легко давала собі раду з рештою слов'янських мов, знала теж німецьку, а на базі латинської могла подолати італійську та еспанську, очевидно, при допомозі словників.

Після градуації в МекГілл, 1965

Я на праці в університетській бібліотеці, 1970

Того ж року ми купили свій перший автомобіль, хоча власну хату мали майже від початку нашого перебування в Канаді. Ми вважали, що власна хата для родини з дітьми це конечність, а автомобіль це люкс.

Праця в бібліотеці мені дуже відповідала. Каталогізування книжок вимагало постійного інтелектуального зусилля і напруження, з пам'яті треба було видобувати придбане раніше знання і засвоювати нове; майже кожна книжка була наче нова пригода, яка відкриває щось досі незвідане. Після п'яти років мене перенесли на вищу позицію — вишколювати і перевіряти роботу новоприйнятих каталогізаторів. На моє місце прийняли, за моєю рекомендацією, Мирославу Антонович, дружину Марка з відомої родини Антоновичів. Нова праця була ще більш вимоглива. Кожного нового працівника треба було вишколювати звичайно цілий рік — пояснювати сотні різних правил, які на додаток ще постійно мінялися, перевіряти роботу якнай докладніше, вказуючи на всі, навіть найменші, помилки, а тоді ще раз перевіряти поправки. Деколи нових працівників було п'ятеро нараз і їх всіх треба було доглянути, хоча в інших бібліотеках такий ревізійний коректор не був зобов'язаний вишколювати більше ніж двох каталогізаторів одночасно. Однак я з усім встигала і ще навіть продовжувала добровільно виконувати принаймні малу частину своєї попередньої роботи, бо каталогізування завжди залишалося моїм улюбленим

зайняттям. На цій позиції я працювала аж до виходу на пенсію, хоча мені декілька разів пропонували прийняти пост керівника цілого великого відділу, але я відмовлялася, бо адміністрація мені не була цікава.

Надійшов 1967-ий рік — рік "Експо 67". Після велетенських зусиль і коштів у нашому місті відкрито міжнародну виставку, яка мала незвичайний успіх. Майже всі країни світу влаштували там свої павільйони, де показували свої економічні, технологічні й культурні досягнення. На жаль, Україна не мала свого павільйону, ані навіть якогось окремого кутка в загальному советському, що нас усіх дуже обурювало. Роман з того приводу написав кілька протестних статей і допоміг місцевим українцям улаштувати знаменитий "Український тиждень" — з доповідями, мистецькими виставками, виступами хорових і танцювальних ансамблів та українськими традиційними стравами. Могутня Радянська Україна спромоглася тільки на "День України", який мав відбутися на головній площі.

Тижнем раніше Роман отримав запрошення від керівника советського павільйону прийти на зустріч. Тому що самому йти туди було не зовсім безпечно, я і Марта пішли разом із ним. Після короткої розмови про різне цей чиновник приступив до суті справи: від дуже просив Романа вплинути на місцевих активістів, щоб вони не робили будь-яких демонстрацій чи "скандалів", коли відбудуватиметься "День України". Вони й не збиралися цього робити, бо плянували іншим способом дошкулити "старшому братові". Наші хлопці зібрали зі столів у советському павільйоні сотні пропагандивних брошур, видерли й викинули в сміття все, зберігаючи тільки обкладинки. Туди вклали свої, виготовлені Романом памфлети, в яких він викривав колоніальну залежність України від московських імперіялістів, і віднесли крадькома на те саме місце. Всю цю оперативну акцію проводив Роман Сербин зі своєю дружиною при допомозі інших. Сотні відвідувачів розібрали ці памфлети, заки советські наглядачі викрили цей підступ і на всякий випадок позабирали все зі столів павільйону, разом зі своєю макулатурою.

Слава про "Експо 67" (до речі, ця дата відзначає століття створення Канади як держави) швидко рознеслася по всіх усядах і почали з'їжджатися маси відвідувачів. Наша хата

перемінилася в гостинницю. З Торонта приїхали наші приятелі Івахнюки разом з моїми батьками, з Вінніпегу Марунчаки, наш Степан з Вашингтону і врешті Микола й Дарія (Гнатківська) Лебеді з Нью-Йорку. Ми обоє з Романом взяли тоді відпустки, щоб могли ними зайнятися. Кожного дня ми ходили оглядати різні чудеса на виставці, а вечорами розмовляли, згадували минуле і врешті Роман переконав Миколу в konieczності опублікувати його спогади та почав записувати його розповіді на магнітофонну стрічку. Дарія розповідала мені тоді про своє життя, підпільну діяльність і поневірвання в польській тюрмі з малою дитиною. Я вже здавна подивляла цю незвичайну жінку-революціонерку; це власне на її честь ми назвали нашу доню другим іменем — Дарія. На жаль, Лебеді мусіли несподівано відїхати і ці записи так і залишилися незакінчені.

Праця в бібліотеці йшла добре і я здобувала собі чимраз більший респект так у співпрацівників, як і в зверхників. Здобуття такої цікавої і корисної професії принесло мені не лише особисте задоволення, але й надію, що мої діти належно оцінять моє зусилля і будуть гордитися тим, що їхня мама працює професійно, а не лише як домашня господиня.

Наші збільшені заробітки дали нам можливість купити більшу хату в 1970 році. З цією купівлею було досить багато клопотів. Насправді ми придбали цю гарну велику, 10-кімнатну, хату за дуже низьку ціну. В тому часі люди масово випродували все і вибиралися з Квебеку, бо тут розпочалися революційні акції французьких сепаратистів, які хотіли відірвати цю, переважно франкомовну, провінцію від Канади і створити окрему самостійну квебецьку державу. З тієї самої причини ми не могли продати своєї попередньої хати, бо не було досить покупців. Роман навіть хотів відмовитися від цієї купівлі, хоч би й із втратою завдатку, бо боявся залишитися з двома хатами. Але я таки переконала його, бо дуже хотіла мати цю хату, головню із-за дітей. Вони доростали і їм треба було більше місця, щоб могли запрошувати товаришів чи товаришок у гості й на забави. Врешті ми таки продали свою хату і спровадилися до нової восени того ж року. Я влаштувала її якнайкраще і завжди пильнувала, щоб було чисто і привітно, щоб діти ніколи не мусіли соромитися за безладдя чи бруд.

Здавалося, що тяжкі часи вже за нами. Однак на наших дітей чигали різні небезпеки, бо це були горезвісні 60-ті і 70-ті роки,

коли то почалася революція в мисленні і поглядах молодих людей і вони перестали визнавати будь-чий авторитет і будь-які моральні й етичні засади. Тисячі й тисячі хлопців і дівчат покинули батьків, рідний дім і школу та пішли шляхом бездомних волоцюг, щоб "знайти себе"... при допомозі наркотиків, алкоголю і сексуальної розгнужданости.

Не оминула ця зараза навіть дітей українського походження, хоч як їхні батьки намагалися виховати їх у релігійному й патріотичному дусі. Ми з подвоєною пильністю гляділи за нашими дітьми, щоб не скоїлось яке лихо.

Мама і тато перед нашим першим домом у Монтреалі, 1965

Наш другий дім, 1970

14. МОЇ "ВИШИВАНІ" МРІЇ

Нашою народною вишивкою я захопилася ще в дитинстві. Як я вже раніше згадувала, в Переспі, де тоді вчителював мій батько, за старою школою було велике пасовисько, а далі плила річка (чи не Білий Стік?) На тому лузі паслися з ранньої весни до пізньої осені вівці і стада гусей. Пляділи за ними звичайно дівчата, багато старші від мене. До їхніх обов'язків належало теж вибілювання витканого взимку полотна. Довгі білі кусні треба було розстеляти на траві над самою річкою і поливати, хлюпаючи воду пригорщами. А коли сонце їх висушило, треба було знову поливати. При кінці літа полотно ставало сніжнобіле. Майже кожна дівчина приносила зі собою якусь вишивку — чи то сорочку, чи рушник — і в вільну хвилину вишивала.

В погожу днину я вибігала до дівчат, просила, щоб і мені дозволили поливати полотно, завзято відганяла від нього влізливих гусей, щоб не наслідили, а тоді сідала біля дівчат і дивилася, як вони вишивають. Голки миготіли на сонці, їх втикали в полотно, здавалося, безладно, але за хвилину вже на ньому появлялася квіточка, зірочка, квадратик, або вузенька доріжка, наче якісь чари. При тому дівчата розмовляли, жартували, а найчастіше співали. Все те — ласкаве сонце, лагідний шум води, веселкові кольори вишивок, дівочі пісні — зливалося в якусь чарівну симфонію, від якої в мою маленьку душу вливався спокій і тиха радість.

Сама я почала вишивати на 12-ому році життя і не перестаю дотепер. Вишивання це для мене відпочинок, відпруження, це нагода заспокоїтись, упорядкувати думки, укласти пляни, помріяти. О, скільки думок я при вишивках передумала, скільки мрій перемріяла! В центрі тих думок-мрій в першу чергу був, очевидно, Роман. Я мріяла про те, що він своєю невсипущою працею і своїм натхненним словом врешті проб'є стіну байдужости Заходу до колоніального статусу України під советоросійською владою, допоможе співвітчизникам в Україні та в діаспорі позбутися апатії, байдужости і дефетизму та переконає їх у спроможності України здобути самостійність

власною міжнародною політикою з позиції власної сили і національних інтересів. Він уважав, що тепер вже існує реальна база для українських державних діячів, які прагнули б здійснювати українську політику з точки зору інтересів України, а не Росії. Динамічна економіка, зрілий характер суспільства та нагромадження знань і капіталовкладень є таким же важливим фундаментом міжнародного статусу будь-якого народу, як ракети і космічні кораблі є фундаментом статусу великодержав.

Пригадую, ще в 1963 році Роман виголосив доповідь на студійній конференції з питань закордонної політики в Нью-Йорку (згодом надруковану в журналі *Сучасність* у вересні того ж року) п. з. "Українська міжнародна політика з позиції власної сили". Ось уривок з цієї блискучої доповіді: "Політика з позиції власної сили забезпечує за українською стороною т. зв. торгові спроможності і можливість вибору власного розсудливого рішення, а не єдину можливість — позицію предмету, що ним торгують. Якщо наші вороги, приятелі та потенційні союзники знатимуть, що нас не взяти на гарні слівця й ідеологічні упередження та що ми визнаємо лише реалітети при взаєморозумінні національних інтересів, вони респектуватимуть нас більше, ніж досі. Вони зрозуміють, що ми не конечно мусимо бути завішені на рогах смертельної дилеми та що в нас є такі можливий третій вихід. Поряд з цим українські політичні діячі дедалі більше здобуватимуть довір'я українських народних мас, бо ці маси знатимуть, що їхніми інтересами ніхто не торгуватиме для своїх особистих, партійних, класових чи ідеологічних користей. Рівень розвитку українського народу — економічний, культурний і політичний — сьогодні такий високий, що дозволяє українським політикам переговорювати зі своїм оточенням з позиції власної сили. Однак треба, як говорив Джордж Вашингтон, бути одним "суцільним народом", якщо вже не під одним "розпорядливим урядом" (бо такого в нас немає), то принаймні з одним українським орієнтиром — одною незалежною українською реальною політикою, одушевленою одною мислю: українські інтереси передусім!"

Того разу я поїхала до Нью-Йорку з Романом, була на тій конференції і захоплено слухала його переконливих аргументів. Після доповіді вив'язалася палка дискусія, а один політик сказав ось таке: "Коня кують, а жаба ногу підставляє", мовляв, куди там Україні сподіватися будь-якого визнання в політичних

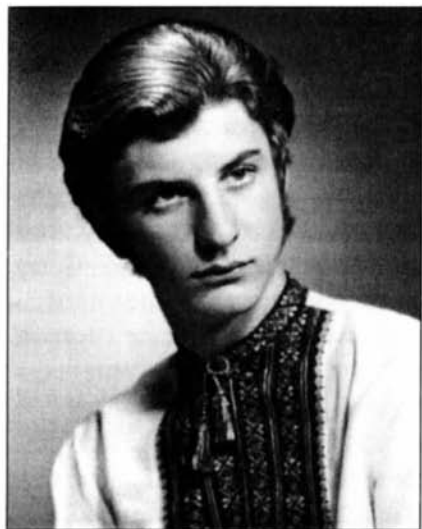
розрахунках великодержав. Це обурило мене докраю, бо вже більшого цинізму й дефетизму годі було й уявити. Цю "жабу" я пригадала тоді, коли Україна здобула незалежність у 1991 році — мирним способом. Справдилися Романові пророчі слова...

Мої "вишивані" мрії снувалися й коло дітей. Вони росли-підростали, а ми, батьки, з гордістю дивилися на них — здорових, гарних, розумних і слідкували за їхнім фізичним і духовним розвитком. Вони вчилися, ходили на сходи до Пласту і до української суботньої школи. Ми заставляли їх розмовляти в хаті тільки українською мовою і якнайбільше читати, а деколи читали з ними. Пригадую, як нераз у зимовий вечір ми розпалювали вогонь у каміні і всі четверо сідали довкола на килимі та по черзі читали франкового *Лиса Микиту*, а згодом "Івана Вишенського", або Шевченкові вірші.

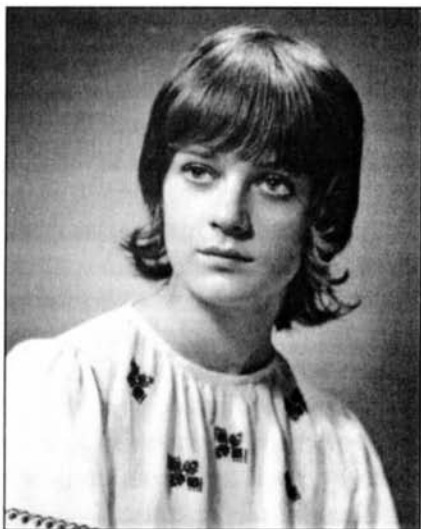
Коли Лесик розпочав навчання в середній школі — в католицькій хлоп'ячій гімназії, Роман заставляв його писати й виголошувати реферати на різних святкуваннях (пригадую принаймні два з них — про Тараса Шевченка і про митрополита Андрея Шептицького). Деколи брав його, а згодом і Марту, до радіостудії читати вірші, потрібні для ілюстрування тексту радіопрограми, яка передавалася на коротких хвилях в Україну. Деякі записи цих радіопередач збереглися в мене й до цього часу. Далі я мріяла про те, що, отримавши таку підготовку, Лесик і далі буде активний в українській громаді. Я уявляла його вже студентом, він веде перед у студентській організації, всі його люблять і шанують, він наполегливо вчиться, здобуває якусь корисну професію, а при тому завжди обороняє українську справу перед чужинцями і змагається за краще майбутнє рідного народу.

Але несподівано склалося лихо. Ми з Романом довго не могли отямитися від шоку, який нам довелося пережити. Що сталося? Що спонукало доброго, пильного, у нижчих клясах хваленого-розхвалюваного, золотими медалями нагороджуваного хлопця занедбуватися в науці, втікати з лекцій та обманювати батьків? Невже він почувався таким меншевартним, що хотів хоч би такою поганню імпонувати своїм товаришам? Невже ми не зуміли прищепити йому почуття собівартості і переконання, що можна здобути приятелів, ставши першуном у доброму, а не в злому?

Закінчив він якось середню школу, навіть з різними відзначеннями, бо Роман добре пильнував, щоб він хоч на

*Лесик після закінчення Курсів
Українознавства, 1970*

*Марта після закінчення Курсів
Українознавства, 1970*

останньому році добре вчився, а тоді вступив на Університет МекГілл, включився в українське студентське життя і почав ніби активно працювати. Багато людей покладали надії на нього, однак незабаром стало видно, що він правдоподібно нічого великого не досягне.

В нашій родині почалися неполадки, ми з Романом намагалися знайти винного, в розпуці почали звинувачувати одне одного в тій невдачі. Коли вдуматися добре, то можна зрозуміти, що це таке притаманне людській вдачі, що майже завжди в житті так буває: коли комусь нестерпно важко на душі, коли горе каменем лягає на серце, тоді людина бунтується і хоче когось вразити та звичайно вражає того, хто є найближче...

В такій ситуації мої мрії концентрувалися чимраз більше на Мартусі. Ще раніше я уявляла її вже школяркою — пильною, розумною, слухняною до вчителів і привітною до учнів. А далі — вона вже пластунка, співає з подругами, влаштовує різні гри і змагання, таборує, може й у хорі співає і вірші на сцені виголошує. Вона висока і струнка, з великими синіми очима, в яких відбивається її гарна чиста душа. А хлопці тільки з подивом несміливо споглядають на неї. Я навіть сподівалася, що Лесикові буде легше здобувати друзів, бо вони всі через нього схочуть познайомитися з нею. І я вірила, що вона буде до них

привітна, але триматиметься здалека, бо знатиме, що її час ще не прийшов. А тоді одного дня появиться біля неї гарний палкий юнак, захопить її силою своїх почувань і вона переживе свою першу весняну любов... Це так мені мріялось за вишиванням у вільну годину.

Однак не так склалось, як гадалось. Мартуся вправді виросла висока і струнка, в неї справді великі темносині очі, але чому ж це вони почали частенько ховатися за темними окулярами? Чому замість привітності і життєрадісності почав появлятися якийсь неспокій, невдоволення, вибухи гніву, протести проти мінімального порядку й дисципліни? Невже на неї так впливала та шкідлива атмосфера, яка панувала тоді серед молоді? Я свідомо того, що вона виростала якраз у найтрудніших часах, коли то різні дуболобі соціологи та інші новітні псевдопророки підірвали авторитет батьків, учителів і взагалі старших, повалили віками освячені духовні цінності, привели молодь до ребелії проти всіх і вся, відібрали в неї будь-які моральні основи і штовхнули до наркотиків, п'янства і розпусти.

В тому часі наші діти на кожному кроці могли зустрінутися з небезпекою — в школі, на вулиці, на забаві, однак я вірила, що вони, винісши з дому добрий приклад, зможуть відрізнити добро від зла, зможуть опертися спокусам чи тискові однолітків і зуміють твердо сказати: Ні! Чому? Бо вони мали всі дані для того, щоб виробити в собі сильні характери, відпорні на всяке моральне багно. Ми ж із найраніших літ носили й водили їх до церкви, в школах учили їх священники й монахині, вдома вони читали добрі книжки, а передусім тому, що вони наші діти, яких ми завжди вважали розсудливими і зрівноваженими, яких ми безмежно любили і яким цілковито довіряли.

Після турбот із Лесиком я з чимраз більшою надією дивилася на Марту і слідкувала за її духовним зростанням. Великою полегшею для мене було те, що вона добре вчилася, свої обов'язки виконувала бездоганно і здавалося, що з нею нема і не буде будь-яких проблем. Тільки деколи мені тривожно стискалося серце з жалю, що найкращі роки її молодого життя минають, а цей якийсь вимріяний мною для неї юнак не появляється. Ніхто не відпроваджує її зі школи додому, не носить її книжок, не запрошує її в кіно чи на танці, не приходять до хати порозмовляти, не телефонує, щоб хоч іздалеку голос її почути. Мені жалко було, що нею, здавалося, ніхто не

цікавиться і що нормальні "романси", які є невід'ємною частиною юного життя і розвитку, її оминають і вона певно відчувається самотня, покривджена й обманена тим життям.

Вправді вона завжди мала досить подруг і особливо одну дуже близьку, з якою рідко розлучалася. Я не раз чула, як вони обидві обговорюють різних хлопців і насміхаються з них, що цей, мовляв, такий, а той онтакий і що вони радніші розмовляють одна з одною, ніж з ними, але мені завжди здавалося, що це тільки звичайна бравада для закриття прикрости із-за невдач на любовному фронті. Така довга вірна приязнь була гарна і навіть зворушлива, але життя звичайно йде своїм порядком і я, пригадую, не раз говорила Марті, що ця велика дружба скінчиться в тому моменті, коли між ними стане якийсь хлопець. Так воно й сталося.

Якось влітку ми, разом з гуртом знайомих, провели чудовий день за містом у своїх приятелів. Наша Марта і їхній син цілий день пробули разом, влаштовували спортивні гри і різні забави, бігали разом, кричали й сміялися, а ввечері потомлені посідали на килимі перед каміном і про щось тихенько розмовляли, а ми — обидві матері — крадькома на них поглядали, дивувалися, яка з них гарна пара, усміхалися і раділи. Після того вони почали зустрічатися, але все скінчилося тоді, коли Марта познайомила його зі своєю вірною подругою, а вона його в неї відняла і з того часу не хотіла її більше й бачити. Я довго запитувала себе, чому так сталося. Чому її юність минає так безрадісно?

Щоб хоч трохи відвернути її увагу від того прикрого розчарування я пробувала зацікавити її одягами, бож кожна дівчина нормально любить гарно вдягатися: коли вона виглядає гарно, то й відчувається краще. Мені приємно було ходити по крамницях і оглядати різні речі та думати, що ось те чи інше буде Мартусі до лиця. Часто я й купувала одяги для неї, але майже завжди доводилось відносити їх назад. А коли ми йшли до крамниць разом, то звичайно все кінчалось авантюрою, бо наші смаки були цілковито відмінні. Мені подобались на ній гарні, насичені кольорами одяги, а вона тягнула на себе якісь сірі лахи і ще й докоряла мені, що я не знаюся на теперішній моді і хочу вдягати її наче ляльку. Та невже в тому було щось погане? Я думаю, що кожна мама хоче, щоб її доня виглядала якнайкраще. Єдине, на чому наші смаки тоді сходилися, були одяги, прикрашені вишивками. Я з великою приємністю

вишивала для неї суконки, блюзки і чудовий гуцульський кептар, яким ще й досі захоплюються. Я не жаліла ні часу, ні труду, ні недоспаних ночей, бо сподівалася, що таким зусиллям навчу свою доню любити й цінувати вишивку, це наше незрівняне народне мистецтво, що цими вишивками покажу всю свою любов до неї і що своїми руками вимережаю, викохаю їй добру долю в житті.

Сама вона вправді навчилася вишивати, але не має досить терпеливості для цього. Зате дуже любить і подивляє мої вишивки — серветки, подушки, рушники — і вже має цілу колекцію. Часто також випрошує їх у мене, щоб дарувати їх тим чужинцям, які щиро цікавляться українськими справами та українською культурою.

Мої вишивки були часто використовувані для різних виставок. Одну з них я влаштувала виключно своїми експонатами для української студентської організації при Університеті МекГілл, якою в тому часі керував Лесик. На столах під скляними кришами лежали мої найкращі вишивки, кераміка, різьблені вироби, гуцульські писанки, карти України, цінні книжкові видання. На стінах висіли декоративні килимки, вишиті вовняними нитками на канві. Все це викликало захоплення відвідувачів.

У співпраці з керівником відділу рідкісних книжок того ж університету я влаштувала подібну виставку у вестибюлі центральної бібліотеки, де я працювала. До моїх експонатів були додані рідкісні видання, напр. Біблії і старинні карти України. Виставка тривала два тижні, біля неї завжди товпилися студенти і працівники бібліотеки, а далі й відвідувачі з міста.

Пригадую ще виставку, яку я влаштувала з нагоди 50-ліття Голодомору 1932-33 років, при допомозі головно проф. Романа Сербина, тоді вже викладача історії у французькому університеті й активного діяча в українській громаді. Ця виставка — переважно фотографії з відповідними поясненнями і документи — викликала завзяті протести студентів-комуністів, які домагалися її закриття, але оборонили її професори відділу славістики.

У зв'язку з вишиванням нагадується мені ще ось така цікава подія. Тому що Роман не мав часу на відпочинок, я поїхала з Мартою на один із Багамських островів, де ми побували вже раніше. Одного дня під вечір я сиділа над плавальним басейном

і вишивала, а Марта далі хлюпалася у воді. Якась жінка зацікавлено споглядала на мене й на мою роботу, а тоді не витримала, підійшла до мене і спитала англійською мовою, чи я українка, а тоді сказала, що її чоловік теж українець і називається Василь Курилик! Я не могла повірити, що це може бути цей славний художник, якого я подивляла і збиралася таки колись придбати його картину. Незабаром балакуча жінка все вияснила. Сама вона з Ірландії, працювала медсестрою і мала нагоду доглядати нашого Курилика, який саме там лікувався; згодом вони одружилися. Тепер ось приїхали сюди відпочивати, але він від пензля й фарб і тут не може відірватися. От і тепер залишився малювати біля хати (деякі туристи жили в невеликих хатах серед пальмового гаю). Вона дуже раділа, що зустрінула українку, яка зможе допомогти йому розв'язати одну проблему. Я радо пішла з нею, познайомилася з Куриликом і він показав мені незакінчену картину на мольберті. Вона зображувала свят-вечірній стіл, на якому стояли 12 порожніх тарілок! Він був дуже вдячний, коли я вичислила і описала йому всі ті традиційні страви, які повинні бути в полумисках. Цю картину я згодом побачила в одному з каталогів.

Тому що вони обоє щиро подивлялися мою вишивку, я докінчила її вдома і вислала їм як дарунок на згадку про нашу несподівану зустріч. Яке ж було моє здивування і радість, коли незабаром пошта доставила мені чудову картину від Курилика! Вона зображує сумне поле після бурі. На обрії ще клубочаться грізні хмари, а по полі вітер розмітає перекоотиполе у вигляді тернових віночків. На передньому пляні стоїть маленький Ісусик у білій сорочині з променистим ореолом на голівці, наче символ надії, що буря минеться і знову засвітить сонце. Ця картина має силу ще й досі зворушувати мене до сліз.

Тим часом мої "вишивані" мрії летіли далі. Ось Марта вже студентка, вчиться наполегливо й успішно, кидається у вир студентського організованого життя, всюди веде перед, бо завжди має нашу підтримку й допомогу, і так дедалі більше здобуває собі довір'я та пошану товаришів — за бистрий розум, обов'язковість та охоту до праці. А згодом бачу її вже з науковим ступенем у галузі, яка не лише забезпечить їй вигідне життя, але й дасть можливість працювати на користь нашого знедоленого народу. І наші серця сповняються радістю і гордістю, що ось ми в таких несприятливих умовах виховали

доню собі на потіху, а громаді на добро.

Незабаром вона вже поступила в університет на відділ славістики. Як працівниця цієї установи, я мала право на звільнення від більшості університетських оплат за навчання. В тому часі я вже була досвідченим водієм і могла кожного ранку підвозити дітей до школи, а коли Марті доводилося учитись в бібліотеці допізна, я виїжджала по неї, щоб було їй швидше і безпечніше добратися додому. Лесик тоді вже сам мав дозвіл керувати автомашиною.

Далі мріялось мені, що Марта врешті зустріне когось, хто буде вартий її, на кого вона підсвідомо ждала, і для кого вона зберегла свою душу й тіло чистими, незайманими. Тоді ввижалося мені її весілля — вона вся в білому, ступає гордо, немов князівна, церква вся в повені білих квітів, хор співає-гремить молодим "Многая літа", а гості з радістю і щирістю вітають їх і нас при тому.

Але годі мріяти, треба повертатися до реального життя. Марта завзято працювала в школі й у студентській організації. Здавалося, що та праця виповнює її життя настільки, що вона не відчуває ні самотності, ні жалю із-за того, що в неї і досі нема нікого справді близького, з ким вона могла б зустрічатися у вільні години, про все розказати, про все розпитати, розважити свою душу і з надією та радістю ждати нової зустрічі. Я заздрісно спостерігала кожної весни сотні студентських zalюблених пар, деякі дівчата були і косоокі, і кривобокі, алеж з якою відданістю і любов'ю їхні хлопці задивлялися на них! А на неї, здавалося, ніхто не дивиться такими очима, в яких світилася б справжня любов, і ласкавість, і пошана. Чому лише вона не може знайти собі відповідної пари?

Не можна, однак, сказати, що в неї не було нікого. Вона завжди мала багато знайомих дівчат, а ще більше хлопців — не лише місцевих, але й тих, з якими знайомилась на пластових таборах і студентських з'їздах. Чимало їх гостювало в нашій хаті і то деколи без попередження. Коли навіть вони вагалися, що, мовляв, це трохи незручно, вона запевняла їх: "Не журіться, моя мама це любить". Правда, я приймала їх радо, влаштовувала все якнайкраще, але не задля них, а задля неї. Мені хотілося зробити їй приємність, просто заслужити в неї похвали й признання та сподівалася, що вона назавжди збереже гарні спогади про рідний дім, про лад і порядок у ньому та зрозуміє, що я хочу тільки її

добра і щастя, що я рада б їй неба прихилити.

В мене немає сумніву, що вона деколи переживала хвилені захоплення, але це не було й схоже на правдиву любов. Бо в моєму розумінні любов це передусім ніжність, ласкавість, добрість, це пізнання і шанування духовних вартостей вибраної людини, це щирість, одвертість — без фальшу, облуди чи претендування. Це взаємне довір'я і вірність, це бажання якнайчастіше бачити дорогу особу, розмовляти з нею, розважати в смутку, радіти її успіхами; це турбота про неї, це намагання захистити її від небезпек і життєвої погані. Це стійкість, витривалість, це — хоч би в інтенції — назавжди, навіки.

Можливо, що мої погляди на це найкраще і найвище з людських почувань, від віків описуване в книжках, змальовуване в картинах, оспівуване в піснях, в сучасному світі вже застарілі, нереальні, але саме про таку любов для моєї доні я мріяла, вишиваючи.

Не зуміла я випросити в Бога доброї долі для неї. На одному із студентських з'їздів в Оттаві вона познайомилася із багато старшим за неї активістом і доморобним "поетом". Своїм настирливим упаданням він зумів завернути їй голову, а потім зник з її життя. Вона тяжко переживала цю невдачну аферу, але згодом заспокоїлась і з подвоєним ентузіазмом кинулася до праці. Закінчивши університетські студії бакалавратом, переїхала до Торонта і розпочала програму для здобуття магістерського ступеня, а далі й докторату.

За кілька років випадково зустрінула того давнього знайомого в Монреалі. Він уже був одружений (чи не два рази?) і саме розпочав процес розлучення з теперішньою жінкою. Йому вдалося привернути Марту знову до себе, вона зв'язалася з ним, а коли завершився його розвід, вийшла за нього заміж — без нашого благословення і без нашої присутності — та на довгий час перервала з нами контакт.

Ми з Романом мучилися болем, жалем і тривогою за дальшу долю нашої єдиної доні, бо передчували, що сподіваного щастя вона не зазнає.

Оце стільки про мої "вишивані" мрії...

15. ДАЛЬША ДОЛЯ МОЄЇ СІМ'Ї

Вже був 1974 рік. В останню суботу березня зателефонувала мама з Торонта і з плачем розповіла, що тато вийшов на хвилину до крамниці і не повернувся. Щойно згодом її повідомили, що його знайшли непритомного на вулиці, викликали карету швидкої допомоги і відвезли до лікарні. Це мене наче громом прибило. Ще тієї ночі я поїхала поїздом до Торонта і там побачила, що мама теж хвора: має високу гарячку і не може втриматися на ногах. Викликала я швидку допомогу і просила завести маму до тієї самої лікарні, де вже був тато. В нього виявилася аневризма; мені пояснили, що це розірвалася стінка розширеної кровоносної судини і що такий розрив може спричинити смерть. Тата негайно оперували, хоча й не давали великої надії на те, що його вдасться врятувати. Все таки операція була успішна і пацієнт почав поволі одужувати. Лікарі незабаром приводили до його кімнати своїх студентів медицини і показували наче якесь диво, бо ось він у такому віці і після тяжкої небезпечної операції вже може навіть без допомоги ходити.

Цих кілька тижнів згадую немов кошмарний сон. Я майже весь час перебувала в лікарні, бігаючи від тата на інший поверх до мами, в якій було запалення легень. Для того я використовувала свої вакаційні дні, тільки деколи мусіла повертатися на день-два до Монтреалю, щоб поладнати деякі конечні справи на праці і навести трохи ладу в хаті, де всім мусів займатися Роман. Кілька разів він приїжджав до Торонта з Лесиком, а Марта саме тоді здавала університетські екзамени, отже приїжджала рідше. Всі ми з жахом помітили, що в тата не все в порядку з пам'яттю. Деколи він називав мене Мартою, а Романа Нестором, але найчастіше вибирався на пасіку до бджіл, яким "конечно треба додати цукру, щоб не погинули". Це так він турбувався пасікою, яку заклав кілька років тому на дачі свого давнього доброго приятеля Олександра Чижа. Видно, що це була його остання думка перед утратою притомності і здержанням допливу кисня до мозку. Наша радість із-за його одужування була передчасна, бо він дістав запалення легень і

помер таки в лікарні 30 квітня 1974 року. Не стало мого доброго ласкавого тата на 79-ому році життя і моє серце рвалося з болю і жалю. Поховали його з усіми військовими почесностями, належними сотникові Української Галицької Армії. З Вашингтону приїхав наш Степан і всіляко нас заспокоював і піддержував, як це він робив завжди в кожній трудній ситуації.

Пригадую, що пізніше, коли вже трохи ущух пекучий біль із-за втрати тата, я написала довжелезного листа до його брата Осипа, могого "стрийка Юзя", який ще жив у Тарнові. Я написала йому докладно про все: про татову недугу, про лікування, про його смерть і похорон, а також долучила відбитку з чудового і зворушливого некрологу, що його написав Роман. Незабаром прийшов лист, а в ньому, між іншим, таке запитання; "Чи ти, Надю, вийшла вдруге заміж, бо твій перший чоловік, про якого мені писала твоя мама, напевно не міг би чогось такого прекрасного написати про твого тата..." Це було дуже болюче. Заки я встигла вияснити, що "не завжди чорт такий страшний, як його малюють", стрийко помер.

Могила в Торонті

Увесь той час мама лежала тяжко хвора в цій самій лікарні і навіть на похороні не могла бути, тільки після довгих пертракцій з керівниками лікарні її привезли амбулянсом на одну панахиду до похоронного заведення. Вона видужувала дуже помалу і лікарі радили примістити її в якійсь установі, де вона мала б кожночасну опіку, бо сама вже не зможе жити. Мені вдалося знайти для неї місце в Пансіоні ім. Франка, склавши при тому солідну пожертву. Помешкання батьків довелося ліквідувати. Частину меблів я перевезла до Монтреалю, а решту залишила господині.

Перебування мами в тому пансіоні виявилось справжньою благодаттю. За кілька тижнів вона видужала, почала прибувати на вазі, так що її численні гарні одяги треба було перешивати, бо стали затісні, і навіть помолодшала. Медсестерський і лікарський догляд, чистота і порядок були бездоганні. Товариства було доволі, а в тому часі там перебувала навіть її двоюрідна сестра, Люба Луцька. Там проводилися різні курси, проекти, прогулянки та імпрези, на яких мама деколи виголошувала вірші. Кожної неділі і свята приїжджав священник відправляти Богослужіння. Я часто приїжджала на суботу й неділю, полагоджувала різні справи, включно із встановленням пам'ятника на татовій могилі, і купувала різні потрібні речі, деколи возила маму до ресторану і до знайомих у відвідини.

Вона, одначе, прожила там тільки один рік; мабуть попала в якийсь конфлікт з управительською пансіону і заявила, що там далі жити не буде та виявила охоту переїхати до нас до Монтреалю. Мені було це трохи дивне, бо нагадувалася її давніша неприязнь до Романа, а також виникала турбота про те, що їй доведеться залишати всіх приятелів і знайомих та звикати до чужого міста і до цілоденної самотності, бо ми з Романом мусіли йти до праці. Все таки я хотіла вірити, що все цим разом якось укладеться, радо перевезла маму сюди і намагалася створити їй якнайвигодніші і якнайприємніші умовини життя на новому місці. Ми відновили і влаштували для неї спальню, вітальню і лазничку на долішньому поверсі з додатковим виходом на город.

Кожної неділі їздили з нею до нашої церкви в Ляшін, деколи бували на академіях чи інших імпрезах, раз на тиждень вечеряли в ресторані, ходили разом купувати для неї одяг чи інші речі. Мама завжди любила гарно вдягатися, мала добрий

смак і навіть у старшому віці виглядала елегантно і молодо. Щосуботи я возила її до свого фризера (це був поляк з Тернополя, але з українськими клієнтками розмовляв нашою мовою). Він завжди захоплювався маминим волоссям, яке було ще дуже густе, здорове і мало сріблясто-білий колір.

Раз у рік перед Зеленими Святами я їздила з мамою до Торонта, щоб упорядкувати могилу тата, посадити квіти і замовити панахиду. Коли ж її здоров'я почало занепадати, я їздила сама. Тепер цією могилою опікується Ніна Чиж і тим віддячується за те, що мама багато років доглядала гріб її матері — своєї доброї приятельки ще зі Сокаля; кожного року я через неї замовляю панахиду.

Чимало втіхи і зайняття приносила їй пухнаста чорно-біла кітка, Кіка, яку мама розвезла донікуди, напр. варила їй кожного дня кілька рибинок, а коли простигли, відрізала їм крихітні голівки й усувала всі ості, до речі, тоненькі як ниточки, щоб була її киця не вдавилася.

Здавалося, що цим разом наше спільне життя наладнується якнайкраще. На жаль, мама всю свою нехоть до Романа тільки приховувала і наче ждала будь-якої нагоди, щоб викликати конфлікт і доказати, який він поганець. Клясичним прикладом може бути ось що: Роман зібрався помити авто перед гаражем,

Мама і Кіка в Монтреалі, 1975

а коли зашуміла вода, з-під авта вискочила мамина кітка і, очевидно, на неї впало кілька крапель води. Мама звинуватила його в тому, що він навмисне обілляв водою її пестунку, з того знялася буча і після неї вони кілька тижнів не розмовляли. В таких прикрих ситуаціях я опинялася посередині. Жаль мені було мами, бо вона почувалася покривдженою, але ще більше було жалко Романа, бо він на таке трактування ніяк не заслуговував. Незабаром мені донесли, що вона скаржитися на нас своїм знайомим у Торонті та й декому в Монреалі. Від того було дуже прикро і сумно.

Все таки ми якось прожили разом сім років. На останньому році почалися серйозні проблеми з її легенями, які, після двостороннього запалення в молодому віці вже ніколи цілком не виздоровіли. Їй часто недоставало віддиху і вона помітно слабшала. Після перевірки лікар сказав, що в її дихальних проводах назбиралося чимало осаду і на це нема ради, але приписав їй таблетки, які повинні б трохи влегшити її віддихання. За два тижні я випадково знайшла пляшечку з тими таблетками і з жахом помітила, що вона навіть не розпечатана! Пояснення було таке: якщо брати ліки довший час, вони можуть пошкодити на здоров'ї... Невже вона, бідна, не усвідомлювала, що вони могли б продовжити її життя? За два дні вона вже зовсім не могла віддихати; я повезла її до лікаря і він ствердив, що в легенях повно води, і що її треба негайно відвезти до лікарні. Там пробували її рятувати, але вже було запізно. Вона ще промучилася кілька тижнів і померла 7 вересня 1982 року, проживши 84 роки, а я залишилася круглою сиротою. В Монреалі була відправлена панахида, а тоді літаком перевезено тіло до Торонта, де відбувся похорон і поховали її біля тата. Мене ще довго мучив жаль і біль із-за втрати дорогої матері. Я часто ще й до сьогодні думаю: чому вона не могла бути щасливішою і більш задоволеною своїм життям? А деколи виринають сумніви: може я повинна була ще виразніше показувати свою любов до неї і ще більше уваги їй присвячувати?...

Коли синові Олександрові було 17 років, він зацікавився досить гарною дівчиною, з якою познайомився в Пласті, отже радо пішов з нами на новорічну забаву, бо сподівався її там зустрінути. Дівчина була популярна, її запрошували танцювати

різні хлопці, а несміливий Лесик сидів при столику з її товаришкою, Ерікою. Вона походила з мішаної родини: батько лотиш, а мати українка зі східних земель; їх німці вивезли на роботу до Німеччини, де вони познайомилися, а після війни побралися і виїхали до Канади. Ця нова знайома — ясна бльондинка з довгим волоссям, старша від Лесика на півроку, не на жарт зацікавилася ним, а згодом він нею і вони почали зустрічатися. Це не перешкоджувало йому підтримувати близький контакт з друзями і сходитися з ними два-три рази в тиждень пограти в теніс або бадмінтон, взимку в хокей, а після гри забігати до пиварні на склянку-дві пива і набалакатися досхочу. Вона не протестувала і не нарікала, як довго він все таки повертався до неї. Така ситуація тривала 6 років, а тоді почався на нього тиск: або женися, або забирайся. Про це він сказав мені, коли після похорону тата ми поверталися автомашиною додому.

Для мене це був справжній шок! Йому було тоді лише 23 роки, виглядав він і поводився ще зовсім по-хлоп'ячому, відповідної праці ані будь-яких заощаджень не мав — який же з нього одружений чоловік буде? Та й сам він надто великого ентузіазму не проявляв і мабуть погодився на все тільки під тиском. Я пробувала переконати Еріку, щоб це весілля відкласти на пізніше, бо він покищо не має можливості утримувати сім'ю. Не могла я просто сказати про свої побоювання, що мій син ще не досить зрілий та й не готовий до такого кроку і що все це може закінчитися погано. Ця моя спроба не дала бажаного результату. І вона і її мама, до речі, неграмотна простакувата жінка, зробили висновок, що я зовсім не хочу Еріку за невістку, а з того пішли напружені відносини, які вже ніколи не поправлялися, а навпаки, погіршувалися.

Вкінці це весілля таки відбулося ще того року влітку. Молоді стали жити в домі батьків Еріки, що було великою помилкою. Замість доглядати свого чоловіка, безнадійного алкоголіка, моя сваха пильнувала молодих — варила їм, прала, чистила і вмішувалася до всього, а ще більше тоді, коли в 1980 році народився їм син, а наш перший внук, Андрійко. Еріка часто прибігала і плакала передо мною, що вони обоє вже не можуть витримати і мусять купити хату, бо інакше вона зійде з ума. Не було ради, треба було нести рятунок. Я допомогла їм знайти і купити гарну хату, на яку ми з Романом подарували їм 50,000 дол. (решту вони взяли на сплати) і здавалося, що все вже

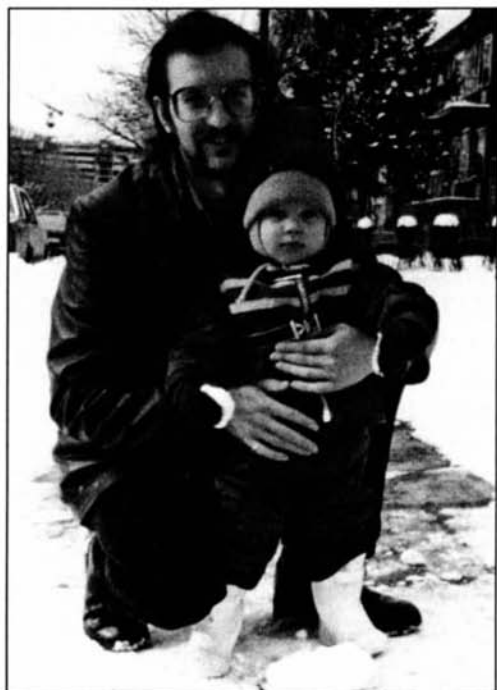
буде добре. Але незабаром виявилося, що стара в них і днює, і ночує, тим більше, що Еріка повернулася до праці. Вже раніше, при допомозі Лесика, який узяв на себе всі домашні витрати на протязі двох років, вона закінчила бібліотекарську школу і отримала працю в Університеті Конкордія, де вже працював він як бібліотечний асистент. (До речі, він там і досі працює).

Роман і я з маленьким внуком Андрійком, 1980

Андрійкові один рік, 1981

Лесик з Андрійком, 1981

Лесик з Андрійком на Флориді, 1986

Ситуація в них щораз погіршувалася. Напружену атмосферу можна було відчутися під час кожних відвідин. Еріка, яка раніше не протестувала проти його гуляння з товаришами після праці, що в міжчасі стало для нього закоріненою звичкою, вирішила поставити тому край, отже при кожній нагоді йому докоряла і всіляко нарікала, а їй вторувала мамуня. Але він не хотів, або вже й не міг, змінити свій спосіб життя і від "гризні" в хаті почав утікати ще частіше. Я не збираюся його виправдувати, вся біда була в тому, що його зарано оженили — ще заки він достатньо дозрів, змужнів і став більш відповідальний за свої вчинки.

Роман бачив те все і теж передбачав неминучу катастрофу, бо заходив туди майже кожного дня після праці, щоб побавити малого Андрійка. Я була там рідше, бо на мене в тому часі звалилося багато різної роботи, про що буде мова згодом, хоча хронологічного порядку не буде можливо дотримуватися.

У 1986 році прийшов на світ другий син і назвали його Еріком. Ми всі сподівалися, що відтепер Лесик буде більше триматися хати, але так не сталося і після ще однієї авантюри він забрався і вже ніколи не повернувся. Розлучення було дуже болюче, бурхливе і коштовне. Еріка намагалася всіма силами "пустити його з торбами", декілька разів міняла адвокатів, які їй не могли догодити, але суд наказав розділити все навпіл. Дітей, очевидно, забрала вона, а Лесикові довелося платити величезну суму грошей на їхнє утримання. Він дістав право забирати їх щодва тижні на суботу й неділю до себе, а що він тимчасово притулювся в одного з товаришів, то звичайно привозив їх до нас і ми ще майже цілий рік возили їх до української суботньої школи. Але й це незабаром скінчилося. Вона під різними претекстами, напр. діти хворі, або мусять кудись там їхати, намагалася затримати їх у себе, а Лесик не хотів знову йти до суду, так що остаточно ми всі втратили з дітьми контакт. За деякий час вона вийшла заміж за якогось швейцарця і тоді вже всі разом повели нищівну кампанію проти Лесика, а вислід був такий, що молодший син запалав прямо хворобливою ненавистю до батька.

Що ж тим часом діялося з Мартою? У протилежності до брата вона завжди була обов'язкова і пильна в школі та в Пласті. З успіхом закінчила середню школу, Курси Українознавства, а в університеті брала активну участь у

студентському організованому житті. З приємністю хочу зазначити, що саме вона і Лесик найбільше причинилися до того, що Університет МекГілл увів у програму курс української літератури, який тривав два роки і був дуже успішний. Коли ж вони вибули з університету, курси закінчилися, бо не знайшлося нікого, хто б проводив потрібні акції і переконував студентів записуватися на цей курс, а не на російський, хоча вони й походили із свідомих і патріотичних українських сімей.

Отримавши ступінь бакалавра (В.А.), вона вирішила продовжувати студії в Торонтському Університеті, де за один рік виконала всю програму і здобула магістерський ступінь (М.А.) зі славістики, маючи тільки 21 років, і відразу розпочала працю для здобуття докторату, але з різних причин її не завершила. Деякий час вела університетські лекції в Ванкувері, а згодом переїхала до Оттави, де повинна була допомогти зорганізувати і вести курси української мови й літератури в Оттавському Університеті. Це, однак, не сповнилося, бо вона в тому часі вже сподівалася дитини, яка народилася 25 січня 1983 року і назвали її Марта Ліна.

Марта і Марта Ліна, 1985

Марта Ліна навесні 1985 року

Марта Ліна, 1994

Маючи відповідні зв'язки, Роман допоміг їй отримати працю в Радіо "Свобода" в Мюнхені, куди вона переїхала з родиною. Після дуже прикрого розлучення повернулася до Монтреалю і почала працювати як дикторка й редакторка в Українській секції Міжнародної служби Радіо Канади та майже безперервно працювала там до 2001 року.

Ще з 1975 року Марта займається перекладницькою роботою і в тому добилася чималих успіхів, а найважливішим був її переклад на англійську мову трьох томів *Історії України-Руси* Михайла Грушевського. Це була трудна й вимоглива праця, в першій мірі тому, що мова самого Грушевського доволі архаїчна, науковий стиль комплікований, а безчисленні примітки, головню оригінальні цитовані документи, були писані різними мовами: церковнослов'янською, староукраїнською, старопольською, староросійською і латинською. Все таки вона вив'язалася з того успішно і здобула признання керівників Канадського Інституту Українських Студій, котрий проводив проєкт перекладу цієї історії, як найбільш сумлінна з усіх перекладачів, а також отримала першу нагороду за найкращий переклад 2004 р. від Асоціації Українців Америки.

Марта виготовляє також переклади для *Літопису УПА*, для публікації про знайдений архів УПА, т. зв. Яворівський, для журналу *Військо України*, для експозиції про Голодомор 1932-1933 і багато інших. Кожну роботу виконує докладно і швидко, так що здобула респект і вдячність багатьох замовників не лише в Канаді й Америці, але й в Україні. Доволі часто виконує переклади безплатно, особливо для установ і науковців, яким з фінансами скрутно. Крім того безплатно працює редактором електронного інформаційного бюлетеня — Е-Пошта, що вимагає кожноденного чималого зусилля і часу. Ця Е-Пошта має на меті інформувати українську громадськість про різні проблеми, які її заторкують, та активізувати її до заходів для оборони інтересів і доброго імені українців перед різними нападками з боку ворожих чинників.

У 1996 році Марта одружилася вдруге, але, на жаль, і цим разом не надто щасливо. Така її доля... Різні невдачі в особистому житті могли б спричинити психічне заламання, а то й перманентну депресію в будь-кого, але не в неї. Видно, що Бог наділив її якоюсь наче прометеївською силою, бо після кожного удару вона "знову оживає і сміється знову".

Пола, Марчелло, Марта, Арета, Андрійко, Марта Ліна, 1996

В мене троє внуків, але з наймолодшим, Еріком, не маю жадного контакту. Це протиприродне і дуже болюче явище, але вини моєї в тому немає ніякої. Старший Андрійко ще довго після розлучення батьків пам'ятав свого тата, а може й любив, отже деколи пробував обороняти його перед божевільним атакуванням поза плечима. За те його вся та компанія зненавиділа і почала всіляко кривдити, вдаючись і до фізичного насильства. Вітчим раз навіть зіпхнув його по сходах до пивниці, а баба проклинала його й ображала найвульгарнішими словами. Остаточно Андрійко, тоді 15-літній, після ще однієї брутальної авантюри втік від кривди і переслідування і прийшов до свого тата Олександра, який тоді жив у нашому домі.

Така "материнська любов" залишила тяжкі сліди на його психіці і ми мали з ним чимало проблем, включно з загрозою самогубства. Але з Божою допомогою нам удалося зберегти його і втримати в школі. Тепер йому вже 23 роки, він виріс високий і вродливий хлопець. В наступному році повинен закінчити університетську освіту зі спеціалізацією в комунікації (радіо, телевізія, кінофільми). Кільканадцять годин тижнево працює в університетській бібліотеці, що дає йому достатній

*Андрійко — градуант середньої
школи, 1997*

прибуток на особисті потреби, а все інше оплачує син Олександр при моїй допомозі. Живе ще в нас і має до диспозиції гарний і просторий апартамент на долішньому поверсі, який я йому відповідно влаштувала. Нікого близького з дівчат ще дотепер не має і деколи мені його із-за того жаль, бо найкращі літа юности вже минають. В студентському житті участі не бере і з молодим українським товариством контакту не має. Українською мовою ще розмовляє, але не надто грамотно.

Внучка Марта Ліна вже закінчила 20 років життя. Ще змалку вона була дуже бистра, смілива і незвичайно балакуча. Пригадую ось такий момент з її раннього дитинства. Їй було тоді несповна чотири роки. Одного попудня я вдягнула її гарненько і пішла відвідати знайому лікарку, щоб похвалитися своєю внучкою. Між ними відбулася ось така розмова: — "Як ти називаєшся?" — "Я називаюся Марта Ліна. Марта — так як мама, а Ліна — як Ліна Костенко". — "А хто ж це Ліна Костенко?" — "А ви не знаєте? Це ж українська поетка! "Моя знайома не могла з дива вийти..."

*Марта Ліна одержує диплом середньої
школи, 2000*

Про норовистий характер малої свідчить ще ось така пригода. Школа в містечку Ляшін, де я в тому часі вчителювала, приготувляла традиційне Свято Матері. Мене скортіло показати свою гарненьку й розумну внучку, отже я підшукала і для неї віршик, хоч вона до школи ще не ходила. Вона прекрасно вивчила цей віршик напам'ять і кожного дня мусіла зо два рази його повторювати, щоб ще краще запам'ятати. В день свята я вдягнула її в чудовий народний стрій і виглядала вона як маленька українська лялечка. Але з того вийшло... фіяско, бо вона вмаршувала сміливо на сцену, станула перед мікрофоном, поглянула на публіку, а тоді повернулася до вчительки, яка стояла за кулісами, і голосно заявила: "Я не хочу! Я не буду!" і забралася зі сцени. Ніякі переконування і прохання не мали будь-якого впливу на її рішення... Згодом, коли вже ходила до школи, вона залюбки співала в хорі, в дуетах і виголошувала вірші на сцені, але цей її перший "виступ" так і залишився нашим сімейним анекдотом.

Тепер вона вже висока, струнка і гарна дівчина, але деякі ранні прикмети свого характеру проявляє і досі, як напр. балакучість і впертість. Вже кілька років виїжджає влітку на працю в різні провінції Канади — засаджує ліси. Така праця не є легка і вся сім'я подивляється їй за відвагу, витривалість і фізичну спроможність. Вона вдалася дуже товариська і має багато добрих приятелів, але нікого близького. Після закінчення коледжа збирається подорожувати по різних країнах, а тоді далі вчитися.

Визначне місце в нашій сім'ї належить Степанові, наймолодшому братові Романа. У них був ще найстарший брат Григорій, який помер у молодому віці, та Іван, який загинув у лавах УПА 1944 року. Степан з 1946 р. живе в Америці, де здобув освіту і завершив її докторатом політології. Від 1950 р. був членом резервних частин Армії США, здобув військову освіту та ранг полковника і служив на різних посадах, а вкінці штабним офіцером при Штабі Армії (Пентагон, 1972 -78) та при Комітеті об'єднаних начальників штабів (Пентагон, 1978-1983).

Наш Степан — майор Армії США в Коледжі команди і генерального штабу Армії США, 1972

Підвищення Степана до рангу полковника в Комітеті об'єднаних начальників штабів США, Пентагон, 1985

Бажаючи надавати професійну допомогу незалежній Українській Державі, він залишив урядову посаду в Пентагоні і кожного року приїжджав в Україну, де спершу цілий рік (1994) стажувався радником з питань національної безпеки при Верховній Раді України та Міністерстві Оборони України, а згодом працював консультантом з національної безпеки, стратегії та цивільно-військових взаємин у сучасному суспільстві при Академії Збройних Сил України.

Тут годі вичисляти всі його досягнення, відзначення, нагороди і численні публікації. Ми з Романом завжди раділи і гордилися кожним його успіхом. Без уваги на постійну напружену працю, він знаходив час приїхати до нас із Вашингтону деколи й два рази в рік, а вже обов'язково на Різдво. Кожні його відвідини приносили нам багато радості, бо він був приятний, добрий, в тяжкій ситуації умів порадити, розважити, потішити і допомогти. Роман міг досхочу наговоритися з ним на політичні або військові теми, чи пограти в шахи. Наші діти і внуки теж його дуже люблять. Це він найбільше причинився до популяризації Романових писань в Україні і до видання трьох книжок: *Роздуми про Україну* (вибрані статті). *Публіцист мислі і серця* (з нагоди Романового 80-ліття) і *Літературно-ідеологічні напрямки в Західній Україні, 1919-1939 роки* (це Романова докторська дисертація, перекладена на українську мову). Степанові зараз 73 роки і останнім часом почав занепадати на здоров'ї, але це не зупиняє його від частих поїздок в Україну. Він ніколи не одружився, але вже багато років дружить з Астою Тімант.

Як же укладалося моє життя з Романом? Можна сказати, що воно було б ідеальне, коли б на нас постійно не вдаряли різні зовнішні чинники: проблеми сімейні, проблеми в зв'язку з працею, з громадською діяльністю, постійні нападки на нього в советоросійській пресі і загроза втратити працю, бо "він своїм писанням псує приязні відносини між СРСР і Канадою" і багато дечого іншого. Нераз грізні бурі кидали човником нашого співжиття по бурхливих хвилях, але ми завжди випливали на спокійніші води і далі плили разом.

Я не збираюся тут розповідати про його журналістсько-публіцистичні досягнення. Про це вже написано багато статей і дві книжки, та й мені доведеться згадати про це згодом у зв'язку з опрацюванням його архіву. На тому місці я радше хотіла б розказати про Романа як про могого партнера в житті, як про приватну особу.

В першій мірі треба сказати, що з ним не можна було нудьгувати, бо життя з ним завжди було цікаве і хвилююче. Його знання було феноменальне — він був наче "ходяча енциклопедія". Коли я напр. спитала його про якусь історичну подію, то він не обмежував своєї відповіді кількома словами, а радше давав цілий виклад: тло цієї події, причини, перебіг і наслідки. Деколи такий виклад був довгенький, особливо тоді, коли тема була йому близька. Своє знання він постійно збільшував читанням: залюбки читав історичні довідки, політичні й філософічні трактати, не занедбував теж белетристики — української і чужої.

Другою його важливою прикметою була незвичайна працьовитість. Він працював без перерви і без відпочинку. Субота й неділя були ще трудніші, бо треба було й біля хати дещо зробити — влітку косити траву, восени громадити листя, взимку відгортати сніг, а вже тоді сідати за машинку і писати. Всю цю домашню роботу мусів відкладати, коли доводилося виїжджати з доповідями. Нема в Канаді й Америці ні одного більшого міста, де він не виступав би з доповіддю, а в багатьох то й по кілька разів. Легше було, коли виступав у Монтреалі — принайменше не треба було витратити часу й енергії на подорожі. Він мав мою повну підтримку в тому всьому, але я завзято протестувала, коли він відмовлявся виїжджати зі мною будь-де на вакації і я звичайно мусіла їздити з нашою Мартою — на Багамські острови, на Флориду й до Мехіко. Він волів залишатися вдома і в спокої

досхочу писати. Після 35 років нашого співжиття мені перший раз вдалося намовити його поїхати цілою родиною на двотижневі вакації до місцевості Валь Давід у Лорентійських горах, де були й наші знайомі. І що ж? Роман висилав нас купатися або на прогулянки, а сам сідав за машинку і писав... Тільки ввечері виходив до нашого товариства і надолужував усе своїм добрим гумором і жартами. Це, на жаль, тривало тільки один тиждень, бо на другий він забрав свою машинку і повернувся додому. Я побоювалася, що такий спосіб життя не може не відбитися на його здоров'ї. Вже від деякого часу він почав приходити з праці дуже втомлений і мусів лягти відпочити та звичайно твердо засипляв на одну-дві години до вечері, а тоді знову міг працювати принаймні до півночі.

Часто доводиться читати або й чути нарікання жінок на своїх нечупарних чоловіків: із-за них не можна втримати в хаті лад, бо вони все розкидають, ніколи нічого не ставлять на місце, а в лазничці після їхньої купелі буває на підлозі ціла потопа, мокрі рушники валяються впереміш із скиненим одягом і т. д. Я співчуваю таким жінкам, бо Роман ніколи такого не робив, завжди за собою прибирав і навіть гори своїх книжок і стоси паперів тримав у порядку, та навіть мені деколи допомагав наводити лад у хаті. У потребі він міг навіть дещо несконпліковане зварити і посуд помити. Як я вже згадувала, він виконував потрібну роботу біля хати, хоча й без великого ентузіазму. Деколи навіть жартома говорив, що "має вже досить того колгоспу". Побачивши, що це починає його з віком утомлювати, я найняла огорожника, який влітку косив траву, а взимі відгортав сніг. Для малювання кімнат приходив маляр, а всі напрями також виконували відповідні фахівці. Я сподівалася, що це влегшить йому життя і дасть можливість відпочивати, але скінчилося тим, що він набрав на себе ще більше інтелектуального навантаження.

З усього сказаного може створитися враження, що Роман був якимсь книжником і що за своєю журналістсько-публіцистичною працею не бачив світа. Однак мушу заявити, що в центрі його світа завжди — з першої хвилини до останньої — була я, і він часто говорив, що всі його змагання та всі досягнення є задля мене; він намагався кожночасно доказати, що він є гідний мене і моєї любови. Тут треба б сказати про ще один аспект нашого подружнього життя, хоч це справа дуже

інтимного характеру. Але коли вже пішло на абсолютну щирість, то мушу признати, що, як любовник, Роман був неперевершений. Хоча в мене не було практичного досвіду, але я читала дуже багато і можу робити порівняння на основі прочитаного. Його темперамент був такий, що йому вистачало лише обняти мене, як усе в ньому спалахувало пристрасним бажанням бути зі мною заодно. Тільки подумати — скільки жінок у світі вважали б це справжнім чудом і вершком щастя... При тому він не був егоїстичний і ніколи не залишав мене без цілковитого задоволення, був палкий, але й ніжний і виrozumілий. На жаль, я не могла дотримати йому кроку в тому відношенні і ніколи перша не проявляла будь-якої ініціативи. Але він не протестував, а може це йому й подобалося, бо давало можливість завжди бути в домінантній ролі "завойовника". Ми себе взаємно задовольняли й доповнювали і я переконана, що він був мені завжди вірний, а я теж цілковито належала тільки йому одному за все моє життя, хоч у сучасному світі це напевно буде здаватися неймовірним.

Згадуючи про наше співжиття, я не маю наміру створити з Романа якусь перфектну ікону. Ні, він був звичайною людиною зі своїми ідіосинкразіями й хибами, бо в кого їх немає? Ось декілька з них. Його вдача схилилася до типу холеричних. Коли на нього звалювалося надто багато проблем, труднощів і неприємностей, тоді будь-яка дрібниця могла спричинити вибух непогамовного гніву і він з криком і докорами накидався на когонебудь в хаті, а найчастіше на мене, бо я була під рукою. Це було приkre й образливе. Але — колись давно князь Володимир Мономах повчав своїх дітей: "Нехай сонце не застане вас у постелі", а Роман дотримувався іншого правила: "Не лягайте в постіль у гніві", отже всілякими способами намагався мене перепросити і загладити все актом любови. Я однак безцеремонно відмовлялась, кажучи, що мені неможливо виключати свої почуття і зараз же включати їх наче електричний струм. Такі вибухи траплялися в нього все рідше і рідше.

Іншою причиною наших непорозумінь була його майже хвороблива нехіть до ходження по крамницях, аби будь-що для себе купити. Він категорично відмовлявся, кажучи, що йому нічого не треба і що він на те не має часу. За весь час нашого подружнього життя він сам з власної ініціативи ніколи нічого для себе не купив. Все я завжди мусіла купувати сама, крім одягів і

взуття, бо це ж треба поміряти. Тоді доводилось проводити цілу кампанію — просьбами, переконуваннями, а то й хитрощами тягти його до крамниці, а там вже було легше. А ще як трапився проворний і приязний продавець, то Роман і два одяги нараз готов був купити.

Ще одною ідіосинкразією його характеру було те, що він не любив фотографуватися, тому в мене так мало його знімків, а вже найменше тих, де ми разом. Хоч як це не дивно, але в нас немає ні одного сімейного портрету. Невже в ньому так сильно вкоренилася засада конспірації — не дозволити органам КГБ пов'язати вигляд "ворога народу" з виглядом його сім'ї і таким способом захоронити її від можливого переслідування, а його від шантажу?

Однак найбільше турбот спричинювало мені Романове здоров'я. Вправді він майже ніколи не хворів і в лікарню навіть ногою не ступав, але в 1980-их роках виявився в нього досить високий кров'яний тиск. Лікар ставив його на дієту і приписував таблетки, але це "лікування" тривало за кожним разом приблизно тиждень, а тоді Роман заявляв, що "вже має досить цієї дієти" і починав їсти те, що йому смакувало, а таблетки деколи брав, а деколи й ні. Цим давав мені до розуміння, що це ніщо поважне і що в нього немає часу займатися такими справами. Таке легковаження своїм здоров'ям і вперте нехтування порадами лікаря доводили мене деколи до відчаю. Але що можна було в такій ситуації зробити? Все це врешті закінчилося катастрофою, про що згодом.

Ще була в характері Романа одна риса, яку навіть важко визначити. Це не була заздрість, а радше небажання поділяти мою увагу з будь-ким іншим, не важливо, чи це якийсь давній приятель, чи приятелька. Це стосувалося навіть листування. Хоча він ніколи не висловлював своїх застережень вголос, хіба якоюсь саркастичною заміткою, я навчилася розуміти його почуття без слів і вкінці зупинила свою приватну кореспонденцію на багато років.

Виняток становило листування з моєю доброю і вірною подругою з юних літ, Павлею Возняк. Вона якимсь способом роздобула мою адресу і в липні 1990 року прийшов з України перший лист від неї. Це була велика й несподівана радість для мене і з того часу ми регулярно переписувалися аж до її смерті 15 січня 2001 року. Вона заслуговує на те, щоб згадати про неї і про її життя теплим словом.

Коли погасли пожари війни, вона закінчила педагогічний інститут — фізико-математичний факультет. Працювала 42 роки викладачем фізики, математики й астрономії в старших класах середньої школи в Стоянові (Радехівщина). Заміж ніколи не вийшла. Може ніхто не трапився, а може вона не могла забути Богдана Семенюка, в якому була безмежно залюблена, але без взаємності і потаємно. Про це ніхто не знав, крім мене. Вийшовши на пенсію, придбала собі хатину під лісом, мала теж великий город, де вирощувала різну городину і зберігала на зиму. На її прохання я писала про своє життя і працю та про Романа і його досягнення. Також подбала про те, щоб їй було доставлено всі три томи збірника *Надбужанищина* і тритомник Романа *Україна атомного віку*. Всім тим вона була захоплена.

Кожний її щирий і теплий лист починався уривком відповідного до теми вірша. Вона твердила, що свою невгасну любов до літератури і зокрема до поезії перейняла від мене; поезія для нас обох завжди була наче вечірня молитва, яка приносить спокій душі...

16. КУРСИ УКРАЇНОЗНАВСТВА

І ДРАМАТИЧНИЙ ГУРТОК

У 1971 році я почала вчителювати на Курсах Українознавства в містечку Ляшін поблизу Монтреалю. Чому в Ляшін? А тому, що ми жили в західній частині Монтреалю і нам було ближче до церкви в тому містечку, ніж до інших церков на протилежному кінці велетенського міста. До цієї гарної церкви, яку проєктував архітект Юрій Кодак, до речі, мій знайомий з Гамільтону, ми належали від 1960 року, тобто від нашого переїзду з Торонта. Вся патріотична українська громада, приблизно 150 родин, переважно вихідців з Лемківщини, нас знала і шанувала, бо Роман ніколи не відмовлявся виступити там з доповіддю, чи порозмовляти з приязними лемками.

До того часу там існувала тільки початкова школа, яку вела п-і Текля Мороз, патріотична, енергійна і працьовита жінка. За німецької окупації вона закінчила в Криниці і в Перемишлі чотирирічну вчительську семінарію, яка була на високому рівні і давала добру теоретичну і практичну підготовку майбутнім учителям. Це саме вона вклала найбільше зусиль у справу заснування середньошкільних курсів і запросила до співпраці мене — вчити літературу та історію культури. Я не мала практичного досвіду для цього, але на протязі трьох років слухала університетські лекції одного з найвизначніших тогочасних українських педагогів, проф. Григорія Ващенка, і була певна, що вив'яжуся з цього завдання непогано. Тим більше, що від батька-вчителя мені передалось дещо й із практичних прийомів учителювання.

Все таки та праця вимагала чимало труду й часу. Спершу треба було розкласти матеріал на чотири роки, тоді розробити докладний план на один рік і вкінці готуватися до щотижневих лекцій. Вони спершу відбувалися в суботу, а згодом в середу увечері. Звичайно у вівторок я присвячувала цілий вечір для цих лекцій. Дещо треба було прочитати, дещо відновити в пам'яті, вибрати відповідні тексти та ілюстрації, тоді надрукувати на

машинці скондензований текст лекцій і на другий день поробити копії для кожного курсанта. Лекція, напр. з літератури, відбувалася більш-менш так: спершу я розповідала про життя, творчість і значення даного письменника, читала короткі уривки з творів, перевіряла, чи учні все зрозуміли, відповідала на запитання, пояснювала, і при кінці роздавала приготовані тексти, з яких учні повинні вчитися і на наступний раз могли відповідати на запитання. Після чотирьох таких лекцій звичайно відбувався письмовий екзамен, для якого треба було приготувати запитання і зробити для всіх копії. На наступний тиждень, крім звичайного готування лекцій, доводилось ще перевіряти ці письмові екзамени, ставити оцінки і обговорювати недотягнення.

Хоча вчительські зайняття в середу були вигідніші, бо залишали цілу суботу для хатніх справ, зате більш втомлюючі, бо ж це треба було їхати автомобілем після цілоденної праці з центру міста до Ляшін, серед несамовитого руху на дорогах, і без вечері та без відпочинку на протязі принаймні трьох годин намагатися пробити стіну байдужості і незнання у курсантів. Я певна, що було б набагато легше вчити, коли б у них було більше загального знання, якого вони, на жаль, не виносили з англійських чи французьких шкіл. Як можна було пояснити їм напр. про персонажі *Енеїди* Котляревського, коли вони про мітологію навіть не чули. Або як можна було розказати їм про козацьке барокко, коли вони взагалі нічого про архітектурні стилі не знали. Все таки за чотири роки вдавалось хоч трохи познайомити їх із надбаннями української літератури і скарбами нашої культури, а що найважливіше — прищепити їм пошану і любов до цих виявів української духовності.

Перші абітурієнти (6 дівчат і 2 хлопці) вийшли з нашої школи в 1975 році. Для всіх монтреальських шкіл разом, звичайно на початку наступного шкільного року, влаштовувано випускний вечір — спільна фотографія, роздача дипломів і нагород, мистецька програма і забава з танцями й добірним буфетом. Такі вечори влаштовували вчителі та батьківський комітет кожної школи по черзі. Наша школа вперше була господарем у 1979 році і на це градаційне свято я підготувала мистецьку програму. Для цього використала гумористичний вірш Богдана Мельника "Смутна розповідь примусового студента українознавства", пристосувавши його до монтреальсько-ляшінських умов.

Перепало там добре різним учителям, а між ними й мені:

... Одинцем біда не ходить,
А з собою другу водить.
Правду цю ми добре знаєм,
Бо ще й іншу біду маєм —
Це учителька Олійник;
Жила довго, як келійник,
Не було її видати,
Довго не виходила із хати,
А тепер ось восьмий рік
Затроює нам юний вік.

Ще й погану вдачу має —
Завдає, потім питає.
Чи то з жарту, чи то з дуру
Вчить вона літературу,
А до того ще й культуру...

Група наших градуантів — шість дівчат, всі в однакових довгих вишиваних сукнях, позичених у хористок, та один хлопець — переконливо виконали рецитацію цієї поеми, що її можна б ще умовно назвати "Горе і радість учнів українознавства". Безпомилкове виголошення текстів з пам'яті, правильні наголоси, бездоганна вимова слів і зрозуміння гумору й іронії, що ними сповнений цей "тренос", полонили серця слухачів — старших і молодших.

Перші курсанти в Ляшів, 1971

На другий наш градауційний вечір я підготувала монтаж з поезій Лесі Українки, який ілюстрував тези доповіді, що її виголошувала одна із студенток, а крім того три студентки відспівали кілька пісень до слів поетки. Цей вечір теж пройшов з великим успіхом.

Зі своїми курсантами я в тому часі підготувала ще кілька інших виступів, напр. вечір на пошану Івана Франка (моя доповідь, переплітана деклямаціями чотирьох учнів), чи незвичайно вдалу і зворушливу інсценізацію його поеми "Іван Вишенський". Я також підготовляла своїх ляхінських декламаторів для різних імпрез в Монтреалі.

Вже від довгого часу турбував мене сумний факт, що після закінчення курсів молодь починає забувати не лише з трудом придбане знання, але й мову, бо цю молодь чимраз більше всмоктує чуже середовище. На жаль, навіть свідомі й патріотичні батьки йдуть звичайно по лінії найменшого опору і не настоюють на тому, щоб їхні діти розмовляли рідною мовою, а то й самі починають вживати чужу, хоч і не зовсім грамотно.

Щоб хоч у маленькій мірі зупинити цей процес, я зважилася на великий крок — поставити місцевими силами свою улюблену *Лісову пісню*. Я знала, що діти в Ляшін люблять виступати на сцені, бо директорка Т. Мороз вже від 1-ої класи заставляла їх декламувати і співати на імпрезах принаймні три рази в рік, влаштовуючи концерт в честь Тараса Шевченка, Свято Матері і Свято Миколая. Зате старші, включно з Романом, поставилися скептично до мого задуму, бо вважали, що це буде неможливо здійснити в таких обставинах, які тут існували. Але я не дозволила відвести себе від того наміру і з запалом взялася до праці. В першій мірі я мусіла виєлімінувати деякі підрядні ролі, напр. Перелесника, молодого чорта Куця, Потерчат, Злиднів, бо аж стільки акторів у малому містечку годі знайти, тоді надрукувала ролі і почала їх розділяти. Роль Мавки дістала чудова дівчина, Надія Новоставська, яка дитиною приїхала з батьками зі Львова і при їхній допомозі зберегла чисту українську мову. Всі інші ролі було відносно легко обсадити, тільки з Лукашем вийшла велика проблема, бо не було нікого відповідного. Врешті я зважилася ризикувати і дала роль Олександрові Кіцакові. Зовнішнім виглядом він дуже добре надавався на Лукаша, але його мова була жаклива: деякі фонери в нього виходили спотворені, напр. "Я лублу в неділу

ходити до церкви. Моя чоча також лубит". (Це від польського слова "цьоця"). На перших пробах я мусіла майже кожне його слово поправляти по кілька разів, поки не вийшло правильно, начитувала теж текст на касетку, щоб він вдома слухав і повторював. І сталося чудо: він так перейнявся цією ролею і так завзято попрацював над мовою, що й дотепер розмовляє нею бездоганно і навіть інших поправляє. Він залюбки називає себе Лукашем і мріє про те, щоб ще колись виступити на сцені. Та й всі інші виконавці, хоча розвезені й дещо цинічні під впливом чужого довкілля, почали чимраз більше розуміти, відчувати і захоплюватися чаром Лесиного поетичного слова та щиро переживати життєву драму своїх персонажів.

Для співпраці я притягнула Лесю Гаврилюк. Побувавши на одній пробі, вона почала вірити, що "з того щось таки може бути" і з ентузіазмом та жертовністю взялася допомагати. Користуючись моїми вказівками і попереднім досвідом, вона проєктувала костюми, які згодом виготовляв кравець — батько нашої Мавки, плянувала і навіть сама малювала декорації, разом з чоловіком Зеноном займалася світляними ефектами і т. д. Згодом ще й інші, звичайно батьки акторів, радо допомагали в потребі — перевозили декорації і костюми куди слід, транспортували акторів своїми автомобілями. Кошти транспорту для виступу в Торонті (винайм грузовика для декорацій і квитки на поїзд для акторів) покривала "Просвіта" в Ляшін, але іншої фінансової допомоги ми не мали.

Незвичайно інтенсивна праця тривала шість місяців. Я вставала і лягала з турботами і думками про *Лісову пісню*. Репетиції треба було проводити принаймні два рази в тиждень, а крім того подбати про все інше — від музичного тла та інших звукових ефектів до світляків, що ними Лукаш повинен завітчати Мавку, зробити сотні листків, щоб привезена з лісу безлиста берізка виглядала наче справжня, оформити програмки і т. д.

Врешті все було готове і перший виступ відбувся 6 грудня 1981 р. в Ляшін. Мої актори вив'язалися з усього прекрасно і люди плакали зі зворушення. На загальне домагання ми повторили цю драму-феєрію в Ляшін 14 лютого 1982 р. В Монреалі в Домі Молоді ми виступали 21 березня, а в столиці Канади, Оттаві, 2 травня того ж року. Перед кожною виставою я виголошувала коротке слово, щоб привітати присутніх і

поінформувати про деякі аспекти нашої постановки. Ось приблизний текст: "... За хвилину ви побачите цю казкову драму, виконану групою виключно ляхінських любителів українського мистецького слова. Хочу зазначити, що ніхто з нас не претендує на професійність. Немає в нас ні досвідчених акторів, ні професійного режисера чи декоратора. Але брак театрального досвіду ми всі надолужували великим ентузіазмом до праці та щирим захопленням цим прекрасним поетичним твором Лесі Українки. При тому доводиться попередити вас, що ми були змушені п'єсу дещо скоротити і деякі другорядні персонажі виєлімінувати, бо, як вам певно відомо, ляхінська громада невелика і годі було зібрати відповідну кількість акторів. Сподіваємось, однак, що без уваги на те, цей неперевершений твір нашої великої поетки не надто втратить на своїй красі й силі, а наші юні актори докладуть усіх зусиль, щоб хоча на короткий час перенести вас у світ казки, яка може ще й досі живе в дрімучих волинських лісах далекої української землі."

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИВОДНОГО
ФРОНТУ ОЖ. ДІВ. А. Д. В. С. В.
ТА ТВО КІЛ. ВОЯКІВ УПА

КЛЮЧОВИЙ

СВЯТКОВИЙ ВЕЧІР

В ЧЕСТЬ

ЛЕСІ УКРАЇНКИ

А 70-х РІЧЧІВНІКУ ВЕ. ДІВ. І СМЕРТІ

В ПРОГРАМІ

1. ВІДКРИТТЯ *Світла Косач* "Світла Косач"
2. ДІЯВІСТЬ *Артемівська* "Артемівська"
3. ДРАМАТИЗМ *ЛЕСІ УКРАЇНКИ*

„Лісова Пісня”

сценарій, сценарійна група при Гомарісті
Прекція: *Л. Т. Шеніцька, Лесіні Монстрів*
Режисер: *Мир. Нова Уморошнік*

ПЕ. ДІВ. 8-го ДІСТОНА. 1983 Р.
О. ГО. ДІВ. 4-го ПО. ДІВ. ДІВ.
УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРНИЙ ЦЕНТР
ВУЛ. КРІСТІ 8888, ТОРОНТО

Оголошення про Святковий вечір у честь Лесі Українки, 1983 р.

*Після першого виступу в Ляшні, 1981.
Сидить біля мене Леся Гаврилюк*

Мавка і Лукаш у другій дії, Оттава, 1982

Мати Лукаша і Дядько Лев, Оттава 1982

Після кожної вистави нам влаштовували прийняття. Пригадую, що в Оттаві бачив нашу *Лісову пісню* сенатор Павло Юзик і потім прийшов на прийняття, щоб ентузіастично привітати мене з успіхом. Розповідав, що він сам великий любитель театрального мистецтва і замолоду дуже часто виступав на сцені у Вінніпегу. Він гаряче переконував мене, щоб конечно влаштувати турне по цілій Канаді та пропонував свою допомогу. Хоч як приманювала така можливість, але довелося відмовитись, бож мої актори мусіли ходити до школи, а влітку працювати.

Останній наш виступ відбувся щойно 6 листопада 1983 року в Торонті на запрошення Організацій Українського Визвольного Фронту. Ця довга 17-місячна перерва була зумовлена смертю моєї мами — мені тоді було не до театру. Перед цим виступом нам довелося солідно попрацювати: треба було провести кілька інтенсивних проб, щоб усе пригадати, відновити костюми й декорації, а для двох ролей знайти і вишколити нових акторів: Доля Лукаша відійшла з якоїсь причини, а Хлопчик виріс великий. Ми теж мали сумніви, чи зможемо задоволити вибагливу публіку Торонта, при звичаєну до професійних постановок театру "Заграва". В мене були ще й погані передчуття, які такі справдилися і наш відважний задум мало що не закінчився катастрофою. А сталося це так. Я повезла цілу групу пополудневим поїздом, а Віра Турко, яка знаменито відтворювала роль Матері Лукаша, повинна була прилетіти літаком в неділю вранці, бо не могла звільнитися з вечірньої праці в суботу. Вона прилетіла, але була ледве жива — вона стогнала і плакала від страшних внутрішніх болів, не могла навіть чаю вдержати в собі, ані на ногах втриматися. Не було іншої ради, як тільки амбулянсом відвезти до лікарні, де її збадали і негайно оперували — із-за гострого запалення в неї тріс апендикс і загрожував затруєнням всього організму. Ми зараз же повідомили її батьків і нареченого, Юрка Кулицького, про те, що сталося.

Для нас усіх це був страшний удар і величезне розчарування. Ми ж вклали стільки зусиль, часу та й коштів — і все надаремно! Подивившись на заплакані обличчя моїх юних акторів, я зважилася на одчайдушний крок і сказала: "Не тратьте, діти, надії. Ще не все пропало — я буду грати роль Матері". Яке щастя, що я знала цілу *Лісову пісню* напам'ять! Це, одначе, не звільняло мене від моїх інших обов'язків —

суфлерувати, хоч це й не було конечне, бо всі добре засвоїли свої ролі, керувати музичними вставками, світляними та звуковими ефектами, припилювати зміну декорацій, а все це означало бігати поза кулісами з одного боку сцени на другий, щоб усьому дати лад, та ще й виступати в незвичній ролі! Сьогодні мені самій тяжко уявити, як одна людина змогла справитися з таким завданням.

До початку вистави залишалося тільки дві години, але після пережитого шоку всі з подвоєним запалом кинулися до праці і все було готове на час: сцена оформлена, актори вдягнуті й загримовані, все — до найменших дрібниць — перевірене і приготоване. Спочатку була знаменита доповідь мгр Аріядни Стебельської про значення *Лісової пісні* і це дало нам можливість зловити віддих та заспокоїтись. Коли вже прийшла черга на нашу постановку, я відразу завважила, що мої актори перевершують самих себе і грають так, як ще ніколи досі. Нічого дивного, що вся публіка накінець спонтанно зірвалася на ноги й апльодувала без кінця, так що актори мусіли кілька разів виходити на сцену і приймати квіти та позувати для фотознімків. Успіх був величезний.

Опісля було гарне прийняття для нас і запрошених гостей і всі вони намагалися висловити своє захоплення цими юними акторами, а вже чи не найбільше подивляли їх за те, що вони не лише на сцені, але й поза нею розмовляють чистою українською мовою. Відомий актор Володимир Довганюк був особливо захоплений грою Лукаша, Олеся Кіцака, і казав, що без вагання заангажував би його для театру "Заграва".

До поїзду залишалося ще досить часу, отже я з кількома дівчатами поїхала до лікарні відвідати нашу Віру і передати їй всі квіти, які ми одержали. Вона виглядала і почувалася добре після операції, тим більше, що біля неї вже сидів її Юрко, який негайно приїхав автомобілем з Монтреалю. Він обіцяв заопікуватися нею і після звільнення з лікарні привезти її додому. Мені було невимовно жалко, що вона не змогла виступити на сцені Торонта.

Після кожного нашого виступу появлялися в газетах незвичайно прихильні рецензії, а вже найбільше саме в Торонті. Марта Кравців Барабаш, літературний і мистецький критик, написала м. ін.: "Найбільшим хистом режисера було підібрати для поодиноких ролей акторів з відповідними прикметами...

Відчувалося невимовну свіжість і природність гри акторів, де молодість була собою... Зворушувала ніжність і наївна щирість Надії Новоставської в ролі Мавки, з її коханням, що освячує і тугу, і приниження... Бездоганне вивчення мистецького слова вимагає довгої і постійної праці режисера і самих виконавців... Навіть точне вухо українського мовознавця не могло дошукатися якогось мовного дисонансу в юних акторів..." Знову ж інший рецензент, підписаний ініціалами А. Ш. (чи не Аріядна Шумовська?), пише: "Тут мусимо признати і великий хист молодій артистці Надії Новоставській, і подивляти режисера Надію Хмару-Олійник, що зуміла підшукати таку невинну молоденьку душу з ніжним тембром голосу, м'якими рухами і ніжністю переживань. Олесь Кіцак у ролі Лукаша, особливо в останній дії, де й гримом, і мімікою, і рухами підкреслено його повне заломання, був дуже переконуючий і зворушливий. Особливо важке завдання мала сама пані режисер, бо через наглу недугу Віри Турко — Матері Лукаша — мусіла сама, без попередньої підготовки, виступити в цій ролі, з чого знаменито вив'язалася..."

Однак найприємніше було те, що Роман, побачивши першу нашу виставу, цілковито позбувся свого ранішого скептицизму і признав, що ми в таких невідрадних обставинах зуміли досягти справжнього чуда. З того часу він запалав великим ентузіазмом до нашого почину, у всьому нас підтримував та бував на кожному виступі, крім Торонта, бо мусів їхати з доповіддю до Нью-Йорку. Написав також знамениту статтю і помістив її в кількох часописах Канади й Америки, а крім того виготовив радіопрограму про нашу *Лісову пісню*, яка передавалася на коротких хвилях в Україну. Для ілюстрації своїх тверджень він покликав до студії Мавку і Лукаша, які начитали кілька уривків з першої дії.

Одного тільки жаліють до сьогодні так актори, як і їхні батьки, що ніхто не здогадався зфільмувати нашу *Лісову пісню*. Все таки я думаю, що спогади про ті всі тріумфальні виступи залишаться в цих молодих людей на все їхнє життя, так само, як вони залишилися в мене ще з ранньої юности.

На жаль, я не могла продовжувати роботи з Драматичним гуртком, ані далі вчителювати, бо довелося віддати весь час і всі сили редакторській праці, про що буде мова далі.

17. МОЯ РЕДАКТОРСЬКА ПРАЦЯ

Вже наприкінці 1950-их років були спроби організувати регіональний рух серед колишніх жителів Надбужанщини, в першій мірі Сокальщини й Белзчини, але активна праця розпочалася щойно 20 років пізніше. Невелика група ідейних ініціаторів поставила собі завдання розшукати розкинутих по всіх континентах земляків, зорганізувати їх у дійову громаду, зібрати фонди і врешті видати збірник дослідів та матеріалів. Він повинен би увічнити працю й досягнення наших предків на всіх ділянках життя й діяльності по селах, містечках і містах нашої розлогої Надбужанщини.

Ініціативна група вирішила в першій мірі видавати бюлетень, який повинен би стати зв'язковим між колишніми жителями різних надбужанських регіонів. Перше число бюлетеня *Надбузька Земля* появилось 1978 року. В ньому було м. ін. подано зв'язкові адреси, на які почали зголошуватися наші земляки, поселені в США, Канаді, Європі, Південній Америці й Австралії. (До речі, назву цього бюлетеня, на мою пропозицію, замінено на *Надбужанська Земля*, бо попередня нагадувала "бузьків").

Перша конференція надбужанських активістів відбулася 28 червня 1980 р. в Джерзі Ситі (США), в домі Івана і Надії Кравчуків, з участю 11-ти земляків. Вона завершилася накресленням конкретного плану праці та оформленням Тимчасового Комітету Надбужанців під головуванням Володимира Макара. Головою Редакційної Колегії обрано Миколу Мартинюка. Учасники наради вирішили, що надбужанський рух повинен охоплювати Сокальщину, Белзчину, Радехівщину, Камінецьчину, Холмщину і Підляшшя. Вирішено також підготувати і скликати З'їзд Надбужанців.

До того часу я не проявляла будь-якої активності; от тільки отримувала бюлетень і деколи висилала пожертви на фонд збірника. Коли ж зі мною нав'язав листовний контакт В. Макар і запросив до співпраці, справа пішла вперед. Разом з активним Антоном Доманчуком з Радехівщини ми заснували монтреальський Комітет Надбужанців, який до кінця був одним

з найактивніших і найжертівніших (зібрав понад 24 тисячі доларів). До першого з'їзду постали такі комітети в Детройті, Чикаго, Філадельфії, Ст. Пітерсбургу на Флориді, у Вінніпегу, в Лондоні (Англія) та в інших осередках. Картотека з адресами активізованих надбужанців зросла до 800 позицій і почали напливати щедрі пожертви від патріотичних земляків.

Перший З'їзд Надбужанців відбувся 30-31 травня 1981 року в приміщеннях оселі "Союзівка" поблизу Нью-Йорку, за участю 161 особи, не враховуючи молоді й дітей, які не були реєстровані. Ми поїхали туди з Романом. Там я зустріла багато знайомих зі Сокаля і всі ми раділи одне одному, наче рідними.

Перший З'їзд Надбужанців на «Союзівці», травень 1981

Нарада членів Редакційної Колегії в Чикаго, 1984.

Зліва направо: Микола Мартинюк, Семен Романів, я, Володимир Макар, Анатоль Демусь. Лише я одна залишилася в живих...

Вже тоді мене запрягли до роботи — треба було придумати нову назву і на мою пропозицію прийнято "Об'єднання Надбужанців", а також допомогти укласти статут і відчитати його на останній сесії. Головою обрано Івана Костюка, а головним редактором Миколу Мартинюка, який зобов'язався посилити акцію збирання матеріалів.

На протязі двох наступних років справа збірника не посунулася вперед, бо зайшли непорозуміння між головою та рештою Центрального Комітету із-за його нерозпорядливості і нереальних проєктів. Для прикладу: на літературного редактора він підшукав якогось знайомого добродія, який вимагав для себе канцелярного приміщення, секретарки і 20 дол. за годину праці над збірником! Тільки подумати — я була б сьогодні чи не мільйонеркою, коли б вимагала такої зарплати за ті тисячі годин, які я присвятила для редагування трьох збірників великого формату, а в кожному відповідно 960, 950 і 735 сторінок.

Щоб зрушити всю справу з місця, скликано нараду Центрального Комітету 14-15 травня 1983 року в Чикаго, на якій примушено І. Костюка уступити з посту голови і на його місце обрано Семена Романіва з Вінніпегу. На цю нараду запросили й мене та переконали, що я повинна стати літературним редактором збірника, сподіваючись при тому, що мені допоможе Роман, якщо б виникали проблеми. Наступна нарада відбулася влітку 1984 року в Детройті. Рішення цієї нашої наради становлять початок конкретної роботи над підготовкою матеріалів для друкування та оформлення їх у книгу згідно з вимогами Комісії Регіональних Дослідів при НТШ.

З того часу на протязі десяти років я наполегливо працювала над матеріалами, що їх збирав і прислав до мене Микола Мартинюк. В чому ж полягала ця робота? Кожну прислану статтю, допис чи спогад треба було спершу докладно прочитати і вирішити, чи це треба скорочувати, переробляти, чи виправляти. Матеріали були назагал цінні, писані людьми, які зберегли в своїх серцях любов і пошану до всього рідного і близького, яке їм довелося залишити — до своїх сіл, містечок, міст, установ, різних важливих подій та визначних діячів. Однак більшість цих авторів, переважно старших віком, не могла похвалитися ані письменницьким хистом, ані знанням мови, отже треба було вкласти чимало зусиль, щоб довести ці писання до відповідного літературного рівня, а тоді передруковувати на

машинці, щоб текст був чистий і згодом влегшував роботу друкарні. Коли зважити, що на одну друковану сторінку збірника треба дві з половиною машинописні сторінки, а напр. перший том має 960 сторінок, тоді виходить, що я мусіла надрукувати 7200 стор. для одного тільки тому. А таких збірників я зредагувала три! Для кожного з них треба було вибрати знімки, виготовити підписи для них і відповідно розмістити в тексті. Цю роботу для першого тому виконували В. Макар і М. Мартинюк. Після того треба було згрупувати матеріал в розділи, провести три коректури і виготовити два покажчики — іменний і географічних назв.

Щоб зробити останню перевірку (розміщення і підписи під фотографіями, коректура покажчиків і т. д.) я мусіла їздити до Клифтону, штат Нью Джерзі в США, де друкувалися наші збірники в друкарні Данила Чайковського. За кожним разом їздив зі мною Роман (крім останнього) і в усьому мені допомагав. Пригадую, що ми цілу ніч сиділи в готельній кімнаті і перевіряли покажчики, бо одній особі це майже неможливо зробити.

Проблем було аж надто багато, а найтрудніші до розв'язання траплялися тоді, коли два різні автори, пишучи про два різні аспекти тієї самої події, вживали різні дати (1936 чи 1938?), або імена (Петро Климчук чи Дмитро Климчук?). Те саме траплялося з назвами місцевостей. Котра з них правильна? Самій мені було неможливо це вирішувати, отже доводилось писати листи і проводити часті телефонні розмови.

Всю редакторську роботу я виконувала пізніми вечорами й ночами, бо ж я мусіла цілий день працювати в бібліотеці, а потім ще займатися хатніми й родинними справами. Для того треба було мати величезну наполегливість, працьовитість, впертість і просто фізичну спроможність; я дякую Богові, що саме такими прикметами мене наділив. За два роки такого майже надлюдського зусилля перший том збірника *Надбужанищина* був готовий і на Другому З'їзді Об'єднання Надбужанців, який відбувся влітку 1986 року на "Союзівці", члени ОН могли його отримати. Появу цієї публікації з вдовolenням привітали не лише самі надбужанці, але й читачі українського роду в різних державах світу. Дуже прихильні рецензійні відгуки появились в часописах США, Канади, Англії, Австралії та в радіопередачі Радіо Канади в Україну у формі інтерв'ю зі мною.

Цей великий успіх і признання для Редакційної Колегії, а

особливо для мене, що виявилось почесною грамотою, додало мені ще більше запалу й енергії і так за три роки був виданий другий том і перевезений на "Союзівку", де відбувся Третій З'їзд Об'єднання Надбужанців влітку 1989 року. Сумно було спостерігати, як дуже прорідилися ряди завзятих і патріотичних надбужанців — одні відійшли у Вічність, а інші стали хворі й немічні. Не було навіть Володимира Макара — промотора надбужанського руху. Все таки з'їзд відбувся, а на закінчення ще й традиційний бенкет, під час якого промовці на всі лади підкреслювали мої заслуги для видання двох імпозантних томів нашого збірника; тоді я теж отримала другу почесну грамоту. На останній нараді Центрального Комітету вирішено видавати й третій том, бо ще чимало різних питань із багатьох ділянок життя й історії нашої вужчої батьківщини залишилося поза рамками обох книг і їх конечно треба було включити в історичну документацію.

Вийшовши на пенсію в січні 1991 року, я сподівалася, що тепер матиму більше часу, отже буде мені легше виконувати всі мої обов'язки. Але доля судила інакше: в грудні того ж року Роман захворів на невиліковну недугу і треба було ним постійно піклуватися (про це докладніше згодом). Моє життя стало ще трудніше.

Праця над третім томом тривала найдовше — аж п'ять років — з різних причин. В. Макар вже не міг активно співпрацювати, а М. Мартинюк захворів на діабет і його зусилля в напрямі збирання матеріалів помітно сповільнилися. Проблем було багато і нікому було їх розв'язувати, бо він деколи навіть на листи не міг відповідати. Все таки можна було хоч частинами опрацьовувати матеріали, висилати до друкарні, робити коректури і щось таки помалу посувалося вперед. Незабаром однак показалося, що збірник виходить якийсь кривобокий: матеріалу про Сокальщину надто багато, а напр. про Радохівщину надто мало. Я почала писати листи, з'ясовуючи ситуацію, але відповідей вже не було — на початку грудня 1993 р. помер Володимир Макар, а 11 січня 1994 р. Микола Мартинюк. Тоді все звалилося на мою голову: збирання решти матеріалів, оформлювання фотографій, пертрактації з друкарнею і переплетнею індексування, передмова, і т. д.

Не знаю, звідки взялася в мене сила перемогти всі труднощі і видати третій том збірника в червні 1994 року. В серпні того ж

року відбувся в Торонті Четвертий З'їзд Об'єднання Надбужанців. Я мусіла туди конечно поїхати, отже дочка Марта зобов'язалася доглянути хворого тата. Яке ж було моє розчарування й огірчення, коли побачила, що присутніх було тільки 20 осіб! Не було навіть місцевих земляків, хоча їм багато легше було прибути на цю останню зустріч автобусом чи автомобілем, ніж мені добиратися з Монтреалю, чи старенькому Семену Романіву з Вінніпегу. До речі, він уже був такий німецький, що його мусів привезти син та з усім допомагати, навіть з їжею. А ще недавно він був повний енергії та щирого зацікавлення надбужанськими справами, якими керував як довголітній голова ОН. Нагадалось, як на щедрому прийнятті в п-і Ірини Іваницької після нарад у Детройті він чарував усіх присутніх своїм приємним і ще сильним баритоном, співаючи кілька пісень, а м. ін. "Гетьмани, гетьмани". Минулося...

На тому з'їзді вирішено закінчити працю нашої земляцької організації в діаспорі та обрати Ліквідаційну Комісію. Її завданням було подбати про те, щоб ту корисну працю продовжувано на рідній землі, в умовах незалежної України. Для того вона повинна нав'язати контакти з відповідними людьми в Надбужанщині та передати туди решту зібраних матеріалів і фондів. Головою обрано Степана Харка, фінансовим референтом Антона Доманчука, головою Контрольної Комісії Семена Романіва (помер кілька років тому), а мене секретарем.

Ми виконали всі постанови останнього з'їзду, з тим, що виплатили тільки половину зібраних грошей, а другу зобов'язалися видати тоді, коли 4-ий том збірника буде надрукований. Ми сподівалися його появи в скорому часі, бож там є чимало кваліфікованих людей, які мають доступ до бібліотек та архівів і контакти з живими ще свідками подій у тому регіоні, але, на жаль, вже проминуло понад десять років, а збірника як не було, так нема...

Тільки подумати — за такий самий час ми своїми мізерними силами і своїми жертвами зуміли видати не лише три томи *Надбужанищини*, але й монографію о. Теофіла Коструби *Белз і Белзька Земля*, яку я теж зредагувала, провела коректури і виготовила два покажчики. Історія цієї книжки досить цікава. Ще в 1930 р. створено було Белзький Ювілейний Комітет для відзначення 900-річчя в'їзду в Белзьку Землю князя Ярослава

Мудрого та об'єднання її з усією Київською великодержавою. В пляні було з цієї нагоди видати наукову працю про ту частину української землі. Однак ці заходи перебила негідна й жорстока "пацифікація" населення Галичини поліційно-військовими з'єднаннями польської влади. Пізніше за це діло взявся гурток молодих активістів під ідейним проводом пароха о. Іларіона Гели. Вирішено видати монографію з трьох частин: розвідку "Праісторичні та княжі часи Белзької Землі у світлі археології" написав, на основі своїх найновіших розкопок у тій околиці, д-р Ярослав Пастернак. Давню й середньовічну історію, доведену до 1772 року, написав молодий історик о. Теофіл Коструба, а нарис про нові часи (1772 - 1918) — д-р Іван Карпинець. Увесь готовий матеріал монографії здано до друку в друкарню оо. Василіян у Жовкві б. Львова.

Але як тільки Червона Армія окупувала західноукраїнські землі у вересні 1939 року, советсько-російська адміністрація негайно взялася нищити українські книги, журнали, історичну документацію і всілякі пам'ятки української культурної, духовної та політичної самобутності, які протягом віків розвинулись тут без ніякого пов'язання з Росією. Тоді ж таки в самій друкарні по-варварськи знищено всю надруковану частину монографії про Белз, друкарський склад розкинено й перетоплено на олово для друкування пропагандистських советських видань. Щасливим збігом обставин вдалося віднайти коректорську копію двох перших частин, які збереглися в монастирі оо. Василіян; їх згодом перевезено за кордон. На жаль, третя частина монографії пропала безслідно, за винятком кількох вступних сторінок. Розвідку д-ра Я. Пастернака ми передрукували в 1-ому томі *Надбужанищини*, а працю о. Теофіла Коструби видали окремою книжкою 1989 року.

Тут слід зазначити, що я відмовлялася від будь-якого гонорару за свою працю, а чеки, які все таки надходили, відсилала назад. Приймала лише зворот коштів за безконечні поштові пересилки матеріалів до друкарні, які завжди мусіли бути забезпечені, і за міжміські та міжнародні телефонні розмови.

Сьогодні, з перспективи часу, мені самій трудно збагнути, звідки в мене тоді бралось стільки енергії і витривалости, щоб у тому самому часі видати також три томи Романових статей п. з. *Україна атомного віку*, які появлялися від 1945 р. в численних газетах на всіх континентах, крім Африки. Та праця була набагато

легша, бо його писань, очевидно, не треба було переробляти чи скорочувати, ані збирати, бо Роман старанно зберігав вирізки з газет та копії журналів. Все таки роботи було багато. Найпершою проблемою було те, що газетний папір з часом чорнів, ставав крихкий, так що текст подекуди бував нечиткий. Такі статті, та й майже всі інші, треба було переписувати на машинці. Того безконечного переписування можна б було уникнути, якщо б редактори газет не міняли правопису — кожен на свій лад. Напр. один редактор уперто виправляв слова українець, німець, англієць на Українець, Німець, Англієць; інший міняв напр. Євген на Евген, одні вживали ЗСА, УРСР, а інші США, УССР, і т. д. Все це треба було узгодити і виправити.

Після того треба було статті в кожному томі згрупувати в тематичні розділи, а в кожному розділі — за хронологічним принципом. Потім написати для кожного тому вступну статтю, провести потрібну коректуру, опрацювати покажчики. У всьому допомагав мені Роман — доки міг. Перший том появився 1987 р., другий 1988 р., а третій у 1991 році і кожний з них мав понад 650 сторінок. За ту монументальну працю Роман отримав у 1994 році Державну премію України ім. Тараса Шевченка (тепер Національна премія України ім. Тараса Шевченка), а я — признание і вдячність Романа.

До моїх редакторських зусиль треба ще зарахувати опрацювання спогадів пок. Миколи Мартинюка на прохання його дружини Зені. Це було дуже трудне завдання, бо ці спогади були в рукописі, написані хаотично, без будь-якого хронологічного порядку, з декількома прогалинами в тексті із-за загублених сторінок. Ці "білі плями" довелося заповнювати самій на основі того, що запам'ятала Зеня з розповідей Миколи. Вкінці з того таки вийшла пристойна книжечка п. з. *Спогади з підпілля*, якою захоплювався м. ін. Микола Климишин, відомий революціонер і патріот, приятель Мартинюків.

Крім того я допомагала в редагуванні й коректурі вибраних писань Романа для книжки п. з. *Роздуми про Україну* (Київ, 1997), та перевіряла український переклад його докторської дисертації п. з. *Літературно-ідеологічні напрямки в Західній Україні, 1919-1939 роки* (Київ, 1999), та проводила коректуру монографії Володимира Погребенника про літературу в творчому набутку Романа п. з. *Слово - зброя* (Київ, 2003).

18. ЖИТТЯ НА ПОЗИЧЕНИЙ ЧАС

Восени 1984 року я поїхала зі своїми знайомими на двотижневі вакації до м. Сарасоти на західньому узбережжі Флориди. Місто мені дуже подобалося: було чисте, менше наповнене туристами ніж напр. Маямі на Атлантийському узбережжі, мало прекрасний театр, музеї, мистецькі галереї, ботанічні сади, розвагові майданчики, дбайливо утримувані пляжі і т. д. Вже навіть самі будинки — легкі, переважно в пастельних кольорах — були варті уваги. Мої знайомі залюбки приїжджали сюди навесні і восени, використовуючи для того свої закуплені тижні у двох різних апартаментових будинках на двох різних пляжах (це т. зв. система "тайм шер").

Одного дня вони повезли мене на півострів Лонгбоут Кі, де в першорядній ділянці в гарному будинку мали свій апартамент. Мені все там так сподобалося, що я без надуми купила один осінній тиждень. Вдома розказала про все Романові, який виявив напричуд велике зацікавлення, і тільки дивувався, чому я купила лише один тиждень, бо "відбувати таку далеку подорож на такий короткий час не варто". Він мав рацію, отже я нав'язала телефонний контакт з агентом, який займався продажем цих тижнів, і мені вдалося купити сусідній тиждень у тому самому апартаменті.

На другий рік Роман вже поїхав туди зі мною і то без будь-яких протестів. Він мабуть почав розуміти, що йому теж належить відпочинок. На моє велике вдовolenня йому все незвичайно сподобалося в апартаменті, де ми мали передпокій, вповні влаштовану кухню, їдальню, вітальню, дві спальні (в одній була спеціальна ванна, т. зв. "джакузі"), і лазничку. Все було ідеально чисте та елегантно влаштоване. З вікна, яке виходило на просторий балькон, видно було океан і розлогий пляж, до якого треба було тільки перейти через город, повний цвітучих кущів і квітів. За дорогою був торговельний центр, де можна було купити харчові продукти і все, що завгодно. Одним словом — комфорт! Ми обоє почувалися там знаменито. Погода була сонячна і гаряча, так що можна було купатися

досхочу. Лагідні хвилі океану наче змивали з нас втому, напруження і турботи минулих літ.

Саме тоді ми купили ще один сусідній тиждень і з того часу кожного року приїжджали туди на три тижні. Завжди винаймали авто, щоб могли поїхати в різні місця, а головню в неділю на Богослужіння до церкви в Норт Порт (45 хвилин їзди). Там ми зустрічали чимало знайомих пенсіонерів, які поселилися в тій околиці. Деякі запрошували до себе, а потім бували у нас. Два або три рази Романа запрошували виступити з доповіддю.

В мене зродилася і поволі назрівала думка, щоб купити там якусь хату і могли приїжджати туди на цілу зиму, коли й я вже вийду на пенсію. Роман не протестував, отже я сконтактувалася з відповідною фірмою і в 1987 році при допомозі розпорядливої та прихильної агентки ми купили невелику кондо-віллу в поселенні, обведеному огорожею, куди мали доступ тільки мешканці та їхні відвідувачі. Та сама агентка зобов'язалася піднаймати цю хату, поки ми не будемо готові там поселитися, очевидно, за солідною винагородою.

До важливіших подій у тому часі належить ще наша поїздка влітку 1987 року на "Союзівку", де відбулася зустріч колишніх учнів львівської Академічної Гімназії з нагоди 50-ліття складення іспиту зрілості. Роман у тому часі вже не керував автомобілем отже на всі з'їзди надбужанців, та й на ту зустріч, я мусіла керувати сама, що мені не справляло особливих труднощів. Ці колишні Романові товариші-гімназисти з'їхалися

З'їзд гімназійних товаришів на "Союзівці", 1987

з усіх кінців Америки й Канади, але було їх тільки 8, а разом з жінками 12 осіб. На цей з'їзд запрошено теж Романового вуйка, Осипа Гулея, який учителював у цій гімназії, а тепер жив з дружиною в околиці "Союзівки". Зустріч була тепла і зворушлива. Вранці відбулася панахида за тих, кого вже не було в живих, а потім відкриття з'їзду в одній з невеликих заль оселі. Не знаю, що спонукало мене домовитися з головою і він у відповідному моменті заповів, що одна з присутніх пань виголосить вірш Юрія Клена. Коли я встала, то кутиком ока побачила, що Роман зблід і малоощо з крісла не впав, бо це була цілковита несподіванка. Я вибрала уривок з поеми "Прокляті роки", який починається такою строфою:

Помолилось за тих, що у розлуці
Помруть, відірвані від рідних хат;
Помолилось за тих, що у розпуці
Вночі гризуть залізні штаби грат,
Що душать жаль у невимовній муці,
За тих, кого веде на страту кат.
Над ними, Господи, в небесній тверді
Простри Свої долоні милосерді!

Цей виголошений з пам'яті вірш, який так добре підходив до даного моменту, зробив на присутніх велике враження, а Роман потім признав, що мій несподіваний виступ додав урочистости цілій зустрічі. Можливо, що в мене було ще підсвідоме бажання показати присутнім, які мене зовсім не знали, що Романова жінка може займатися не лише кухнею, дітьми й одягами... В кожному разі це не був єдиний випадок, бо на післяобідній зустрічі ще інша жінка читала поезії — свої власні. Я, на жаль, їх не чула, бо мусіла зустрінутися з деким у справі збірника *Надбужаницина*.

В січні 1991 року я закінчила свою 25-річну працю в університетській бібліотеці. Пригадую, що директор запросив мене на обід і намагався переконати, що я повинна продовжувати працювати, бо "таких, як ви, вже не можна буде знайти". Але я рішуче відмовилась, бо хотіла весь час і всі старання присвятити Романові. Прощальну зустріч для мене спершу влаштували працівники відділу каталогізації, а згодом цілої бібліотеки — з промовами і дарунками. Ще одна сторінка мого життя закрилася назавжди...

Ми з Романом плянували виїжджати на Флориду в жовтні на шість місяців і про це заздалегідь повідомили нашу агентку. Вона повинна була подбати, щоб хата була вчасно звільнена від мешканців, відмальована і відчищена. Мали ми проблему і з нашою хатою в Монтреалі. Як її залишити на такий довгий час без догляду? Врешті Марта погодилась тимчасово туди спровадитись і всьому давати лад. Після двох років вона знайшла собі інше помешкання, а до нашої хати перейшов жити Лесик. До Сарасоти ми приїхали в половині жовтня і перші три тижні мешкали у своєму апартаменті. Найперше ми купили вживане авто, щоб можна було всюди поїхати і зайнятися обладнанням нашої хати, яка була цілком порожня. З Романом сталося щось несподіване: це вперше в нашому спільному житті він зацікавився такими справами, як купування меблів, кухонного посуду, пральної машини, телевізора і т.д. Без будь-якої принуки і навіть з ентузіазмом він всюди їздив зі мною, у всьому дораджував і допомагав. За три тижні ми все полагодили і наша хатка виглядала, як лялечка. Там був передпокій, кухня, їдальня і вітальня разом (відкритий плян), дві спальні, дві лазнички і велика веранда при задній стіні, обведена дротяною сіткою. З одної спальні ми зробили наше бюро, там теж був наш телевізор і додаткова розкладна софа — для гостей. З дому ми привезли кілька менших картин, дещо докупили, багато вишивок, трохи книжок і словників та, очевидно, машинку до писання, бож мені треба було продовжувати працю над третім томом *Надбужаницини*, а Романові далі писати статті і виготовляти радіокоментарі. Все це прикрасило нашу хатку і вона стала приємна і якась своя. Кожному, хто приходив, все в ній дуже подобалося, може тому, що було нове, чисте, свіже і дбайливо укладене. Після того ми упорядкували все назовні — почистили, що було потрібно, викорчували посохлі кущі, посадили нові: гібіскуси, буганвілії, олеандри. В міжчасі відновили давніші знайомства, домовлялися про зустрічі після Богослужіння в неділю і про майбутні відвідини, дістали програму постановок у театрі, знайшли найближчу бібліотеку і записалися в члени, роздобули інформації про різні виставки і т.д. Ми ходили кожного дня на довгі проходи, знайомилися зі своєю околицею і деколи викликали здивовані погляди водіїв, бо тут майже ніхто не ходив пішки — всі їздили автомобілями.

Наше життя на новому місці укладалося якнайкраще і здавалося, що тепер ми зможемо присвятити одне одному ще

Наша хата в Сарасоті, 1992

Наша хата в квітах, 1997

більше уваги, ще більше ласкавості. Наші почування навіть на схилі віку не послабили і деколи виглядало, що вони ще зміцнюються. Ми розуміли одне одного з півслова і дуже часто докінчували речення, розпочате партнером розмови. Ми мали свої приватні, тільки наші, вислови і жарти, ми читали ті самі книжки і потім їх обговорювали, деколи завзято сперечаючись. Роман і далі з довір'ям віддавав мені кожну написану статтю для прочитання і радів, коли застережень не було, а тоді я передруковувала її, як звичайно, щоб було чисто і чітко, бо він у поспіху робив чимало машинописних помилок.

Ми сподівалися, що хоч тепер зможемо зажити спокійним, вигідним життям та уникати суворі монтреальські зими, перебуваючи шість місяців у теплому кліматі. Але — чоловік стріляє, а Бог кулі носить... Десь у другій половині листопада Роман почав жалітися на болі голови. Я заставляла його брати аспірин, але особливої уваги на це не звертала, бо мене саму досить часто боліла голова, звичайно з причини зміни погоди. Його голос теж почав слабнути, але це виглядало на нормальний процес старіння; йому ж уже добігав 74-ий рік. Пригадую, що приблизно в тому часі Організації Визвольного Фронту в Норт Порті запросили його виголосити доповідь з нагоди Св. Покрови — опікунки вояків УПА - і це вже було не те, що раніше. Вже не було того натхненного запалу, який звичайно поривав усю публіку, а й голос був слабкий, так що потрібний для ілюстрації тексту вірш Павла Тичини "Скорбна Мати" передав прочитати мені. Потім також жалівся, що забув сказати про ще один важливий аспект культу Богоматері в Україні, чого раніше не бувало.

За кілька тижнів лиха доля вщент розбила всі наші пляни і сподівання на спокій, вигоду й задоволення в останній стадії нашого спільного життя. День 19 грудня 1991 року назавжди залишиться для мене одним із найтрагічніших, бо того дня вранці Романа постиг мозковий удар, який пошкодив йому мову, ходу і взагалі координацію рухів. Я негайно відвезла його до найближчої лікарні, де провели всі можливі досліді і ствердили, що в нього інсульт, але виліву крові ні в голові, ні в шиї не знайшли. В лікарні він мусів залишитися на вісім днів і тоді проведено ще інші досліді. Все це було дуже коштовне і коли б ми не мали забезпечення, яке ми купували перед кожною подорожжю, то це була б до певної міри фінансова руїна. Нам евентуально повернули майже всі кошти, але для цього треба мені було пережити справжній бюрократичний кошмар — безконечно писати листи, виповняти стоси форм, збирати щораз то нові посвідки від лікарів, клінік і лябораторій.

Тому що це був якийсь дивний випадок, отже лікар, який опікувався Романом, дав йому спрямування до невролога, який мав би бути найкращий у Сарасоті, і цей поставив неправильну діагнозу, що в нього недуга Паркінсона, хоча її симптомів і не було. При тому він приписав ліки, які не приносили будь-якої полегші. Приятелі і знайомі постійно потішали мене, що це все минеться, бо вони знають безліч людей, які повертаються до

нормального стану після такого ураження нервової системи. Я хотіла вірити, я молилася безупину і чекала чуда — місяць, два, три, але воно не приходило.

До Монtréalю ми повернулися в половині квітня і тут я знову почала розпачливі спроби лікувати Романа. Щоб дістатися до найкращого спеціаліста-невролога, якого мені рекомендували знайомі, треба було мати спрямування від родинного лікаря, а до нього я втратила і респект, і довір'я. Я вважала, що він повинен був попередити мене про загрозливий стан Романового здоров'я і тоді я впровадила б такий суворий режим його харчування і приймання ліків, що може й відвернула б катастрофу. Врешті я знайшла нового лікаря, а радше лікарку, і ми таки добилися до цього спеціаліста. Це був д-р Мелмед, батьки якого емігрували з України, з Рівного. Він ствердив, що в Романа була вже серія майже непомітних міні-інсультів, які знищували білі клітини в мозку, і з того витворилася рідкісна й невиліковна недуга з дуже комплікованою медичною назвою, яку одначе можна назвати простіше — прогресивний параліч. І ще сказав мені, що з такою недугою люди не живуть довше ніж п'ять років. Я мало що не вила з розпуки, як зранений звір. Бог відвернув від нас своє обличчя і післяв кару на нас, але за яку провину? Чому це мусіло трапитися саме тоді, коли постала його вимріяна незалежна Україна, для якої він присвятив усе своє свідоме життя? Він же міг би ще так багато зробити для становлення нашої молодії держави. Як далі нам жити без надії і ще й на позичений час?

Всупереч передріканням невролога, Роман прожив ще десять з половиною років. Не прожив, а радше проживотів, бо стан його здоров'я постійно погіршувався, хоча дуже помалу. Перші два роки він ще навіть пробував писати, але викласти думки на папір не вдавалося. Коли писав рукою, виходили самі нечиткі закарлючки, а коли вживав машинку, то звичайно в слові напр. з шести літер три були неправильні. Тоді пробував мені диктувати, чи тільки подавати головні думки, а я намагалася "зліпити" статтю для преси, чи радіокоментар і записати на магнітофонну стрічку. Але й це мусіло згодом зупинитися. З того часу я присвячувала всі свої сили і все старання для того, щоб зробити його життя якнайвигіднішим і якнайприємнішим. На зиму ми виїжджали на Флориду і так уникали лютої монtréalської зими, а в квітні поверталися назад. Кожного дня принаймні по два рази ходили на короткі

проходи, а коли йому було чимраз тяжче ходити, я возила його у кріслі на колесах. Раз у місяць возила його до лікаря на перевірку крові, яка вирішувала про дозу ліків і дальшу дієту.

Роман пробував читати газети і книжки, але швидко втомлювався і тоді я читала йому те, що могло його зацікавити, або розповідала зміст прочитаної книжки, а вечорами ми оглядали телевізійні програми і я при тому вишивала, що мене дуже заспокоювало, або займалася редакційною роботою. Моє життя не було легке, бо невдовзі довелося піклуватися ним, як малою дитиною і робити дослівно все — купати, вдягати і роздягати та навіть годувати. Я робила це все радо, без нарікань і без ранішої соромливості, бо в мене зродилося стільки ніжності, ласкавості, прив'язання і любови до нього, як мабуть ще ніколи досі. Він став центром усіх моїх думок, почувань, змагань, центром всього могого світу, як раніше я була в центрі його світу.

Одночасно я мусіла займатися всіми справами у двох хатах і закінчувати видавання третього надбужанського збірника. Я була прив'язана до хати, як вірний пес, так що за весь той час, який ми провели на Флориді, я ні разу не мала змоги скупатися в океані. Єдина можливість для мене купити потрібні речі і полагодити конечні справи була тоді, коли Роман засипляв після обіду на дві-три години. І навіть тоді я тремтіла і молилася, щоб він не пробував сам вставати, бо міг би впасти й побитися.

Хоч як це не дивно, але Роман не почувався нещасливим і виглядав радше задоволений своїм життям. Можливо, що до цього причинялися частинно ліки проти депресії, але факт є, що він ніколи не нарікав, не вередував, з усім погоджувався і за все був вдячний. Його характер цілковито змінився — він став спокійний і лагідний, від колишніх гнівних вибухів ні сліду не було. Велика Божа ласка була ще й у тому, що він ніколи не відчував будь-яких фізичних болів. Деколи траплялися й гарні та приємні події, як ось такі.

Як я вже згадувала раніше, у 1994 році Романові призначили Державну премію України ім. Тараса Шевченка за його тритомник *Україна атомного віку* і все передали Степанові, який перебував тоді в Україні. Опісля він приїхав до нас на Флориду і вручив Романові диплом лавреата Шевченківської премії та медалю. Грошову нагороду в сумі 10,000 карбованців він віддав для газети *Літературна Україна* і вона помістила повідомлення про це разом із Романовим листом, який мені довелося написати.

Роман отримує Шевченківську премію, 1994

Ще того самого літа мешканці Ляшін влаштували врочисту зустріч з лавреатом для відзначення цього великого досягнення. Були промови і привіти, вручення грамоти від "Просвіти", була чудова деклямація Надії Новоставської, нашої колишньої Мавки, яка виголосила вірш Олександра Олеся "Лебідь", а п-во Гаврилюки влаштували виставку Романових публікацій та всієї документації в зв'язку з одержанням премії. Подяку в імені Романа прочитав на кінці імпрези син Олександр.

До приємних подій належать ще дворазові відвідини Романового товариша з гімназії у Львові, Євгена Макуха. За кожним разом він прилітав з Тернополя до Торонта, до ще іншого одноклясника, Бориса Ковалю, і вже з ним разом приїжджав до нас. До них долучувався монтреалець Євстахій Ленько — ще один товариш — і так вони провели дві міні-зустрічі, які були приємні й зворушливі, бож ці добрі друзі не бачилися понад 50 років. Є. Макух дуже жалів, що з Романом годі було розмовляти, а він же мав стільки питань. М. ін. він був чи не єдиний, хто здогадався ще за советських часів, що під псевдонімом "Роман Рахманний" криється його давній приятель Роман Олійник.

З приємністю і вдячністю згадую теж інших приятелів і знайомих, які не забували хворого Романа. В Монтреалі відвідували його: о. д-р Ігор Мончак, Микола Андрухів, Ярослав Пришляк, Євстахій Ленько, д-р Галина Рудницька, Адріяна

Лисак, Люба й Радослав Жуки, Андрій Кравчук та інші. На Флориді в Сарасоті приходили, о. д-р Іван Тилявський, д-р Євген Стецьків, Орест Питляр з дружиною, п-во Салії, Петро Мірчук, Слава Стецько, Ярослав Гайвас, Мирон Грам'як та ще дехто; годі всіх пригадати.

Зиму 1998 року ми востаннє провели на Флориді, бо подорожувати з Романам стало вже неможливо. Я дякую Богові, що дозволив нам уникнути ту жахливу льодову бурю, яка навістила Монтреаль якраз тієї зими, пошкодила безліч будинків і на кілька тижнів позбавила мешканців світла й ogrівання. Як міг би це все витримати хворий Роман?

За ту зиму я мусіла продати наші три тижні в апартаментовому будинку і нашу привітну хатку, домовитися про перевезення речей і зберігання їх покищо в товарному складі, бо льодова буря наробила й нам шкоди, так що хату в Монтреалі треба було поладати й відмалювати, та врешті з великим трудом перевезти Романа в половині квітня додому. Від тих усіх справ, плянів і проблем у мене голова ходором ходила.

У 1999 році з нагоди Романового 80-ліття, в день його народження — 26 грудня — я з дітьми влаштувала т. зв. "відкритий дім", це значить, що кожний запрошений чи повідомлений міг будь-коли зайти, привітати його і покористуватися буфетом. На це свято приїхав теж Степан і м. ін. відчитав привітання від

*Міні-з'їзд Романових гімназійних товаришів у Монтреалі, 1995.
Біля мене сидить Євстахій Ленько, далі Борис Коваль,
Євген Макух і Роман*

Святкування Романового 80-ліття 26 грудня 1999 року

Відвідини полк. Шемета, січень 2000 року

президента України. В січні приїхав з Оттави полковник Шемет, військовий аташе при посольстві України, і привіз подарунок від президента — ілюстровану книгу про його життя і працю. Ми обоє були дуже зворушені тими відвідинами, бо це вперше бачили вояка незалежної Української Держави.

Взимку 2000 року я здійснила важливий проєкт — упорядкування і висилку Романового архіву в Україну. Багато років раніше Роман підписав угоду про передачу архівних матеріалів до Державної Бібліотеки Канади, але з незалежністю України заіснувала інша ситуація і стало ясно, що вони повинні зберігатися на рідній землі. Центральний державний архів-музей

літератури і мистецтва України звернувся в тій справі до нас за посередництвом Степана і я вирішила цим зайнятися.

Віднайти і зібрати разом усі матеріали було відносно легко, бо, як я вже згадувала, Роман тримав свої папери в порядку. Але зразу стало видно, що напр. газетних статей не можна висилати в такому стані, в якому вони знаходяться. Поперше — газетний папір, головню з ранніх років, почорнів, став крихкий і була небезпека, що в транспорті ще гірше може зіпсуватися. Подруге — не було сенсу висилати цілих газет, в яких були поміщені статті, бо це тільки збільшило б об'єм посилок та утруднювало б майбутні досліді. Потрете — чимало статей продовжувались на дальших сторінках, або в наступних випусках, а це вже спричинювало б чимало проблем у користуванні ними.

Моє завдання було ясне: я мусіла кожну статтю витяти і наліпити рівними колонами на доброму білому папері, не забуваючи долучити назву газети і дату появи статті, а тоді зробити копії для висилки. При тому треба було дуже вважати, щоб порозтинані кусники сходилися за змістом і щоб бува не приліпити хвоста до голови... Після копіювання треба було укласти статті за хронологічним принципом. Самих тільки газетних публікацій українською мовою я в такий спосіб виготовила 1142! А ще іншомовні статті і матеріали про Романа, включно з лайливими советськими! Приблизно 50 статей я була змушена затримати, бо були некомплетні — десь пропав початок або кінець.

Все це я робила вечорами, коли Роман сидів на софі в цій же кімнаті і читав, або оглядав якусь телевізійну програму, а продовжувала після того, коли зробила все біля нього і вклала наніч. Деколи працювала й до 4-ої год. ночі. Це тривало кілька місяців і врешті при кінці лютого я вислала до Києва вісім пачок через українську висилкову фірму. Згідно з повідомленням директора згаданого архіву-музею, там було отримано 4007 документів ("айтемс") та 129 примірників друкованих видань. Ще одна велика робота зроблена. Директор і далі втримує контакт зі мною — хотів би отримати більше фотографій, особливо родинних, та чекає на Романові медалі, відзнаки і почесні грамоти. Але це вже буде після мене, бо поки живу, я з тими пам'ятками не зможу розстатися...

19. ДОБИГАЄМО ДО КІНЦЯ

В квітні 2000 року Романа постиг новий мозковий удар. Вранці, як звичайно, я допомогла йому встати з ліжка, але він вже не міг встояти на ногах і впав на сусіднє ліжко, обличчям на постіль. Майже 20 хвилин я намагалася всіми силами підняти його і врешті щось порвала всередині і почала кривавити. Швидка допомога забрала його до лікарні і він додому вже не міг повернутися, бо потребував постійної опіки й допомоги. Мені довелося йти на операцію і після того лікарі переконали мене, що я вже не зможу піклуватися Романом. Він перебув у лікарні несповна чотири місяці і я два рази денно їздила туди, щоб його нагодувати і побути з ним.

На початку серпня його перенесли до приватної лікарні для невиліковно хворих у містечку Лясаль, де пробув цілий рік, чекаючи на приміщення в подібній лікарні в Ляшін, недалеко від нашої церкви, і набагато кращій. Тут він мав для себе окрему світлу, гарно влаштовану, кімнату, яку я прикрасила картинами, вишивками і квітами, та приватну лазничку. У цих двох приміщеннях я відвідувала його кожного дня увечері — від 6-ої до 9-ої год. Не їздила тільки тоді, коли на дорогах була ожеледь, бо цього я в старшому віці почала панічно боятися і то не так вже за себе, а радше за Романа, бо хто його догляне, як мене розіб'ють на ховзкій дорозі? Звичайно приносила йому доброго чаю в термосі, тістечка, фрукти, а також пошту — листи, газети, журнали — і прочитувала, що цікавіше, а деколи ми грали в шахи. Часто відвідували його діти, а часом і внуки. Інших відвідувачів було небагато, а Роман їх і не виглядав — мабуть соромився свого теперішнього вигляду. Регулярно відвідував його наш парох, о. д-р І. Мончак. Був також перед останнім Романовим Великоднем, висповідав його і запричащав.

Численні приятелі і знайомі при кожній нагоді підкреслюють, що Роман міг так довго протриматись тільки завдяки моєму піклуванню і цілковитій посвяті. Можливо... Але з другого боку я завдячую йому багато більше. Це він заставив мене повернутися на студії і здобути корисну професію та не

залишатися назавжди тільки домашньою господинею. Якщо в мене призбиралась копичка надрукованих статей і виголошених доповідей, то це теж його заслуга, бо він у всьому мене підтримував, заохочував і допомагав та не дозволив мені "гнилою колодою по світу валятися".

Хочу ще зазначити, що, без уваги на його фізичний стан (майже цілковита втрата виразної мови, неспроможність координувати рухи і втриматися на ногах), його розум і пам'ять працювали цілком добре. Пригадую напр. такий випадок, що трапився перед нашим останнім від'їздом із Сарасоти. Зателефонував наш добрий приятель, знайомий ще з Мюнхену, який готував доповідь (до речі, він сам признався, що свої доповіді базує на Романових статтях і має із-за того великі успіхи) і питав, звідки взялася відома фраза "Не той тепер Миргород, Хорол-річка не та". Я якраз була дуже зайнята готуванням вечері, отже сказала, що подумаю і зателефоную йому пізніше, як несподівано озвався Роман своїм слабким і невиразним голосом:

Дим-димок із машин,
Мов дівочі літа .
Не той тепер Миргород,
Хорол-річка не та. — Павло Тичина.

На кожні свята і ще деколи в неділю ми привозили Романа додому; для того треба було троє чоловіків, щоб його посадити в авто і потім висадити з нього. Виглядало, що він був задоволений з тих відвідин, але ніколи не виявляв охоти залишатися вдома. Мабуть розумів, що в такій ситуації мені вже не під силу було ним піклуватися.

Коли стало видно, що Роман вже не зможе повернутися і жити вдома, я вирішила хату продати, бо вдержувати велику 10-кімнатну хату для одної особи неекономно і самій жити таки страшно. Але — де мені тоді подітися? Все до найменших деталей треба було обдумати, запланувати і виконати. Отже — я порадила з Романом і в першій мірі допомогла синові Олександрові знайти і купити "дуплекс" — дім на три помешкання, даючи на ту ціль 100,000 дол. і домовляючись, що я займу горішню частину. Заки продавалася наша хата, я покликала майстрів і вони цілковито переробили кухню в

моєму майбутньому помешканні, інші кімнати відмалювали і в цілому домі налаждали різні речі, які були занедбані. Остаточно я перебралася туди 15 квітня 2002 року. Для того треба було запакувати гори книжок, які я вирішила зберегти (10 пачок при допомозі знайомого я вислала в Україну — в Донецчину), а також всі інші речі, крім меблів і килимів. У всьому допомагала мені наша Галя, про яку зараз же розкажу.

Ще в 1993 році Лесик і Марта поїхали в Україну і познайомилися у Львові з далекою родичкою Романа, Галиною Паньків, ровесницею Лесика. Вона дуже гостинно їх прийняла, у всьому допомагала, дораджувала і возила оглядати все, що було цінне і цікаве. Щоб віддячитись за те, діти запросили її у відвідини 1996 року і вона пробула в нашій хаті з Лесиком та Андрійком шість місяців і ще й ми познайомилися з нею, повернувшись із Сарасоти. Вона виявилася прекрасною людиною — приємна, добросердна, щира і така працювита, що кожна робота прямо горіла в її руках і ніколи їй тієї роботи не було досить. Не знаю, чи були між нею і Лесиком якісь інтимні відносини, але знаю, що Андрійка вона полюбила беззастережною любов'ю, наче рідного сина.

Про своє незavidне життя вона розповідала чимало, бо й вдалась дуже балакуча. Її мама померла на 31-ому році життя від недуги рака, а батько, вже раніше зійшовшись з іншою, віддав маленьку Галю до сиротинця, а згодом до куховарської школи, щоб могла на себе заробляти. Її подружнє життя теж не було щасливе і закінчилося розлученням. Вона залишилася з маленьким сином і мусіла йти до праці на заводі, щоб вижити, а дитину доглядала її добра бабуся, батькова мама. Коли завод збанкрутував, їй довелося їздити в Польщу і торгувати різними товарами, щоб утримати сім'ю, а також допомагати батькові і його жінці — вже третій.

Ми всією родиною вирішили спровадити Галю до Канади, але це не було так легко. Найуспішнішим способом було б її одруження з канадцем — так дораджував адвокат у Торонті, якого ми заангажували для тієї справи. Після трьох років різної бюрократичної тяганини в обидвох державах і чималих коштів Галя приїхала 15 квітня 2001 року (на наш Великдень), як Лесикова наречена і до трьох місяців вони одружилися. На його вимогу ми зобов'язалися цього не розголошувати, бо після першої подружньої невдачі він своїм друзям, з якими й досі не

перестає зустрічатися на склянку-дві пива після праці, присягався, що більше ніколи в житті такої помилки (одруження) не зробить, отже тепер йому було незручно признаватися...

Не знаю, чи вона справді задоволена своїм теперішнім життям, бо виглядає, що воно не багато різниться від ранішого. Вона мусіла піти до праці — прибирає доми в багатих, але скупих, панів і майже кожний зароблений доляр посилає своєму синові, який одружився (без її відома). Деколи також посилає дещо батькові та й іншим родичам у Львові — ближчим і дальшим.

Покищо їй енергії не бракує. Вона не лише займається господарюванням у себе — варить, пере, чистить, але і в Андрійка, який користується гарним і просторим апартаментом на нижньому поверсі. Вона й мені пробує допомагати та деколи прямо вириває роботу з рук і це єдина причина наших невеликих конфліктів.

Моє нове помешкання виявилось непогане. Всі речі, які я задумала сюди перевезти, якось вмістилися (решту я залишила новим власникам нашої хати), хоч тут маю тільки п'ять кімнат, передпокій і ванну, а від сторони городу великий балкон. Разом з картинами, вишивками і квітами все робить гарне враження і кожному, хто приходить, дуже подобається. Я також радію величезним городом, де я займаюся квітами, а Галя городиною.

Роман побачив нове помешкання, коли ми привезли його святкувати з нами Великдень уперше на новому місці. Йому все припало до вподоби і він навіть похвалив мене, що я купила добрий дім. Другий раз він був тут 16 червня у День Батька. Тоді вже було тепло і ми мали змогу вивезти його візочком на балкон, звідки було видно наш город, врешті звільнений від снігу. Після обіду ми висвітлювали відео-фільм з величавого освячення пам'ятника полеглим воїнам УПА, закиданим гранатами в бункері в родинному селі Романа, Піддністринах. Між ними був молодший його брат Іван. В тому освяченні брав участь наш Степан і це він прислав нам фільм і фотографії. Ми побоювалися, що це все може занадто зворушити Романа і захитати й так ослаблену його нервову систему. Але на наше чимале здивування, він сидів зовсім спокійний і наче задивлений у минуле (чи в майбутнє?), а потім своїм ледве чутним голосом і невиразною мовою просив подякувати Степанові і нам усім

дякував за все, що ми для нього зробили. Це було дивне, несподіване і дуже турбуюче. Мені серце стиснулося від тривожного передчуття.

Наступний тиждень пройшов ніби нормально, тільки можна було помітити, що Роман слабшає. При кінці тижня він вже не міг підняти і втримати в руках газети. В неділю 23 червня нас було в Романа троє — Галя, Лесик і я, бо Марта поїхала на два дні до Оттави. Якраз тоді зірвалася страшна буря. Небо почорніло, блискавиці щомиті розпанахували небо навпіл, від громів здригалася земля, а вітер ураганної сили разом з дощем люто вдаряв у вікна. Я завмирала зі страху, а Роман поклав руку на моє плече, наче хотів мене обняти, і ледве чутно прошептав: "Не бійся, Надю! Бог добрий!" Це були його останні слова...

Ще тієї самої ночі о 3-ій год. прийшло злочасне телефонне повідомлення, що Роман не живе. Не стало того, хто на протязі 56 років був для мене всім, був основою мого існування. Як далі жити?... А жити ще було треба, хоч би тому, щоб гідно відпровадити його на вічний спочинок. Треба було втишити ридання, затиснути зранене серце у долонях і зайнятися всім конечним. Діти у всьому мене піддержували і допомагали. Приїхав і наш Степан з Вашингтону, а з Оттави посол України, д-р Юрій Щербак, який після панахиди виголосив прощальну промову. Я певна, що вона згідним сумним акордом озвалася в душах численних присутніх. Ось кілька уривків:

..."Проводжаємо в останню путь великого українця, людину героїчної долі і пророчого таланту, одну з найяскравіших постатей України ХХ-го століття — пана Романа Олійника-Рахманного. Сьогодні, в цей день смутку і прощання, ми ще не в змозі уповні осягнути всю глибину втрати, яка нас спіткала. Бо Роман Рахманний — унікальне явище української політики, літератури, публіцистики, журналістики. Його твори — це монументальна і трагічна енциклопедія української боротьби за незалежність... Він був пророком-державотворцем. Він будував Незалежну Українську Державу ще в ті часи, коли мало хто вірив у цю можливість. Його будівельним матеріалом були слова, ідеї та мрії — здавалося б, слабкий і нетривкий матеріал для побудови держави, а виявилось — вічний".

Похорон Романа в Ляшчін, 28 червня 2002 р.

Могила Романа на цвинтарі Кот де Нейж у Монтреалі

Тепер я мушу вчитися жити в іншому світі, у світі, в якому нема Романа... Як мало вже залишилося тих людей, з якими схрестилася моя життєва дорога! Одні за одними відійшли туди, де нема ні болю, ні печалі, відлетіли журавлями у Вирій. І деколи я думаю: чому мене Господь ще досі держить на білому світі? Невже тому, щоб виконати ще одне завдання — написати оцю жменьку спогадів про всіх тих, хто заторкнув моє життя і зберегти пам'ять про них від забуття?

А ще може тому, щоб поїхати в Україну, яку я залишила 60 років тому, ще раз перед смертю ступити на рідну землю, так щедро скроплену гарячою кров'ю найкращих її синів і дочок, а між ними теж знайомих і дорогих моєму серцю людей, побути на могилі брата Нестора і зустрінути друзів моєї юности, які ще залишилися. Хочу теж побувати в родинній місцевості Романа, Піддністр'янах, подивитися на місце, де стояла його хата, а також оглянути новозбудовану середню школу, названу іменем Братів Олійників.

Хотілося б теж розшукати родини незабутніх Юрка і Василька — згодом геройських командирів "Шумського" і "Біра", розказати їм про моє знайомство з ними, показати збережені фотографії і, може, дечим у потребі допомогти. Але здійснити це буде, мабуть, неможливо, бо я щойно тепер усвідомлюю, як насправді мало я знаю про їхнє раніше життя. Причиною для цього була не лише потреба суворой конспірації

в тому тривожному часі, але й галицьке "табу": розпитування будь-кого про походження чи родину вважалося неприйнятним. Навіть якщо б вдалося віднайти їхні родинні місцевості, то там, без сумніву, вже нема нікого з близької родини, а якщо й є дальша, то їй, певно, все це байдуже. Треба погодитися з сумним фактом, що

Позаростали стежки-доріжки,
Куди ходили милого ніжки.
Позаростали стежки травною,
Куди ходила, милий, з тобою...

20. СТЕЖКА В МИНУЛЕ

Коли закінчилася метушня в зв'язку з похороном Романа, треба було поладнати конечні справи в урядах та установах і щойно тоді прийшло нестерпно болюче усвідомлення моєї трагедії. В моїй голові настирливою мухою кружляла думка: Вже ніколи... Вже ніколи... Вже ніколи не глянуть на мене його ясні очі, вже ніколи не зогріє мою душу його ласкава усмішка, вже ніколи не почую пестливого слова, сказаного тихим слабким голосом. Хоча він уже 10 років не був давнім Романом, але він був і моє існування мало виразну ціль — зробити його життя якнайвигіднішим. А тепер залишилася тільки пуста німа. Коли доводилося поряdkувати його особисті речі, вони викликали нові хвилі жалю і сліз: його нотатник, в якому пробував писати невиразні слова, його окуляри і побільшаюче скло, при допомозі яких він намагався дещо прочитати, його одяги, його улюблені книжки.

Хоча діти, онуки і знайомі всіляко намагалися мене розрадити, я почувалася ізольована від людей, вони не могли зрозуміти мого болю, бож я втратила не лише мужа, але й найкращого і найвірнішого друга. Як далі жити?...

Від повної депресії врятувало мене писання оцих спогадів. Мої думки відривалися від нестерпної теперішньості і лінули в минуле. Перед очима душі ставали дорогі обличчя давніх друзів і знайомих, із пам'яті виринали різні події — радісні і сумні. Намагання упорядкувати відірвані фрагменти, встановити якусь систему і викласти все на папір, абсорбували мої думки і від того ставало легше.

Одночасно в мене росло-наростало бажання поїхати в Україну, що до цього часу було неможливе. У своїх статтях Роман постійно викривав злочинну політику Советського Союзу супроти України і її колоніальний статус, безжально картав різних запродавців та всяку "грязь Москви" і висував перед своїми й чужими читачами історичне право України на державну незалежність. Таке писання викликало лють советських можновладців — вони заставляли своїх найманих

писак, і навіть відомих заслужених українських письменників, скажено нападати на Романа у своїй пресі, називаючи його "буржуазним націоналістом" і "ворогом народу". Якого народу? Бо свій рідний український народ він завжди любив усім серцем і всією душею та до останку турбувався його долею. В такій ситуації про поїздку в Україну нам не можна було навіть мріяти. Коли ж прийшла довгожданна самостійність, його звалила з ніг невиліковна недуга і держала його в своїх цупких обіймах понад 10 років.

Спершу я плянувала їхати з дочкою Мартою в травні 2004 року, але захворів тяжко її чоловік, Марчелло. Ми сподівалися, що його здоров'я поліпшиться і ми зможемо відбутися цю поїздку восени. Тим часом того літа відкрили в нього рака легень і то в такій стадії, що вже не можна було його ані зоперувати, ані вилікувати. Очевидно, що Марта мусіла зрезигнувати зі своїх плянів. Їхати мені самій було незручно і може навіть небезпечно із-за мого віку — 78 років. Мені залишилася одна можливість — сконтактуватися з бюро подорожей і включитися в організовану туру.

До мого рішення причинилася ще ось така подія. Переглядаючи покажчики *Літопису УПА*, я випадково натрапила на інформацію про те, що 1994 року появилася в *Шляху Перемоги* (частина газети *Гомін України*) стаття Віри Ц. п. з. "Василь Шишканинець - Бір". Це ж той Василько, якому я присвятила 9-ий розділ у своїх спогадах під назвою "Неповторна весна". Не знаю, як це могло статися, що я прогавила цю статтю. Можливо тому, що в тому часі я виїжджала з хворим Романом зимувати на Флориді, а повернувшись, мусіла переглядати стоси газет, журналів і всякої іншої пошти, що накопичувалася за час нашої 6-місячної відсутності.

Мені було дуже цікаво довідатись, що ж там написано і хто є ця жінка? Чи це хтось, хто знав його з повстанської боротьби, чи, може, якась дослідниця, яка написала це на основі зібраних матеріалів? Я пробувала відшукати цю статтю — телефонувала до редакції *Гомону України* в Торонті і до *Шляху Перемоги* в Києві, але крім обіцянок, нічого не добила. Врешті знайшла в Інтернеті прізвище і навіть телефон цієї авторки, яка займає досить високу позицію у Львівському філіялі Української академії державного управління, і після кількох спроб, таки сконтактувалася з нею. Представившись, я спитала, яке вона

має відношення до командира "Біра". Її відповідь: "Це мій дядько — старший брат моєї мами" — відібрала мені мову від великої несподіванки. Коли я врешті розказала про своє знайомство з ним, про те, що в мене збереглися його фотознімки, і що я написала про нього у своїх спогадах, вона плакала з радості і зворушення. Вона обіцяла вислати мені свою статтю, а я — копії знімків і свого спогаду.

Незабаром прийшла посилка від неї і лист. Ось деякі уривки з нього: "Насамперед дозвольте висловити Вам глибоку шану і вдячність за Ваш світлий спогад про дорогу для нашої родини людину — Василя Шишканинця, котрий Ви зуміли зберегти і пронести через довгі роки; за Вашу небайдужість і чутливість. Ваш телефон, лист і загалом Ваш вчинок - надзвичайно зворушив усіх нас. Неймовірним було для мене почути голос людини, яка особисто знала і любила маминого старшого брата. Його життя було таким коротким і таким жертвовним, а роки невідомості і забуття такими довгими, що Ваша поява виглядає для нас справжнім дивом.

... Повертаючись до згадуваної Вами статті у газеті *Шлях Перемоги* (копію якої надсилаю), то головною мотивацією для мене тоді було віднайти людей, які знали Василя, могли доповнити тодішні відомості про його долю, а ще особливо я сподівалася на знайдення фотографій. Але минуло майже десять років і тодішні сподівання видавалися нездійсненими. Тому можете уявити Собі, якою щасливою подією для нас став Ваш дзвінок аж із далекої Канади!

... Хоча мого дідуся, батька Василя, були кинули до в'язниці на півтора року, жодних фактів на підтвердження його зв'язку з "Біром" кагебісти не мали, бо всі родинні фотографії, листи, документи дідусь спалив. У цьому зв'язку ті світлини, якими Ви володієте, мають для нас величезну цінність."

Які все таки бувають незбагненні людські долі і які дивні дороги деколи зводять разом людей, віддалених від себе часом і простором... Бажання зустрінути племінницю Василька і при тій нагоді передати оригінали фотографій, які мені цієї неповторної весни він подарував, стало ще одним поштовхом до зреалізування моєї омріяної поїздки.

Так, отже, влітку 2004 року я сконтактувалася з українським бюро подорожей, збрала інформації і включилася в три-тижневу туру, яка йшла з Ванкуверу. По мене приїхала звіттам

провідниця тури, Мирна Аріїчук (вона ж власниця бюро подорожей з 30-літнім туристичним досвідом). Як згодом ми одна одній призналися, в нас були певні застереження щодо цієї зустрічі і спільного подорожування: знаючи мій вік, вона боялася, що я виявлюсь дряхлою, безпомічною і вередливою (я вправді не молода, але ще не зовсім дряхла і не завжди вередлива...), а я побоювалась, що вона ганятиме нас-туристів, наче стадо овець, оглядати різні об'єкти і я не матиму можливості поладнати всі заплановані справи. Тим часом вже на аеропорті виявились у нас подібні зацікавлення та спільні знайомі і відтоді нам було не лише цікаво, але й приємно подорожувати разом.

Ми відлетіли чеською авіалінією 21 серпня, в Празі пересіли на інший літак і приземлилися на другий день (неділя) в Києві. Коли я врешті ступила на рідну вільну землю, на мене нахлинула така буря різних почувань, що й описати їх не можна. Їх можуть зрозуміти лише ті люди, яких теж доля брутально відірвала від усього близького і дозволила повернутися щойно після 60-ти років.

На аеропорті нас підібрав шофер готельного міні-автобуса і довголітня співробітниця Мирни — місцева провідниця Світлана. Це була вродлива жінка, приємна в поведінці, енергійна і метка. Дорога з Борисполя до готелю "Пролісок" доволі довга і це дало мені можливість досхочу любоватися масою зелені, квітів, відновлених будинків, розмальованих у різні пастельні кольори, придорожніми написами, назвами вулиць, установ і крамниць — українською мовою!

На другий день Світлана забрала мене на оглядини міста, але почав падати зливний дощ і ми мусіли провести декілька годин у велетенському підземному торговельному центрі, повному найрізноманітніших товарів, але... імпортованих. Я помітила, що майже всі прохожі вдягнені бездоганно. Ніде не видно заялжених обдертих "джінсів", яких повно на вулицях канадських міст. Я почала прислухатися — якою ж мовою розмовляють прохожі? І тут прийшов перший удар — на протязі кількох годин мені не вдалося почути ні одного українського слова! Дальше — в книжковому магазині ні одної української книжки! Можливо, що вони й були десь у якомусь кутку, але на видних місцях їх не було. Увечері ще одне розчарування: на всіх телеканалах, крім одного, чути лише російську мову і російські пісні. Я багато читала й чула про цю страшну ситуацію, але все

таки сподівалася, що на 13-ому році незалежності вона таки поправиться. На думку насувалися гіркі слова Панька Куліша: "Народе без пуття, без чести і поваги!"

На вулицях помітно було приготування до Дня Незалежності, а на обличчях у багатьох видніла турбота — чи дощ ушухне, чи все перепсує? Але вранці засвітило сонце і все свято відбулося якнайкраще. Увесь Хрещатик був замаєний прапорами, квітами, заповнений масою святково вдягнених людей, які, на жаль, розмовляли тільки чужою мовою. Українську було чути лише з трибун. Я з захопленням дивилася на маршові колони неймовірно дисциплінованих військовиків, слухала марші численних оркестр, співи хорів і в моєму серці "з журбою радість обнялась".

Опісля ми довго ходили по Майдані Незалежності, а тоді взяли таксі і поїхали на Співоче поле, де мав відбутися концерт з участю Руслани і танцювальної групи з Торонта. Але не судилося — із-за якихсь причин концерт запізнився і ми, просидівши на палючому сонці півтори години, повернулися до готелю, бо були вже дуже втомлені, а крім того нам треба було готуватися до дальшої дороги.

Вранці наш водій повіз нас шестеро міні-автобусом до Тернополя (інші попереднього дня від'їхали на Крим розшукувати своїх родичів). Погода була сонячна і тепла, тож наша подорож, хоч і довгенька, вдалася приємна. Я впивалася красою придорожніх гаїв, розлогих піль і зелених луків, на яких вибрикували коники, поважно паслися чорно-білі коровки, подекуди зустрічалися і грайливі кізоньки. У селах видніли в повені садів чепурні домики, але я надаремно намагалася побачити хоч одну хатину під солом'яною стріхою. За тими знайомими стріхами напевно сконфужено шукали й бузьки і врешті були змушені будувати свої гнізда на... телефонних стовпах. Деколи нашому водієві доводилось зупиняти автобус перед стадом гусей, які неквапливо переходили дорогу. Все це таке близьке, миле, дороге...

На моє прохання ми зупинилися у Новоград-Волинському, колишньому Зв'язелі — місці народження моєї улюбленої поетеси Лесі Українки. Ми швидко знайшли площу, в центрі якої стоїть величавий пам'ятник Лесі, а перед ним підвищений поміст. На ньому, певно, відбуваються щорічні святкування під назвою "Лесині джерела". Деякі з нас вийшли по східцях на той

поміст, а інші робили знімки на пам'ятку. Мені дуже хотілося стати перед статуєю Лесі і проказати їй "Contra spem spero" або "Давня весна" і тим дати їй доказ, що й у заокеанській чужині про неї пам'ятають, її вірші вивчають і їх високо цінують. І була б я це зробила, якщо б не боялася ще одної саркастичної завваги Памелі Гарднер з нашої групи. Ця жінка майже з першої хвилини нашого знайомства викликала в мене повну антипатію, бо вона критикувала все: недостачу гарячої води в готелях, надто повільну обслугу в ресторанах, невічливу поведінку продавців у крамницях, брудні під'їзди в будинках і навіть... туалетний папір, мовляв, він не білий і не достатньо м'який. Їй не подобалися теж одяги місцевих дівчат-красунь — вона вважала їх надто нескромними, провокуючими, хоча сама — велика й незграбна — переважно ходила в куцях штанятах, т. зв. шортах, без уваги на попередження нашої провідниці Мирни, щоб таких речей не вдягати.

Все це, очевидно, викликало в мене крайнє обурення і я насилу здержувалася, щоб не сказати того, що думаю про її поведінку. Який біс спонукав її приїжджати в країну, яка їй зовсім не подобається? Вона ж єдина в нашій групі не має будь-якого пов'язання з Україною; всі інші приїхали з метою відшукати чи відвідати своїх далеких родичів, бо їхні предки народилися в Україні. Самі вони вже слабо розмовляли українською мовою, але майже все розуміли. Тепер я рада, що стрималася від якогось вибуху, бо незабаром переконалася, що деколи за неприємною зовнішністю людини криється добре і співчутливе серце. А сталося ось таке.

Ми зупинилися в якійсь невеликій місцевості на обід, а повертаючись до автобуса, завважили крамничку, де продавали свіжий хліб. Наша Памеля купила одну пахучу хлібину, розламала її і почастивала нас усіх, а тоді при допомозі водія витягнула гору наших валізок, знайшла свою, вибрала з неї великий м'яч, кілька пачечок кольорових олівців і з десятків зошитів та все це понесла до крамнички. Виявилось, що там вона раніше побачила двох хлопчиків, які гралися на підлозі якимись паличками і ганчірками.

Згодом я довідалася від Мирни дещо більше про неї і про мету її подорожі в Україну. Вона — член Клубу Ротаріїв у м. Барнабі (Британська Колумбія) і тодішня голова Інтернаціонального Комітету Ротаріїв — зібрала 40,000 дол., придбала

і переслала операційний стіл з усім потрібним обладнанням для невро-травматичної лікарні в Чернівцях, де переважно лікуються хворі від наслідків Чорнобильської катастрофи, а в тому багато дітей. Саме тому вона приїхала в Україну, щоб разом з іншими Ротаріями офіційно передати цей щедрий дар. Після того я дивилася на неї іншими очима і не звертала уваги на її поведінку.

В Тернополі прийшов до готелю Євген Макух, товариш Романа з гімназії, про якого я вже згадувала. Я повідомила його раніше про свій приїзд і сподівалася, що ми тільки зустрінемося і порозмовляємо в готелі, але він не хотів про мої пляни навіть слухати і майже насилу повіз мене до свого помешкання, кажучи: "Жінка наказувала мені без вас не повертатися, бо вона вже два дні готується до ваших відвідин". Там справді ждала на мене пишна гостина, але мене боліло серце, коли усвідомила, що ці старенькі пенсіонери певно витратили на це принаймні половину свого місячного прибутку. Хочу вірити, що мій грошовий подарунок, який вони з трудом прийняли, надолужить їхні витрати.

Це була середа, а в четвер уранці всі інші туристи поїхали до Чернівців, по мене ж приїхала зі Львова провідниця Леся і відвезла до готелю Жоржа, де я провела сім незабутніх днів і зуміла виконати все задумане. Пополудні я сконтактувалася телефоном з різними людьми і заплянувала зустрічі. Ще того самого вечора відвідав мене в готелі двоюрідний брат Романа Теодор Гулей з дружиною Данею і з оберемком червоних троянд. (До речі, там усі відвідувачі приносять квіти і в моїй кімнаті назбиралося їх стільки, що прибиральницям не вистачало ваз). Про мій приїзд повідомив їх раніше наш Степан, який вже багато років утримує з ними контакт. Вони виявилися прекрасними людьми — приязними, услужливими і помічними. Вони допомогли і порадили мені у всьому і я певна, що без них моя поїздка не була б така успішна.

В п'ятницю вранці я була на засіданні Редакційної Колегії збірника *Надбужанищина*, на яке запросив мене д-р Олег Романів, мій на рік молодший товариш із Сокальської гімназії, а тепер визначний науковець, президент НТШ в Україні і головний редактор збірника. Там мені показували комп'ютерний набір текстів, зібрані фотографії та завзято запевняли, що цей 4-ий том вийде ще до кінця року. На жаль, так не сталося і цей нещасний збірник, що його виготовляли в

Україні 11 років, появився щойно в травні 2005 р. Після засідання О. Романів возив мене своїм автомобілем і показував величаві церкви та й інші історичні будівлі. Ми зайшли також до будинку НТШ і я зі зворушенням усвідомила, що тими самими сходами ходив колись Іван Франко.

В суботу вранці приїхав по мене Теодор, щоб повезти мене до Сокаля, міста мого дитинства і юности. Яке ж було моє здивування, коли я побачила гарний автомобіль, а за кермом шофера! Виявилось, що Теодор займає високу позицію начальника Служби будівельно-монтажних робіт при Львівській державній залізниці, що охоплює п'ять областей, отже має деякі привілеї, які влегшують йому цю відповідальну роботу.

В Сокалі ми зупинилися на головній вулиці, де стоїть гімназія, а через дорогу — церква св. Петра і Павла. Перед церквою багато людей, бо це було свято Пречистої і саме закінчилося Богослужіння. В церкві — такі знайомі ікони, вітварі, хори, але ні одного знайомого обличчя. Мені пощастило також побувати в будинку гімназії, що його відчинив заступник директора, довідавшись, що я колишня учениця і приїхала з Канади. Мою душу шарпали різні емоції: радість, що мені доля таки дозволила побачити рідне місто, жаль за минулим і тихий смуток, бо вже так мало знайомого залишилося. Все здавалося мені змінене, чуже — будинки, вулиці, люди. На місці, де був domeк бабусі Юлії, тепер стоїть високий апартаментовий будинок. Дому, в якому я жила до виїзду на еміграцію, таки не вдалося віднайти. Тільки могила брата Нестора залишилася така сама — сумна й самотня, як німий свідок трагічного минулого.

З великим трудом ми відшукали Данку Драган, мою подругу з гімназії. Зустріч була для мене і радісна, і сумна, бо з колишньої її краси небагато залишилося — все її обличчя пооране глибокими зморшками. Видно, що її життя не було надто легке. Розповідала, що була арештована, а згодом працювала гірничим інженером у Червонограді, кол. Кристинопіль.

Повертаючись до Львова, ми зупинилися пообідати в Жовкві, а тоді відвідали ще одну мою однокласницю, Дарку Ткачук, заміжню Козак. Моя поява була для неї зовсім несподівана (Данку спільні знайомі повідомили про мій приїзд) і ми обидві плакали з радості і надмірного зворушення та пообіцяли втримувати листовний зв'язок.

Всю дорогу назад мені вперто насувалися на думку слова пісні:

Запрягайте, хлопці, коні,
Коні воронії
Та й поїдем здоганяти
Літа молодії.

Але тих молодих літ не то кіньми, а й автомобілем і навіть найшвидшим літаком вже не здогнати...

Наступного дня, в неділю, Теодор і Даня повезли мене до родинної місцевости Романа, Піддністрян, де мешканці під проводом о. Івана Михальчака влаштували мені таке прийняття, яке й у сні не присниться. Вже в церкві після Богослужіння о. Іван привітав мене теплими словами, якась жінка на хорах виголосила зворушливу привітальну промову, хор заспівав для мене спеціальну пісню, а якийсь старший чоловік (це був голова церковної управи) вручив мені китицю троянд і дарунок на вишиваному рушнику. Ця несподіванка мене зовсім заскочила і приголомшила. Але й на тому не скінчилося. Вийшовши з церкви, я побачила перед входом чи не всіх мешканців села, знову співав прекрасний хор, якась старша жінка привітала мене ще раз і подала святковий хліб-коровай і сіль на вишиваному рушнику (згодом я довідалась, що це була близька подруга Романа з дитячих і ранніх юнацьких років). Ще інша жінка подала мені великий букет чудових квітів. Цього вже було забагато — мені з очей хлинули сльози і зворушення так стиснуло горло, що моя промова-подяка вийшла нікудишня, хоч багатьом очі взялися вологою. Я була свідома того, що всі ці вітання і почесні насправді належать Романові, якого вони незвичайно шанують і яким гордяться, але все таки було приємно, що якась частка тієї пошани припала й мені — його дружині.

Після всіх тих церемоній мене повезли оглянути новий будинок середньої школи, названий іменем Братів Олійників і гарну бібліотеку, а тоді поїхали на цвинтар помолитися на гробі Романових батьків і поклонитися величавій могилі, де поховано закиданих гранатами в бункері 22 повстанців, між якими був теж брат Романа, Іван.

Вкінці ще відбулася пишна гостина в домі о. Михальчака. До речі, він ще й до цього часу згадує мої відвідини, присилає

*Могила і пам'ятник полеглим
воjakам УПА, с. Піддністриани*

*Промовляє наш Степан на
освяченні пам'ятника*

Отець Іван Михальчак освячує пам'ятник, 14 жовтня 2001 р.

Теодор і Даня Гулеї зі Степаном після освячення пам'ятника

Туристки йдуть до Оперного театру у Львові, вересень 2004 р.

святкові побажання і висловлює вдячність за мій подарунок, який уможливив громаді довести до кінця покриття даху на церкві.

Решта моїх днів у Львові була заповнена зустрічами, відвідинами ще інших Романових свояків, огляданням церков, музеїв, мистецьких галерей, базарів та опери. До найбільш незабутніх належить зустріч із племінницею Василька. Знаючи про її відповідальну працю, я сподівалася побачити якусь старшу жінку, аж тут у домовлений час увійшла в мою готельну кімнату молода і дуже хороша дівчина з китицею блідорожевих троянд. Дуже запрошувала в гостину до себе, але я відмовилась із-за втоми, отже ми провели вечір на приємній розмові в моїй кімнаті та ще не могли розстатися. Коли я подарувала їй п'ять оригінальних фотографій її дядька, вона плакала зі зворушення і питала, чи може мене провести до поїзду, коли я буду від'їжджати до Києва, "щоб ще хоч раз вас обняти". Але я відрадила їй це, бо хотіла зберегти в пам'яті нашу зустріч і щирі розмову в затишку готельної кімнати, а не серед метушливого натовпу людей на вокзалі.

До поїзду в четвер увечері відвезли мене Гулеї. Теодор того дня повертався із Закарпаття і щогодини телефонував жінці та просив повідомляти мене, щоб я не турбувалася і навіть не думала замовляти таксі. Він таки приїхав і вони обоє доставили мене на час до відповідного поїзду і спального вагону, що його замовила для мене Мирна. Я була вдячна тим хорошим людям за всю їхню допомогу, бо сама я на тому велетенському вокзалі могла б загубитися, як пес на ярмарку.

В Києві я ще мала приємну зустріч з Павлею Роговою, директоркою Державної науково-педагогічної бібліотеки, відділення якої приміщується в історичному будинку Центральної Ради. Це дуже гарна, розумна, працьовита й ідейна жінка. Саме вона багато причинилася до того, що ім'я Романа Рахманного і його писання стало відоме ширшому колу інтелігенції в Україні, посприявши розповсюдженню його книг по бібліотеках педагогічних, обласних та вищих закладів навчання, при тому й військових. У 1997 році допомогла влаштувати товариську зустріч у Києві для презентації нововиданої вибірки статей Романа п.з. *Роздуми про Україну*.

Ще мала я можливість побувати у відбудованому Михайлівському соборі і поставити свічки за здоров'я зятя. Чим ближче до повороту, тим частіше мої думки линули додому — як там із його здоров'ям, бо й до того часу лікарі постійно збільшували дози різних ліків, часто їх міняли, але вже ніщо не могло втишити його жорстоких болів.

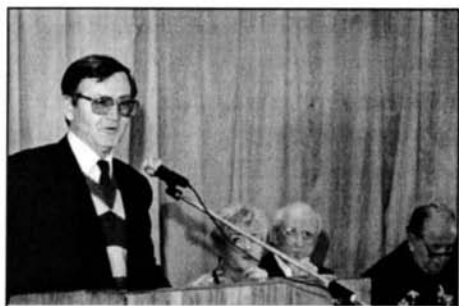
*Мирна, я і Світлана
в Києві*

*Пам'ятник М. Грушевського
в Києві*

*Книжкова виставка пам'яті
Романа Рахманного в Києві*

*Презентація книжки Романа
Роздуми про Україну,
24 листопада 1997 р.
Промовляє Іван Дзюба*

*Промовляє Федір Погребенник.
Зліва Павла Рогова. Посередині наш Степан*

Співає Дмитро Гнатюк

21. ОГЛЯНУВШИСЬ НАЗАД...

Вдома застала я невітшну ситуацію: Марчелло був ще живий, а радше півживий. З колишнього сильного, енергійного, незвичайно працювितого, ще відносно молодого (52 роки) чоловіка залишилися тільки тінь. Марта робила все можливе, щоб його підтримувати, а коли вже ніщо не допомагало, плакала разом з ним — він з несамовитого болю, а вона з жалю і безсилля. Так він промучився до половини грудня і, хоч як це може здаватися безжальним, я була вдячна Богові, що врешті закінчилися його страшні муки. Кілька днів раніше, коли його вже забрали до лікарні, прилетіли з Бельгії три його сестри, з яких він найбільше любив наймолодшу — Кармелу. Панахиду і похорон відслужив о. д-р Ігор Кутах у похоронному заведенні. Тризна для родини і близьких приятелів (яких 35 осіб) відбулася в мене. Все пройшло скромно, але достойно.

Нам було б багато тяжче перенести цю трагедію, якби не постійна напружена інтелектуальна праця. До всієї іншої перекладацької роботи Марта взяла на себе редакцію англomовної частини газети *День*, що виходить у Києві. Я зрєдагувала і передрукувала на машинці (очевидно, безплатно) спогади чоловіка з Сумщини, який пережив Голодомор 1932-1933 рр., а попри те займалася готуванням і виголошуванням доповідей. Після довгої перерви, зумовленої недугою Романа, організатори різних святкувань нагадали собі про мене і спершу запросили доповідати на концерті в честь Тараса Шевченка. Ця доповідь викликала таке захоплення слухачів, що вони спонтанно зірвалися на ноги і так довго оплескували стоячи, доки я ще раз не вийшла на сцену. Це було приємно і трохи дивно, бо за моєї пам'яті таке не траплялося. Навпаки, часто доповіді бували такі нецікаві, що люди (та й я з ними, ніде правди діти) тільки й ждали, "коли ця нудьга врешті скінчиться". А тут підходили знайомі й незнайомі та жаліли, чому я не говорила довше (мені відведено 35 хвилин).

Нічого дивного, що мене знову запрошено з доповіддю на Святі УПА в жовтні мин. року. Ця тема була мені ще ближча і я

*Я промовляю на концерті
в честь Тараса Шевченка,
березень 2004 р.*

солідно попрацювала над нею, вкладаючи туди не лише фактичний матеріал, але й свої почування і думки, а закінчила словами повстанської пісні на честь полеглих героїв, яка наче б підтверджувала головні тези моєї доповіді:

Тихо спіть, лицарі,
Ви усе віддали
За свободу і честь України:
Юних днів мрії-сни,
Сподівання ясні
Ви зв'ялили в ім'я Батьківщини.

Як герої жили,
У борні полягли,
З ворогами змагались жорстоко.
Майорів гордо стяг
В ваших дужих руках,
Ми несе́м його далі високо.

Ми з ворожих сердець
Вам складемо вінець,
Не прісхне ваша кров непомщена.
Присягаєм на кров —
Батьківщина з оков
Мусить бути навіки спасена!

*Я промовляю на Святі УПА,
жовтень 2004 р.*

*Свято Лесі Українки. Біля мене
Надія Новоставська-Кісіль, лютий 2005 р..*

Люди плакали зі зворушення, ветерани УПА прибігли за сцену, щоб висловити своє захоплення і вдячність, а деякі заслужені громадські діячі казали, що такої доповіді вони ще ніколи не чули.

Ще раніше, з нагоди "читання в колі" Франкового "Мойсея", що його підготувала Христина Сохоцька, я подала вступні пояснення до цієї монументальної поеми.

В лютому 2005 р. я мала доповідь "В пошану Лесі Українки" на запрошення Союзу Українок Канади. Для ілюстрації тексту я вибрала 12 відповідних поезій, які на зміну зі мною виголошувала

моя колишня студентка з Курсів Українознавства, Надія Новоставська-Кісіль. І знову ж — та сама реакція публіки. Декому найбільше заімпонувало те, що я свої вірші виголошувала з пам'яті (це ніколи не справляло мені будь-яких труднощів).

Ту ж саму програму довелося повторити під час "свяченого" в Ляшін. Це, мабуть, буде моя "лебедина пісня", бо мені за шість місяців сповниться 80 років життя. 80 років! На мою думку, це такий час, коли людина повинна оглянутись назад і зробити підсумки прожитого.

В першій мірі мушу признатися, що я ніколи не сподівалася так довго жити. Пригадую, що в ранній молодості мені часто марилося отаке: я помираю у 18 років життя, на похороні — море квітів, головню білих троянд (символ невинності?...), і всі плачуть за мною і жаліють, а найбільше ті, які мені чимось дошкулили... Але так не сталося і мені довелося відбути довгу подорож на цьому світі.

Яке ж було моє життя? Дитинство проминуло швидко і було воно відносно щасливе і безтурботне. Батьки оточували мене любов'ю і намагалися вже змалку прищепити мені повагу і прив'язання до всього рідного. Мама часто читала мені казки і віршики, а батько деколи саджав на коліна і довго розказував про Січових Стрільців та про свої вояцькі пригоди, або співав стрілецькі й народні пісні, а я з усієї сили намагалася своїм дитячим розумом усе те збагнути і затамити. Коли ж я зіп'ялася на ноги, то читала сама все, що було в хаті — *Літопис Червоної Калини*, *Кобзаря*, різні книжки і навіть газети.

Молодість у бурхливі воєнні роки промайнула ще швидше. Я вчилася солідно, а крім того брала участь у хорових, драматичних і літературних гуртках та всюди вибивалася на видне місце. Вважаю, що навіть усі мої невинні романси були потрібні для всецілого духовного розвитку і зростання — вони виробляли в мене почуття самовпевненості і себевагости.

А вже найбільше я вдячна долі за те, що звела мене з Романом, людиною небуденного таланту, блискучого розуму та ідейного цілеспрямовання. Ми прожили разом 56 років, ділили і добро, і лихо, і я завжди була йому вірною подругою, помічницею і порадицею. Ми виховали двоє хороших дітей, маємо троє внуків. Дочка Марта намагається йти слідами батька — вона знаменито володіє українською мовою і кількома

*Різдво 2005 р. Біля мене наш Степан
і внук Андрійко*

*Святкуємо 25-ий день народження нашого
Андрійка. По правому боці Марта,
стоїть Галя. Липень 2005 р.*

іншими, добре пише, робить бездоганні переклади, в міру можливого займається громадською роботою і ніколи не вагається виступити в обороні української справи.

Тому що останні два розділи цих спогадів написані після майже дворічної перерви, в житті моїх рідних за той час зайшли деякі зміни. Марта була змушена залишити працю в Е-Пошті, бо стала редактором англomовної частини газети *День*, як я вже згадувала. До того часу цю роботу виконував Джеймс Мейс, який помер у 2004 році. Це був американський історик, який зацікавився Україною, а особливо Голодомором 1932-33 рр. Він став справжнім українським патріотом і посвятив чимало часу й

енергії для дослідження тієї трагедії, написавши ряд статей і дві книжки. Останніх кілька років проживав в Україні, одружився з українкою і з ентузіазмом допомагав розбудовувати молоду Українську Державу.

Внук Андрійко в травні 2004 року закінчив університетські студії в ділянці комунікації (радіо, телевізія, фільми) і тепер намагається знайти відповідну працю та почати влаштовувати своє особисте життя. В міжчасі виконує різні принагідні роботи. Він недавно нав'язав контакт зі своїм відчуженим братом Еріком і я маю надію, що й решті родини з часом вдасться привернути його до себе.

З Мартою Ліною ми не завжди сходимося в поглядах, але я подивляю її за бистрий розум, відвагу й уміння розв'язувати складні життєві проблеми. Дуже любить подорожувати і вже побувала в Нікарагуа і в Тайленді. Вона плянує стати журналісткою, як дідусь Роман.

Здоров'я нашого Степана ніяк не поправляється. Він уже не має змоги відбувати подорожі в Україну, але завзято працює над різними проектами вдома, а головню над книжкою про Збройні Сили України. Я рада, що він ще зміг приїхати до нас і разом відсвяткувати Різдво 2005 року.

Я дякую Богові й за те, що наділив мене силою, енергією, витримкою і добрим здоров'ям. У мене не було будь-яких поважних недуг, я не мала звички бігти до лікарів, коли щось там заболіло, і звичайно все якось миналося. Було багато таких років, коли я не пропустила ні одного дня праці, хоча університетським працівникам належалося 15 днів "хворобового" на рік. Однак я свідомо того, що в моєму віці треба сподіватися всякого, тому помалу готуюся до далекої дороги.

Чи буде мені жалко розставатися з цим світом? Думаю, що ні. Деколи мені здається, що сучасний світ чимраз більше скочується в якусь темну безодню, повну звироднілої злочинності, алкоголізму, наркоманії, сексуальної розгнужданості і цілковитого занепаду моралі. З України теж приходять щораз тривожніші вісті. Після небувалого спалаху патріотизму під час "помаранчевої революції" і створення нового уряду я, разом з мільйонами інших, сподівалася, що в історії України настане нова світла доба і що врешті чужинний світ почне респектувати Україну як справді незалежну державу і перестане змішувати її з Росією.

Я свідомо того, що на поліпшення економічної і політичної ситуації треба ще довгого часу, але є дві, особливо близькі мені, дуже важливі справи, які новий уряд міг би поладнати: поперше — визнати УПА воюючою стороною і дати тим небагатьом ветеранам, які ще залишилися в живих, відповідний статус і забезпечення; подруге — зупинити ворожі наступи на українську мову через посилення русифікаційних заходів, як напр. зареєстрований у Верховній Раді законопроект про надання російській мові статусу другої офіційної мови в Україні. Мені страшно за долю моїх онуків тут, на чужині, і майбутніх поколінь в Україні. Ще тільки трохи відрадніше стає, коли дивлюсь на весняну ніжну зелень дерев, відчуваю шовкову м'якість молодої трави під ногами і захоплююсь веселковими кольорами квітів. Тоді хочеться вірити, що не лише природа неминуче визволяється з оков лютої зими, але й людство колись пробудиться з кошмарного сну і звернеться обличчям до сонця, правди, добра і краси. Але це вже прийде по мені. І це буде нормальний порядок речей, бо людей мого покоління залишилося вже дуже мало, а стежки-доріжки мого колишнього життя позаростали травою...

Монтреаль, липень 2005 р.

ЗМІСТ

1. Звідки я взялася	5
2. Моє дитинство.....	16
3. Трагічна доля брата Нестора	27
4. У Сокальській гімназії	37
5. А за мною молодою	47
6. Останній рік у гімназії.....	65
7. Осіння рапсодія	78
8. Прощавай, рідне місто!	98
9. Неповторна весна.....	104
10. На чужій німецькій землі.....	115
11. Назустріч долі	125
12. За океан, до Канади	141
13. Наша спільна дорога.....	150
14. Мої "вишивані" мрії.....	166
15. Дальша доля моєї сім'ї	176
16. Курси Українознавства і Драматичний Гурток	198
17. Моя редакторська праця.....	208
18. Життя на позичений час.....	216
19. Добігаємо до кінця.....	228
20. Стежка в минуле	236
21. Оглянувшись назад	249

